

821.161.2

Б38

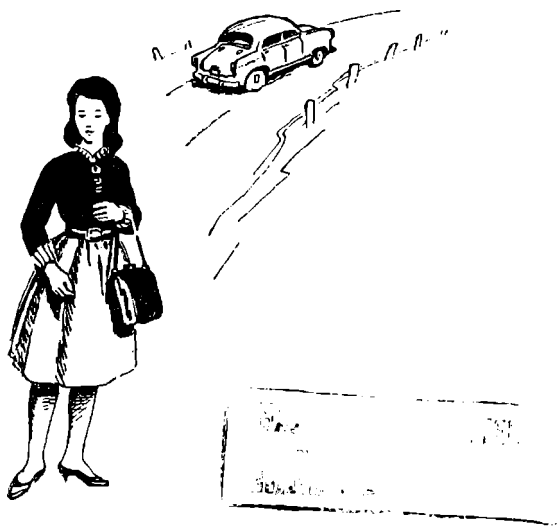
Юрій Бедзук
АЛЬМА МАТЕР

Юрій Бедзик

АЛЬМА МАТЕР

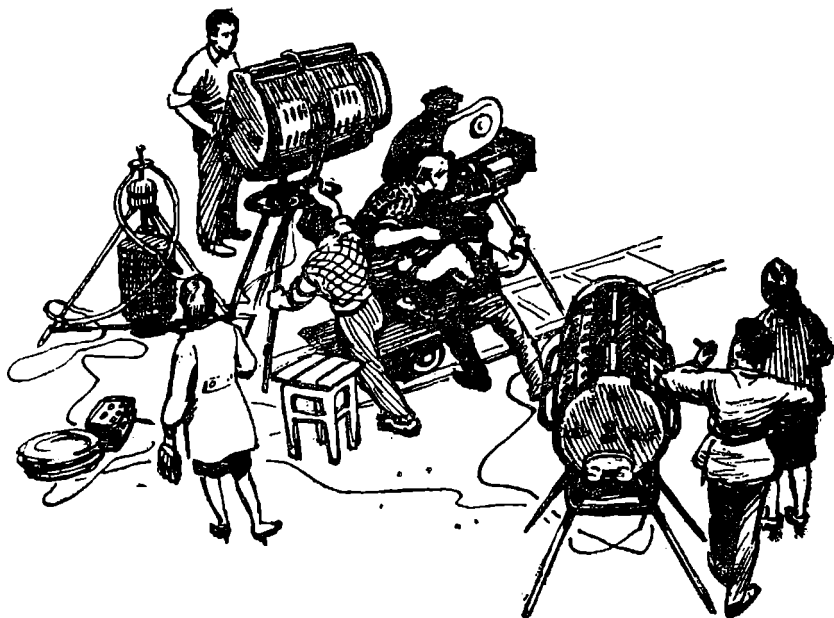
Роман

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ • 1964

Чи не доводилося тобі, читачу, бувати в тихих, строгих аудиторіях університету? Може, й сам ти колись сидів студентом за партою, схилившись над конспектом, зігріваючи на грудях завітний свій матрикул? Ти, певно, не раз зустрічав там молодого доктора наук Ясеня — ледь усміхнені очі, задумливий, неквапливий у рухах. Життя не жалувало його: в окопах війни, довгими ночами над стосами книг пробирався він за своєю правдою, за своїми мріями. Потім на рідному факультеті за ту ж велику партійну правду зрізався з чинушами й кар'єристами, бо завжди вірив, що священним обов'язком його є ростити світлі, багаті знаннями, молоді серця, що боліли б болями народу і раділи його radoцями, будити в них святе прагнення жити для народу. Правда, дехто натякає на його «сумнівні» родинні справи. Він, бачте, не може примиритися з дружиною-міщанкою, його серце досі лишилося вірним згорьованій першій любові, якісь плітки ходять навколо його імені, навіть затівається недобра «персональна справа»...

Що ж, читачу, прочитай сам роман і скажи слово про його героя.

Я сень виходить із залу в широкий, людний коридор і потрапляє просто в обійми друзів. Урочистість спала з нього, як снадає обтяжливе, незручне вбрання. Він з полегкістю, радісно оглядається на всі боки.

— До нас, до нас, іменинику!

Припрошувати його зайве. Він готовий зараз розмовляти зі всіма, кожному віддячити за добре слово. Попелястий чуб скуйовджений, на обличчі — сліди давньої втоми. А ще — вираз подиву, пияковості — мов у дитини, якій випав надто великий, більший, ніж вона сподівалася, подарунок.

Скіпчилося! Нарешті можна вгамувати розтривожене серце і сказати, гукнути на всю Москву, на весь світ: чуйте, друзі, Тарас Володимирович Ясень переміг! П'ять років праці над дисертацією, поїздки за кордон, і наполеглива боротьба за свої погляди увінчалася успіхом. І ось уже поздоровляють доктора наук Ясеня із заслуженою перемогою!

— Шановні друзі, — каже він зрадливо уривчастим голосом, — не забудьте ж: всі, всі!.. Рівно о восьмій!

Його проводжають широкими сходами — сяючою рікою крейдяно-білих мармурових хвиль. Всі розступаються перед ним. Ніяковість ще більше стискає йому груди. Хочеться сховатися від цих доброзичливих поглядів. Хочеться відчутти свою радість без красивих слів, відчутти її такою, якою вона уявлялася йому роками. Переможець? Імениник? А може, все ж таки найперше — трудар, і, може, перед ним знову все той же шлях, на якому він стільки разів збивав собі ноги, падав, щоб звестися і йти, йти далі, наставивши голову проти тугого, немилосердного вітру?

Гардеробниця в синьому халаті подає йому плащ. Ясень бере з її сухеньких рук своє заношене «недокторське» вбрання, на хвилику затримує жіночу руку в своїй великій долоні.

Жінка по-материнськи киває йому головою.

— Живіть з богом, Тарасе Володимировичу! — і очі її серед зморщок чомусь туманисто сіріють.

— Спасибі, Семенівно, — каже Ясень і довго дивиться в ті очі, які йому, мабуть, вже ніколи, ніколи не доведеться побачити.

От і все. Він попрощався в цім домі зі всіма. Можна сказати: назавжди. І в серці згасає бентежна напруженість, і на обличчі більше немає дитячої соромливості. По-діловому, строго він крокує до дверей і раптом... що це?

Нервово перекинув плащ з одної руки на другу. Кого він бачить?

Дорогі риси, знайоме обличчя — матово-смагляве, ледь бліде, піжне. Знайома настороженість в усій поставі, як у сарни, що завмерла перед стрибком у прірву. Він пропіка її очима, вдивляється.

— Лідо!

Чп він вимовив це ім'я? Чи тільки озвався до неї серцем?

Він простягає руки і швидко йде вперед. Але дівчини вже нема. Масивні двері гойдаються перед його очима, ніби їх шарпає вітер. Двері його триумфу і його розчарування.

А може, йому тільки привиділося?

— Тарасе Володимировичу! До вечора!

— До вечора! До вечора!

Увечері він дасть невеличкий бенкет для своїх друзів і вчителів, як заведено здавна, — бенкет щасливця. Всіх, кого треба, запрошено, рестораний зал чекає.

Він іде Арбатом просто на високу, з гострим шпилем будівлю нескінченно довгим тунелем вулиці. Схвильоване серце нашіптує йому щось бентежне й болюче. То була вона, вона, вона... То вона з'явилася в інституті в найсвятковіший день його життя. Хто привів її на поріг його щастя, щоб знову затьмарити йому душу гіркотою нездійснених бажань? Високо зведена голівка, впертий блиск очей, тріпотливий змах руки...

Ясень заходить на телеграф, бере бланки і посилає телеграми: додому, на Україну, в рідний університет. Скоро почнуться дзвінки. Першою, звичайно, подзвонить Ніна, дружина його. Не сидиться там бідненькій, лічить годички, потерпає в невідомості. Нічого, Нінок, ти свого дочекалася. Станеш тепер великою дамою, вельми поважною докторшею...

Всю другу половину дня Ясень блукає московськими вулицями. Велетенське місто огортає його шумом, літньою спекотою. Але ніщо вже не зачіпає його душі. Він увесь вже на колесах, увесь в дорозі.

З безпечної вечери повертається в готель о десятій. Пірнає в чорну пустку маленької кімнати і довго прислухається до тиші. Чи не пролунає дзвінок телефону?

Поволі намагає на стіні вимикач, засвічує світло. Телефон вигукує самотніє на тумбочці біля вікна — чорний, маленький, зіщулений.

Ще не подзвонили! Ну, є час і відпочити. Тепер уже годі розмов, усього годі, ситий ями на десяток років.

Він тільки роздягнеться — обов'язково скине оцей тісний галстук, трішки освіжиться під душем і тоді буде чекати. У спокої, в затишку, в щасливій, солодкій утомі. Не гоже ж йому, солідному, тридцятип'ятирічному докторові наук, впадати в меланхолійно тужливий настрій, немов хлопчиськові. Доволі вже було йому клопоту з тією Лідою. Вирвав з серця її ім'я, прогнав саму думку про неї — то нащо ж мав би знову дерев'янити від згадки про любе холодно-мармурове лице?

Він дивиться на годинник. Чверть на одинадцяту. Пора б уже. Давно пора. І що вона там справді — пішла до сусідів чи влаштував безпект на його честь? Він машинально розстібає комір сорочки, шовкової, піжної, мов із серианку, схиляється над столом. У вічі йому впаде клапоть паперу. Телеграма! Його вже встигли поздоровити.

Хто б це? Декап, учитель його — Софрон Борисович Маркушевський! «Знаю наперед вірю вашу перемогу тисну чесну принципову руку». І за цими словами постає гарне бронзово-смагляве обличчя з невеличкими залісинами на лобі, ледь примружені в задумі очі, гордовито впевнений усміх на міцно стулених устах. Добрий, суворий, несхитний авторитет, залізна зібраність. Спасибі, Софроне Борисовичу! Спасибі, вчителю!..

Дзвонить телефон. Раптово, лунко, нетерпляче. Він притискує на мить Ясеня до канапи, потім підхоплює його й кидає у куток, де стоїть блискучий чорний апарат. Із запізненням на двадцять хвилин, але все-таки подзвонила. Він бере трубку міцно, надійно, сміється в стіну, в холодну ніч за вікном.

— Алло! Ясень слухає...

Деся має бути голос — соковитий, грудний Нінин голос.

Ясень зливається з трубкою, ловить кожен шерех. Але в апараті тріск, неначе галузочки горять на багатті, тріск і тиша.

Він кличе напружено, роздратовано:

— Алло!.. Станція... Що там таке?

І раптом піби відчиняються двері і просто з порога до нього озивається хтось: тихо, несміливо, радісно-схвилювано. І вмиті він бачить піжне обличчя, і бачить трішки перелякані очі, і зачморлість настороженої сарни перед стрибком у прірву.

— Добрий вечір, Тарасе...

— Лідо, Лідо! — намагається він затримати образ, що летить кудись від нього. — Невже ти?

— Я... я... Тарасе. Поздоровляю! Я бачила тебе сьогодні на трибуні. Я рада за тебе... я щаслива...

— Лідо... — Він чує, як вона відходить від нього, він ловить згасання розмови в її словах, прощальне, можливо, навічне згасання. — Лідо! Хоч скажи, звідки ти дзвониш... П'ять років, Лідо!

— П'ять років, правда, — тихо говорить вона, і він бачить, як наполохана сарна сумно дивиться в прірву перед собою.

— Я зараз їду. Може, підійдеш до вокзалу?

— Ні, ні, Тарасе! Будь щасливий. Я випадково дізналася з газет про твій захист і прийшла в інститут. Якби ми не зустрілися в дверях, я б не подзвонила. А так все одно...

— Лідо...

— Бувай здоровий! Хай тобі щастить в науці і в житті!
Прощай, Тарасе!..

Він тримає трубку в руках, непотрібну, важку. Щось в ній тріщить і зрідка озивається писком...

2

Таксі мчять вечірніми вулицями. Таксі поспішас, задихане, стареньке, завзято-клопітке. Воно деренчить усіма своїми суглобам і лунає банькатими очима у вологий морок. Ніби чує, яка йому честь випала: везти новоспеченого доктора наук Ясеня з його дружиною до їх затишної квартири.

— Я винна... Тарасе! Ну, пробач, пробач! — Плаксивий шепіт з темного кутка і тепла повнувата рука на Ясеновому коліні. — Вічна морока з тією Софі!

— З ким, з ким?

— Ти забув нашу прекрасну Софі? Софія Іванівна, дружина академіка Станевича.

Щось йому пригадується, неясно впливає в уяві пишний, сліпучої краси образ. Так, він пригадав дружину академіка. Причина справді серйозна...

— О боже, ти вже образився!

— Тихіше! Шофер почує. Я не ображаюся. Все добре, все чудово.

Виявляється, до Ніниної необачності додалися ще несподівані труднощі. Вже два дні не працює телефон. Вона збралася піти на міжміську і... забігалась. Просто забігалась. Так хотіла привітати свого Тарасика в новому платті! Чудесна сукоп'я! Отут, на грудях, геть-чисто закрито, глухо, до самої шиї, а спина — гола. Привабливо й цнотливо. Він же любить цнотливість. Хіба ні?

— Я радий, що ти вдосконалювала найкращі риси свого характеру, — жартує стримано Ясень, — жаль тільки, компаньйонка була в тебе не зовсім...

— Компаньйонка чудова! Ти її не знаєш. Ти взагалі не знаєш цієї прекрасної інтелігентної сім'ї.

Таксі, розбризкуючи з калюж воду, влітає в темний провулок і вмиє, втративши усю свою поровистість, спинається. Будинок горить, палає сотнями очей-вікон.

Ще кілька кроків, і вони будуть вдома, в затишній чепурній квартирі, яку Ніла Остапівна так дбайливо, так

старанно готувала до приїзду свого чоловіка. Ясень, взявши за дужки чемодан, пружинисто йде через подвір'я до свого парадного. Він ще майже не жив тут. Вступає тепер гостем, новоселом, цікавим, насторожено-прищипливим новачком. В низькому парадному йому тісно, в передпокої він насилу стягує з себе плащ. Настрій чогось важкий, несвятовий.

— Дивись, я поставила новий телефон.

Ніна Остапівна всім своїм м'яким, розповнілим тілом спирається на маленьку тумбочку, вдоволено, гордовито погладжує чорний апарат. Такий самий чорний і блискучий, як там... у Москві. Ось чого важко на серці, ось чого все здалося з першого разу непривітним, чужим. Ну, з цими настроями треба кінчати!

Чемодан внесено до кімнати. З усіх боків на Ясеня навалюються затишок, тепло обжитої, вигідної оселі. Блискучі речі висплено, самовдоволено сяють лобами, розпинають широкі плечі і ніби припрошують у гостину.

— Ти тут справді по-королівському влаштувалася!

— А як же ти думав? Годі перебиватися на студентських подушках! Я жила економно. Твої гроші, пенсія за батька... Ось так потроху й склалося. А хіроше? Правда? Ти невдоволений?

Ні, він просто втомився. Він дуже втомився і зараз не зможе в повній мірі оцінити переваги їхньої вигідної квартири. І потім він хоче нагадати Ніні, що він — імениник.

Ніна Остапівна схоплюється з стільця, припадає йому до грудей.

— Дорогий мій! Від усього серця!.. Я весь час думками була з тобою...

Вона з ніжністю, винуватими очима дивиться на нього знизу, на його такі дорогі й такі дивно чужі риси, гладить руками його груди...

Але щось в її словах, в її погляді виказує настороженість. І Ясень відчуває це.

— Я зовсім не гніваюсь. — Він бере обома руками її долоні, дивиться із журливою добродушністю на її опукле, густо запудрене чоло, посміхається і легенько відсторонює її від себе. — Я їсти хочу. Дуже хочу їсти.

— Ой! Ти ж не вечеряв!

— Я не тільки не вечеряв. Я навіть не обідав.

— Господи! А я його тут мучу своїми розмовами, —

щиро жахається Ніна Остапівна і тягне чоловіка в кухню.

Він притримує її, раптом суворішає, задумується на мить і майже машинально питає:

— А що в тебе з тією Софі?

О, у неї з Софі велика, щира дружба. Він може їй тільки позаздрити.

Ясень дивиться в темне вікно. Невже все так змінилось? Він мусить заспокоїтись і відпочити. А завтра все стане на своє місце.

3

В університеті сум'яття, гомін як на залюдненому вокзалі. Скрізь по підлозі простяглися звивисті, лискучі кабелі, бігають робітники в синіх комбінезонах, щось прилаштовують, підтягають. Два юпітери стоять на високих тринogaх, немов потвори з доісторичних часів, і цікаво роздивляються навкруги скляними очима. Спалахують яскраві вогні, і обличчя людей, що потрапляють під фосфоричні промені, стають дивовижно, неприродно блідими.

Ясень обережно переступає через кабелі, дає дорогу плечистим парубкакам у комбінезонах, дивиться усміхнено на юрми студентів. Десять тут його майбутні учні. Комусь з цих юнаків і дівчат він звірятиме знання й думки, що зріли в ньому протягом цих довгих років.

Але все-таки що тут за торжество? Кабелі ведуть його до високих дверей аудиторії, біля яких особливо гамірно й тісно. Він питає у студента, що це має бути, і той, з ледь прихованою саркастичною усмішкою говорить, що це приїхали з кінохроніки «знімати істориків».

Ясень бачить крізь відчинені двері осяяні юпітерами обличчя студентів. Вони мружаться, кліпають очима, затуляються від світла долонями і з неприродною увагою дивляться на кафедру. А на кафедрі стоїть сам професор Маркушевський. Чорне волосся ловить блиск вогнів і гарно відтіняє білість вродливого, класичних пропорцій обличчя.

«Привіт, Софрончику! — вітається Ясень в думках до свого декана. — Постарів ти, друже. Підтоптався. Могутній лев із сивою гривою. Ти завжди любив юпітери!»

Ясеню чомусь пригадався прощальний бенкет в Москві: гучні тости, обійми, надмірне вихваляння його добро-

чесностей і талантів, обмін адресами... Пригадалось, як потім, уже сівши в поїзд, він раптом відчув себе неймовірно втомленим, просто-таки безсилим, ніби під час бенкетування, під час тостів і вихвалянь, він проробив дуже важку і маловдячну роботу. І він подумав, що, мабуть, так воно й повинно бути: справжню, глибоку втіху людина знаходить тільки в праці. Коли ж їй випадають хвилини тріумфу, вона повинна сприймати їх, як потрібний, ба, навіть неминучий обов'язок, дотримання якого хоч і не полегшує нашого існування, все ж примушує думати, що ти живеш не даремно, що ти йдеш правильним шляхом.

Ясень ходить коридорами, повільно, розважно. Минає година, може, дві, а він усе ніяк не надивиться, не намілюється рідністю цієї оселі.

Але що це? На шляху Ясень виростає вугленька, у сірому плащі постать.

— Мишко?..

Великі рогові окуляри на гострому, кістлявому обличчі під розкуйовдженою темно-русявою стріхою волосся злітають вгору.

— Здається, я. А от твоєї особи я ще не встановив.

Очі під скельцями сяють.

— Тоді встановлюй! Ну, швидше!

— Стривай, стривай! Таж це твій славний прапрадід Грицько Ясень був кошовим отаманом?..

— Авжеж!

— А прославлений прадід Панас Ясень разом з Гонтою і Залізником різав шляхту в Умані?

— І це вірно!

— А внук, правнук і праправнук усіх отих Ясеньів забрався на пайвищі вершини науки?..

— За глибокі генеалогічні дослідження дозволю обійняти тебе, дорогий товаришу комеск!

Хпренький Михайло Снігур, у війну безстрашний ас, гроза месерів, мерзлякувато, з острахом, паче перед найжахливішим тараном поводить плечима. Обійми цього здорованя нічого доброго не обіцяють. Але Ясень вже цупко тримає його в своїх руках і притискає до грудей, притискає так, наче вони зустрілися щонайменше після польоту на Венеру.

— Ну, кажи, кажи, Михайлику, як ви тут? Шумите?

— Шумимо, брат! Аж небові жарко!

— А ти все такий самий: кістки та шкіра.

— Ні по кому ж було рівнятися.

— Ну ось, тепер маєш. Вага — вісімдесят чотири, зріст нормальний.

— Е, ні! Вищим став.— Снігур кумедно зводиться навпшипки і очима намагається дотягтись до маківки Ясеневої голови.— До хмар витягло тебе на дріжджах слави і захвалювань, велемудрий докторе.

— Цю голову, Михайлику, не тільки фіміамом обкурювали, а й довбнею глушили.

— І те знаю. І виступи твої на Генеральній Асамблеї читав. І за твоєю дискусією з американськими юристами стежив. Ти ж, дорогий мій гомо, світовою політикою тепер закручуєш. Знаю, знаю, що закручуєш, бо маєш на це голову. Ще від славних запорожців.

Ясеневі стає ніяково від захоплених вигуків друга. Він відмахується, хмурнішає, хитає головою. А Снігур просто не дає йому дихнути.

— Як же ти дотепно сказав з приводу західноберлінської проблеми... здається, в Політичному комітеті: «Не плач, кумо, за коромислом, як відра згубила!» Заткнув ти рота, Тарасе, отим пащекуватим англосаксам... А у нас...— Він змовкає на мить.— У нас тут без баталій і без гострих слів, але...

Очі йому ніби глибшають, в них затамована печаль. Довгасте обличчя стає нервово-зібраним і старішим. Так, він шкодує за гострими словами, суперечками, він страждає в цій тиші. Ось і вельмишановний товариш Ясень знову опинився на далеко не блискучому ґрунті реальності. Ось аудиторія, в якій він завтра читатиме лекції, а там далі — деканат, де він братиме журнал і відмічатиме заліки, колоквіуми, і звітуватиме перед деканом, чемно вислуховуватиме його настанови й повчання.

— Що ж, така наша доля,— трохи здивовано відповідає Ясень.— Швидше б уже ті лекції, і заліки, і семінари...

— І фальшивий блиск! — зривається мало не на крик Снігур.

— Чого ж фальшивий?

— Бо позбавлений будь-якої внутрішньої цінності. А втім, зачекай, наш великий і мудрий Катон швидко зіб'є і з тебе твою стоїчну невразливість.

— Не зіб'є! — сміється Ясень, і його великі голубі очі стають на диво теплими.— То ти все заздриш його славі,— жартує він.

— А чого б і ні! — Снігур пробує загнати свою злість якнайдалі у закамарки серця, але це йому не вдається. — Чого б і не позаздрити людині, у якої скрізь є надійна рука. Уміння жити — велика мудрість. От і сьогоднішня кінохроніка: не прийшли до фізиків, не прийшли до географів, а з'явилися саме до професора Маркушевського. Це, брат, тонка штука — показувати себе на повен зріст. Або, як сказав один мій приятель: за життя накладати собі в кишені бронзи.

— Для монументальності?

— Ну, звісно ж. Монументальність в усьому. Монументальність і велич!

— Та ті монументи наче вже віджили...

Тільки зітхання впривається з Снігурових грудей. Віджили! Ех, брате, брате, велика ти дитина. Скільки ще тих «монументів» і «монументиків» попрутулялося скрізь по закутках, повчавлювалося в темні нірки, чигає на слухну хвилину, косячись колючими очима на будь-які зміни, що рвуть павутиння встановлених ними догм.

Біля деканату Снігур уповільнює крок.

— Ідеш, мабуть, до Софрона на першу розмову?

— Так. І здається, вже прийшов, — говорять Ясень, показуючи кивком на високі двері деканату.

Раптом ті високі двері хутко відчиняються, і з деканату виходить Маркушевський.

В першу мить він не помічає ні Ясеня, ні Снігура. Заклопотаність, навіть розгубленість зігнула йому трішки спину. Очі нервово звернені назад. Вони когось чекають, витягають за собою. Хто там? Ага, сам шановний Інди́ковський, заступник декана і фактичний «прем'єр-міністр кабінету його величності Софрона». Інди́ковський розгони́сто пхасться в розчинені двері, виносить своє сановне, черевате тіло в коридор і, розлипаючи навкруги тривожну метушливість, суне на декана.

— Іду, іду! — підспівує він на ходу.

Але Маркушевський враз спинився, завмер, тонкі, ніби підципані брови його на смаглявому, пещеному обличчі підскакують, і від того обличчя робиться трохи смішним.

— Мама міа! — гукає він, і його сіро-сталеві очі виказують швидку, хапливу роботу думки. Взяв Ясеня за плечі, притягнув до себе, поторсав легенько. — Мама міа! Нарешті приїхав! Тисяча поздоровлень, мільйон побажань!.. — Він усе ще тримає Ясеня за плечі, певно, зважуючи в

думках, чи зручно обняти гостя. Та ось вагання подолані, і він міцно цілує його в щок.

Ясень уражений такою палкою зустріччю, навіть не знаходить звичайних для цього випадку слів. В голові шукають думки: його тут давно ждуть... Цей сильний, рішучий чоловік перший привітав його ще в Москві...

— Спасибі за телеграму, Софроне Борисовичу, — нарешті виринає він із стрімкого потоку декапових привітань і раптом відчуває на собі сухий, обпалюючий погляд Снігура. Великі окуляри Снігура ніби регочуть йому в обличчя. І від того скляного сміху до нього повертається ясність думки. — Я хотів би, Софроне Борисовичу, кілька слів...

— Перепрошую, Тарасе Володимировичу, — втручається Індиковський, — у нас нагальна справа. — Голос його сухуватий і непривітний.

— Так, так, вибачте, мій дорогий! — сіріє враз Маркушевський. — У нас тут клопіт, маленька прикрість. Ректор викликає... Але я мушу вам ще і ще раз сказати, що я дуже радий... дуже щасливий. — І, вивільнивши свій лікоть з цупких, вогкуватих пальців Індиковського, кидає йому з ледь прихованим роздратуванням: — Ти йди, йди. Я дожену тебе. — Знову обома руками тисне Ясеневі руку. — Моя обіцянка лишається в силі: беріть кафедру і — в бій! До речі, завтра на третю годину скликаємо вчену раду. Уклінно прошу! — і, востаннє потиснувши Ясеню руку, іде до сходів.

4

Звичайно, Снігурові слова не могли не стривожити Ясеня. Вони кинули йому в душу краплинку неспокою. Отак буває, коли людина мандрує десь у полі: ще й бурі немає, ще й вітерець не ворухнеться в травах, але все навкруги вже огорнуте млосною передгрозовою тишею, і далекі грозові спалахи над небокраєм примушують стискуватись серце.

А втім — які ж це спалахи? Снігурова гарячкостія, та й годі. Наговорив, набалакав катзна-чого. Ясень знав Снігура не перший рік. І завжди він, Михайло, був отаким трішки неврівноваженим, трішки затятим, трішки ворожим тим, з ким невігдно, ой як же невігдно було йому ворогувати. Є люди, котрі за будь-яких обставин уміють вишукувати для себе прикrostі, обурюються й палахкотять

гнівом там, де іншому й за вухом не свербить, виявляють войовничу завзятість там, де інший тільки іронічно посміхнувся б. Ото й Снігур такій.

Ясень ішов додому, неквапно крокуючи рідними вулицями. Відчував, ніби жили в ньому дві істоти: одна тягнулась очима до оповитих осіннім туманцем палаців, вбирала в себе красу осіннього дня, зодягненого в розкішну строкатість барв. Друга істота бачила тільки Снігуропе обличчя. І, як і Снігур, уся вона була нервова, прискіплива, глуха й сліпа в цю мить до навколишньої краси.

Але краса є краса. Особливо коли вона навалюється зі всіх боків океаном шуму, сміху, гомону, людської радості й людських невагомних клопотів.

Краса була скрізь. У вируванні вулиць, у бездонній високості неба, що ясніло, прозоріло й сяяло сіро-сталевою могутністю, в кожній посмішці хапливих, неспокійних людей. І Ясень, відчуючи цю красу, водночас ловив себе на думці, що й він уже сам став часткою цього радісного плину, що й він непокоїться, поспішає кудись в своєму рідному місті, по кам'яних плитах тротуарів, повз величні монументи. Вихор життя так владно захопив його, що друга, сувора, прискіплива істота в його душі майже втратила свою владу над ним, і він, не жалкуючи, відмахувався від неї і сміявся. Радісно сміявся до свого міста, яке він любив справжньою синівською любов'ю.

Згадав про Ніну, — певно, чекає не дочекається! — і прискорив крок. І в ту ж мить спливла в пам'яті зустріч в Москві. І голос в телефонній трубці...

Він знав, що все те вгамується, зітреться, зникне в роботі, що треба тільки заглибитись у справу. Коли вже це буде? І чи довго йому носити в собі т о й голос і т е обличчя, і т у тривогу солодко-журливого передчуття?

Червоний дім на пагорбі давно чекає на нього. Вузькі вікна блищать, сміються йому назустріч, кліпчуть до себе. Він вітром злітає по сходах, відмикає своїм ключем двері і тихенько, скрадаючись, підходить до дверей в спальню, де має бути Ніна.

— Ви мене приймете, принцесо? — стукає він кісточками пальців і повільно прочиняє двері.

«Принцесі» нудно, сонно, вона розкинулась на канапі і вдає, що спить. Пещена, гарна рука її лежить на повних грудях.

— Нарешті! Ну йди вже, йди!

Видно, їй таки сиравді невсесело було тут, в цім затишнім царстві з барвистими обкладинками журналів, в теплом, запашному хаосі подушечок. Піднімається, тепла, розширена, м'яка, як з сирового тіста. Волосся скуйовджене. Білі кучерики грайливо спадають на великий опуклий лоб.

Ясень сів у крісельце, низеньке, розкарячкувате, легке й постійке.

— Ти, я бачу, модернізувала нашу квартиру до останнього цвяшка,— сказав з утомленим посміхом, обдивляючись кімнату.— А портъери ж які! Чудасія!

— Погано хіба?

— А я й не кажу, що погано! Почуття міри, здається, у тебе є.

— Скупенький ти на похвали! — набурмосила губенята Ніна Остапівна і навіть одвернулася на мить від чоловіка.— Я ж для тебе старалась.

— Бачу.

— Тоді що треба зробити? — нахилпла вона до Ясеня своє густо запудрене, повне обличчя. Їй хотілося, щоб він був знову такий, як раніше, знову хапав її за плечі, збивав з неї пудру, реготав, мов хлопчисько.

Але Ясень тільки з чемною обережністю потягнувся до її обличчя, коротко поцідував холодну щоку і знову зліг у крісло. Почував себе якимсь немічним, розслабленим, нездатним навіть зіграти роль закоханого. А втім, чи потрібно це? Було жаль святкового настрою, що піс його вулицею, хотілося знову відчувати у собі краплинку тої загальної краси, яка сяяла там у посмішках, в рухові, в осінньо-прозорому небі, яка і його самого на коротку годину зробила часточкою великого життя і великої вселюдської благості. І від усвідомлення того, що то був тільки короткий спалах уяви, він якось раптом зів'яв, дивився байдужими очима на Ніну Остапівну.

А її пукаті очі, зволожені, допитливі, нерозуміючі, дивляться на нього благально і з надією, чекають, вірять йому, кличуть до себе, ті самі очі, які він колись — нічого гріха таїти! — заціловував до безтями, очі, яким він обіцяв доброту, вірність, полум'яні подарунки тіла, очі, в яких він топив свою тугу і жаль за втраченими мріями. І, ловлячи їхній погляд зараз, ніби наколюючись на них, він враз проймається почуттям вини. Йому стає жаль їх, жаль по-справжньому, глибоко, тремтливо.

Видно, їй таки справді невесело було тут, в цім затишнім царстві з барвистими обкладинками журналів, в теплом, запашному хаосі подушечок. Піднімається, тепла, розварена, м'яка, як з сирового тіста. Волосся скуйовджене. Білі кучерики грайливо спадають на великий опуклий лоб.

Ясень сів у крісельце, нпзеньке, розкарячкувате, легке й пестійке.

— Ти, я бачу, модернізувала нашу квартиру до останнього цвяшка,— сказав з утомленим посміхом, обдивляючись кімнату.— А порт'єри ж які! Чудасія!

— Погано хіба?

— А я й не кажу, що погано! Почуття міри, здається, у тебе є.

— Скупенький ти на похвали! — набурмосила губепята Ніна Остапівна і навіть одвернулася на мить від чоловіка.— Я ж для тебе старалась.

— Бачу.

— Тоді що треба зробити? — нахилила вона до Ясеня своє густо запудрене, повне обличчя. Їй хотілося, щоб він був знову такий, як раніше, знову хапав її за плечі, збивав з неї пудру, реготав, мов хлопчисько.

Але Ясень тільки з чемною обережністю потягнувся до її обличчя, коротко поцілував холодну щоку і знову зліг у крісло. Почував себе якимсь немічним, розслабленим, нездатним навіть зіграти роль закоханого. А втім, чи потрібно це? Було жаль святкового настрою, що піс його вулицею, хотілося знову відчувати у собі краплинку тої загальної краси, яка сяяла там у посмішках, в рухові, в осінньо-прозорому небі, яка і його самого на коротку годину зробила часточкою великого життя і великої вселюдської благості. І від усвідомлення того, що то був тільки короткий спалах уяви, він якось раптом зів'яв, дивився байдужими очима на Ніну Остапівну.

А її пукаті очі, зволожені, допитливі, нерозуміючі, дивляться на нього благально і з надією, чекають, вірять йому, кличуть до себе, ті самі очі, які він колись — нічого гріха таїти! — заціловував до безтями, очі, яким він обіцяв доброту, вірність, полум'яні подарунки тіла, очі, в яких він топив свою тугу і жаль за втраченими мріями. І, ловлячи їхній погляд зараз, ніби наколюючись на них, він враз проймається почуттям вини. Йому стає жаль їх, жаль по-справжньому, глибоко, тремтливо.

— Ну, чого ти так... Нінок? — устав швидко з пизенького крісла, розправив широкі, м'язисті плечі.

— Як? — У Ніни Остапівни здригаються кінчики вії, і разом з ними здригаються світлі куделики над лобом.

Він сам не знає як. І взагалі не знає, звідки цей короткий, але прикрий спалах непорозуміння. Якщо треба прикидатися, грати роль, бог з ним! — він буде грати роль, він навіть чудово ввійде в свою роль.

— Ти й гадки не маєш, який я щасливий, Нінок! — каже він, стоячи навпроти неї на повний зріст, закриваючи від неї вікно з гострокутними порт'єрами й вигадливою, сухоотно-тоненькою вазою на підвіконні. — Сьогодні я торкнувся рукою моєї вірної «альма матер». Вона надійна й неохитна, мудра і всезнаюча, як сама земля, як саме життя.

— Це ти про кого? Щось не втямлю...

— Про університет. — Ясень сідає на дивані поруч дружини. — Я торкнувся сьогодні його древніх стін, і вони обпалили мою руку. Слово честі, обпалили!

— А нащо було торкатися? Іди туди й працюй, як усі! Мені здається, ти надто сентиментальний, Тарасе. Мудрість не в надмірній закоханості, вона в умінні завойовувати.

— Ой, що ти говориш! — вигукнув Ясень, щиро проймаючись запалом несподіваної суперечки і навіть не помічаючи, як до нього поволі вертається отой дорогий, здавалося, втрачений настрій, що володів ним на вулиці. — Сааді казав: «У кого ти навчився мудрості? У сліпих. Адже вони, доки не прощупають місця, куди їм треба ступати, не зрушать ногою».

— Я не хочу знати, що сказав Сааді, — Ніні Остапівні набридла глибокодумна балачка. — Я хочу просто радіти разом з тобою твоєму щастю. Ти ж знаєш, що я завжди близько беру до серця твої радощі і твої невдачі. Це справді щастя — зустрітися після стількох років, коли вже мені здавалося, що ми... ніколи й не були разом. Особливо тоді, як ти жив у Нью-Йорку.

— Я рідко писав, це правда.

— Не в листах, зрештою, справа. — Ніна Остапівна м'якими теплими долонями бере чоловіка за щок, стискає їх з пристрасстю, з болем, потім, злегка застогнавши, схиляється до нього всім тілом. — Ми разом, і це справді щастя! Тільки тепер я розумію, як прекрасно... — вона стишує свій

голос до задушного, хрипкого, петерпеливого шепоту,— як казково зустрічатися після стількох років розлуки!

Ясеневі робиться незручно від її перебільшеної, майже вульгарної пристрасності, так ніби вони вже давно розучилися виявляти одне до одного свої почуття, і зараз, в цьому, поводяться фальшиво й нещиро.

— Звісно, Нінок, але я... я про інше щастя.

— Що? — відсахнулася нервово Ніна Остапівна. — Невже ти не відчуваєш того ж, що і я?

— Любонько, але ж я говорив... ти мене неправильно зрозуміла,— Ясень проводить обережно рукою по її розкустраних куделиках і враз ловить себе на думці, що в цьому жесті більше батьківської, аніж чоловічої ласки.— Ти повинна зрозуміти мене: я мотався по всьому світу, набачився добра й лиха і ось, нарешті, став на твердий ґрунт. Мені дають кафедру. Я знову в своєму університеті, я можу робити, що хочу....

Ніна помалу відхилила голову, підводиться неквапно, холодне і, зітхнувши, плентається до кухні. Ясень розуміє всю жорстокість своїх слів, він чудово знає, що слід було сказати інше. Він знає, що й зараз не пізно, доки вона не дійшла до дверей, спинити її, схопити за руку, сіпнути по-хлончачому до себе, посадовити знову на диван і у веселому сміхові, в гарячих поцілунках розвіяти її смуток. М'язи його напружуються, він навіть робить крок до дверей і... спиняється. Навіщо?

Дивиться у вікно на пожовклі клени. «Навіщо?» Осіпні жовті листочки спурхують з гілля і, витанцьовуючи, спливають на землю.

«Навіщо?» — питає він у кленів. Кленові мовчать, струшують листя. І він радий, що клени мовчать, радий, що ніколи не почує від них правди, якої найбільше боїться.

5

Давно, давно це почалося, аж цілих п'ять років тому. Так давно, що важко й пригадати всі деталі й подробиці. А давав же собі слово з'ясувати все, розплутати.

Давав собі слово! Смішно! Що можна зробити після п'яти років подружнього життя з іншою? Яку правду можна добути з химерного сплетіння подій, випадковостей і несподіванок? Спробуй тепер встановити, чи Ніна дійсно

не знала про його взаємини з Лідою Дністровою, чи тільки прикидалася, що не знає.

А там ще її матінка, така солоденька, балакуча, все-знаюча і всевміюча мати!.. Гострі, колючі очиці, насторожена хода, вічні зітхання і вічні скарги на тяжкі часи...

І все ж таки він мусить, він мусить згадати все день за днем, годину за годиною. Хай це важко, хай це нестерпно. Але він мусить полегшити собі серце, скинути з нього тягар власної вини, дати йому вітиху виправдання.

Спочатку він жив сам. Мав крихітну кімнатку в гуртожитку для аспірантів, перебивався на казенних харчах. Батьків втратив у війну — один фашистський паліт на ешелон евакуйованих львов'ян перекреслив усі його родинні зв'язки. Поволі піднімався, став на шлях науки («тебе, Тарасе, за батьком тягне на професорську стежину!»). Одержав посаду доцента, зажив у достатку, ледь хизуючись, став себе називати старим парубком.

Потім була дружба з Дністровою, що саме кінчала історичний факультет. Зустрів її вперше в товаристві Михайла Снігура. Смаглява, дикувата студентка з кучмою темно-русявого волосся і кмітливий жартун Мишко так пасували одне до одного, що Ясень прийняв було їх за молоде подружжя чи закохану пару. Насправді ж вони тільки товаришували. Виїздили за місто, засиджувалися вечорами в бібліотеці.

— Познайомся,— майбутній магістр історії і філософії,— представив Михайло Ясеню дівчину.— Вічно сперечається і вічно програє. До речі, риса, яка позитивно відрізняє її від її далекого родича Індиговського. Той ніколи не сперечається і завжди виграє.

— Ви — родичка Парамона Аристарховича? — насторожився Ясень і подивився на дівчину такими очима, немов хотів порівняти її вродливе лице з м'ясистим і негарним обличчям Індиговського.

Так, вона справді родичка Індиговського по якійсь дуже далекій і майже невизначеній лінії. Він їх вважає своїми племінницями. Зрідка навідує, навіть допомагає грошима. Кого це «їх»? Та її ж і сестру. Гроші, правда, переказує поштою, щоб були квитанції, «документ».

— Впізнаю Індичка, впізнаю! — пробурмотів Ясень.

Відтоді вони вже зустрічалися втрюх, знову спалахували гарячі дискусії з приводу неореалізму й екзистенціалізму. Михайло називав Ліду нестерпною, нудною, а вона

із змовпицьким виглядом весело позирала па Ясея. Ясею запам'ятався день, коли він уперше лишився з Лідою сам на сам. Вона була дещо пригнічена. «Можуть подумати, що я зустрічаюсь з вами з якоїсь вигоди,— сказала вона.— Ваш курс нової історії я готуватиму за академічним підручником. І ви не робіть мені ніяких поступок». Він узяв її за руку і вдавано суворо промовив: «Товаришко Дністрова, пагадую вам, що досі я нікому пільг не робив і не збираюсь порушувати своїх правил і в майбутньому. Більше трійки ви в мене не заробите, за яким підручником ви не готувалися б. Крім того, я не люблю студентів, які надто часто вдаються до гіпотез і туманного філософствування!» Глянув на неї іскристими очима і міцно потиснув її руку.

Відтоді вони стали ще більшими друзями. Коли сиділи разом над річкою або десь у маленькім кабінеті бібліотеки, час минав невблаганно швидко. Летіли в безвість, у темінь сторіч думки, обом було легко й радісно на серці. Ясень ще й зараз пам'ятає, як вони ходили у вихідні дні за місто, блукали десь у березовім гаю, шурхотючи торішнім листям, перестрибуючи з пенька на пеньок; як разом тулилися щокими до холодних беріз і прислухалися, чи не почують, бува, отого дивного струмування весняних соків, якими поети так щедро наповнюють свої вірші. Вони не освідчувались у коханні, хоч з багатьох ледь помітних ознак Ясень знав, що Ліда його любить. Залпшалась межа, яку вони боялись перейти,— межа останнього слова, останнього, найглибшого признання.

І раптом усе пішло шкереберть. Звалились у прірву тихі вечори, розвіялись наповні ароматом бузку години прощання біля Лідиного дому, мрії про далеку подорож на Алтай, в Індію, на голубі простори океанів. Наче гуркітливий, чадний, шиплячий, крикливий поїзд вдерся в степовий полустанок Ясеневого життя — до нього приїхали в гостину мати й донька Навроцькі. Не знав їх, ніколи навіть не бачив у лице. Ще десь по війні одержав від них листа: «Мій чоловік, майор Навроцький, загинув біля Любліна. Спасибі Вам за співчуття осиротілій родині, яким Ви підтримали нас у горі й стражданні. Ми недавно їздили з Ніною на могилу батька. Знову й знову плакали разом і перечитували Ваш лист. Добра Ви людина. Спасибі Вам за все. Коли дасть бог, завітаємо в гості...»

Бог виявився милостивим. Маленька спритка Ніна швидко виросла, настав час думати про її майбутнє. Користуючись колишньою фронтовою дружбою Ясеня з її покійним чоловіком, удова приїхала з донькою до міста і безцеремонно оселилася в кімнатці Ясеня.

Ніна була сором'язлива, лагідна дівчина з водянистими, лякливими, пукатими очима. Вона горпулась до матері і Ясеня називала «дядечком». Відмовити Навроцьким у помешканні Ясень не міг — не дозволяла пам'ять про загиблого товариша. І почалися для «дядечка» неспокійні дні. Марія Андріївна, Нінина мати, з самого початку педвозначно поставила перед Яснем вимогу: її донька мусить вступити до інституту. До якого? Байдуже. Аби інститут, аби мала диплом. Її батько так хотів, щоб Нінуса вчлася. І при цих словах драглисте лице Навроцької набирало побожно-страдницького виразу, а очі туманіли від сліз.

Щовечора Навроцька приносила квитки — то в театр, то в кіно. Клала квитки на стіл і, позираючи з надією на Ясеня, просила його подарувати їм ще один вечір. «Подаровані» вечори нанизувались один за одним, як сірі намитини на нитку. Влаштування Ніни в інститут затягувалось. Навроцька все ширше й вільніше розташовувалась у кімнатці, все частіше поглядала на Ясеня масними очима. І чи то жартома, чи то серйозно називала його «зятьком». Пуката ж донечка несподівано повеселіла, стала гарненькою, милою дівчиною з пишними світлими кучерями, дуже говіркою і дуже привітною.

Ясень відчував, що його обплутує якась дивна химера. Якось само виходило, що з Лідою він зустрічався все рідше, намагався приховувати від неї свої домашні справи, вигадував щось, брехав, мучився...

Одного разу запросив Лїду на прогулянку. Не сказавши нічого «своїм», рано пішов з дому, взяв у товариша машину і поїхав з Лїдою в замиські ліси.

Лїда сиділа мовчазна, замислена, чужа.

Колеса шурхотіли по гравію, немов розрізали пругкі хвилі. Білі придорожні стовпчики набігали з далини і вмить зникали десь позаду, мов гноми в білих убраннях, що довгими шеренгами поспішали з майбуття в минуле. Набігали осінні ліси — то акварельно-золоті, легкі, сонячні, то похмуро-темні, вологі. Жовті листочки тріпотіли на узбіччях підстреленими птахами і не мали сили злетіти.

Ясень спинив машину на згірку, осяяному осіннім сон-

цем. Дістав фотоапарат і попросив Ліду стати біля невеликої ялинки.

— Не треба,— сказала вона.

— Чому?

— Не треба. Вертаймось.

Ліда сіла в машину. Ясень розгублено взявся за кермо.

Він зрозумів: вона здогадується про щось, можливо, до неї дійшли якісь плітки. Сказати б їй зараз усе-усе, хай би взяла в руки його серце. Хай би врятувала його від дивної липучої химери, яка так непомітно обплутала його. Але водночас відчував і інше. Лідина настороженість здавалася йому образливою, раптом його самолюбство.

— Я чула, що вам дуже важко, Тарасе Володимировичу? — заговорила раптом Ліда.

— З тобою — ні.

— Ви справжній оптиміст,— скривила в сумній усмішці губи Ліда.— А я чула, що вам таки нелегко. Як же? Людині серце крається від вагання: дві любові...

— Замовч!.. Замовч, бо я не знаю, що зроблю з тобою!..

Почуваючи себе хлопчаком, спійманим на гарячому, нездатним знайти бодай одне слово на виправдання, він спробував перевести все на жарт, потопити оті Лідині колючі репліки, оті глузливі Лідині очі, всю нестерпну сцену в перебільшеній веселості. Обійняв Ліду однією рукою, другою затулив їй рота.

— Пустити негайно!.. Пустити!..— аж задихнулася Ліда, і він почув в її голосі непідробну злість. Це вкинуло йому в душу краплину тієї ж самої злості.

— Можу й пустити, але вимагаю пояснень.

— Якщо неясно — я зроблю вам приємність.

— Лідо! Що за тон?

— Тон здпвування й образи. Не більше.

— Але ж за що, Лідо?

— Перестаньте блюзнірствувати! — сказала холодно і з викликом глянула йому просто в вічі.— Взагалі... тебе тільки пожаліти можна. Відпа людина, якій ні на крихту не вистачає мужності, щоб розібратися в своїх почуттях, а ще більше — в діях сторонніх.

Ясневі зашперхло в горлі від образи. Ще мить, і він наговорить Ліді бозна-яких дурниць, може, навіть непростимих грубощів, за які потім довго каятиметься. Так бувало з ним не раз. Умів триматися до останньої межі, був

спокійний, незворушний в найзатятіших суперечках, та вже коли його проривало, він скаженів.

— То ти мене жалієш? — Голос його злегка тремтів.

— Увесь світ тебе жаліє, Тараску! І дивується, як легко може вживатися в людині благородство духу з цілковитим безвіллям. Але, можливо, люди помилуються, можливо, товариш Ясень чинить просто так, як йому підказує серце?

Щоб не збитися з дороги, щоб не врізатися в зустрічну машину, не полетіти сторч головою у якесь провалля, Ясень рвучко шарпнув на себе кермо і обома ногами натиснув на гальма. Авто сіпнулося на місці, і Ліда сильно вдарилася об переднє скло.

— Добра відповідь.. Спасибі... — вона заплющила очі і сховала в долонях обличчя. Їй було дуже боляче, все стало раною: і голова, і серце, і заплющені очі, перед якими колівалося пекуче червоне марево.

— Пробач, Лідо!..

— Уже все... добре... все.

Вона труснула головою, і марево розвіялося. Стало видно дорогу, що розкраювала навіпіл прозорий осінній ліс, заяскріло спереду червоне призахідне небо пад шпичками сосен. Ліда спокійно, мовчки, якась раптово заглиблена в себе, взяла свою сумочку з сидіння, одягла чорні шкіряні рукавички, певне, зовсім невміло натиснула на дверці і відкрила їх.

— Все добре, Тарасе! — сказала йому просто і швидко пішла до автобусної зупинки.

Ясень сидів заціпенілий і дурнуvато усміхався. Щось в ньому кричало, обурювалося, протестувало, шарпалося від болю, але губи кривилися в гримасу посмішки. З тією ж посмішкою, що наче брудом залягла йому на лиці, він одвернувся, пождав ще кілька секунд, ніби сподіваючись чогось, потім вп'явся обома руками в кермо, дав газу і поїсся, поїсся, поїсся. І ліси проковтнули його злість, і тугий вітер згасив пал його серця. Все розтануло й зникло...

Ніна Остапівна заглянула до кабінету, осудливо скривила ротик, маленький і вогкий, наче у хворого на лихоманку. Потім підійшла до Ясеня і без слів, владно потягнула його в світлицю, де вже на білій, цупко накрохмаленій скатертині чекав обід. Над тарілками здіймалася солодка пара і розносила по кімнаті аромат смачної страви.

Але Ясень задумливо постояв біля столу і хутко пішов у ванну.

— Ох боженько, який ти чистун! — вигукнула Ніна Остапівна.

Ясень змовчав. Навмисне став старанно вимивати руки, довго полощучись над раковиною, вдаючи, ніби те вмивання й справді зайняло всю його увагу. Не хотів, щоб жінка зрозуміла його настрій, щоб вона прочитала на його обличчі нерозрадную тугу. За чим? Може, за маленькою, холодною аспірантською кімнаткою, за тими роками, коли він не завжди мав гроші на обід...

Посьорбав суп, відсунув нехотя тарілку. Суп був трішкі пересолений.

— Краще не закохуйся! Не можу солоного терпіти! Не для моїх старих кісток.

Ніні Остапівні стало соромно за свою куховарську невправність, вона миттю забрала тарілки і почала поратися біля другого. Але Ясень уже стояв в коридорі і натягав плащ.

— Оце така кара мені? — Ніна Остапівна спинилася на дверях до кухні, тримаючи в обох руках паруючі (знову ж та клята солодка пара!) тарілки з печенюю. — Якщо так... я просто не буду нічого готувати вдома. Обідай в їдальні.

— Ні за що! — усміхнувся Ясень. — Ще древні помітили, що розлад в сім'ї починається з кухонних чвар.

— Ні, розлад починається в душі, — сумовито вимовляє Ніна Остапівна, ставлячи тарілки на кухонному столу. Потім іде в коридор, стає навпроти чоловіка і дивиться, дивиться на його плечисту постать, на зпичене обличчя. — Не впізнаю я тебе, Тарасе. Пробач, але ти... ти чудний якийсь.

Він схопив папку, заклопотано глянув на годинник. Було пів на третю. Ніна Остапівна стояла перед ним, журливо-ніжна, добра, без злості й докору, з болючим питанням в очах, з гіркотним сумом в тоненьких, ледь помітних зморшках. Чи справді вона була чужа йому, чи він тільки так настроївся останнім часом? І що він мав сказати в ці зволожені сумом очі? Що? Слів не було, і не було мужності піти, не сказавши нічого.

— Я прийду сьогодні рано... обов'язково прийду. — Він поплескав її по теплomu, м'якому плечі і побачив, як від його дотику вся її постать здригнулася, наче він

торкнувся до неї гарячим залізом. Маленький рот викривився в слабку гримасу усміху.

— Як хочеш.

Він бачив, що вона страждає.

— Ну, бувай, Нінок, — мовив силувано бадьорим тоном, відкриваючи двері. Спустився вниз, вийшов на вулицю і, щось стиха насвистуючи, рушив до тролейбусної зупинки. «Вона, здається, правду сказала, — крутилася в голові думка. — Суп був зовсім не такий поганий, щоб його не їсти. Я став надто прискіпливий або ж просто... втратив смак...»

Всю дорогу до університету Ясень намагався розібратися в тих почуттях, які заволоділи ним, в тому неясному роздратуванні, холодному невдоволенні, що гніздилось десь глибоко в його серці. Найгірше дошкуляла йому думка про те, що Ніна нічим не завинила перед ним. Вона була його дружиною, вона жила з ним ось уже більше п'яти років, спокійна, вірна, самовіддана, оберігаючи його родинний затишок, створюючи йому умови для роботи. Вона мучилась самотністю, коли його посилали за кордон, і разом з ним переживала всі труднощі останніх років, коли він був у докторантурі, і, певно ж, готова й далі знести все, що приготує йому доля. Після його повернення з Москви Ніна зробилася ніби ще покiрнішою, відданішою йому. В її словах, в усій її м'якій, істинно «домашній» натурі тепер буквально проривалося бажання догодити йому, своєму «повелителеві» (так вона говорила колись жартома про строгих мужчин-домостроївців!). Але якраз це її прагнення підкреслити його хазяйську роль в домі — неказанно дратувало Ясеня.

В університеті біля деканату Ясень зустрівся з професором Жербиною. Сивогривий дідуган, зігнутий літами й нелегкими пригодами життя, спираючись на ціпок, мовчки, тепло посміхаючись, поплескав Ясеня по плечу. Він стояв навпроти Ясеня, дивився на нього засльозеними червоними очима, підпертими водянистими мішечками, дивився задумливо, вивчаючи, ніби звіряв щось у своїх думках, ніби прикидав, чи цей широкоплечий, міцної статури чоловік, його колишній студент, потому аспірант, і ось тепер на решті визнання науковець, здолає гору, на яку замірився зійти, чи, може, сил йому вистачить лише на гарні слова й на палкі обіцянки.

— Зараз вчена рада... — урвав незручну мовчанку

Ясень, все ще чуючи на своєму лікті кістляві пальці професора.

— Так, так, ви прийшли саме враз,— закивав головою Жербина.— Похвальна студентська точність.

— Запізнитися було б просто грішно...

— Гріховні діла чиняться не за бажанням, мій друже. Уявіть собі, не за бажанням.

— Як коли.

— Це так,— променисто різонував Жербина Ясеня очима.— Проблеми раціонального і емоціонального, на жаль, все ще існують в декого роздільно. Прекрасні слова, блискучий розум і — душевна порожнеча. Розуміння речей тільки за зовнішніми ознаками без сприйняття їх серцем — і в результаті — антигуманність, егоїзм, схема...

Ясень відчував на собі допитливий, з кожпою хвилиною немов твердіючий погляд старого, розумів, що за його сентенціями ховається якась болісна думка, але ніяк не міг досягнути смислу його слів.

— Не дивуйтеся на старого шкарбана,— озвався після хвилинного мовчання Жербина, сперся всім великим костистим тілом на ціпок і, втупившись у підлогу, важко зітхнув.— Надто багато зібралося такого, що турбує мою душу. Турбує і глибоко бентежить.

Вони рушили коридором до малого актового залу.

— І як це ви після таких дипломатичних висот та на нашу грішну землю спустилися, колего? — вже іншим тоном спитав професор.

— Грішна, зате своя.

— Ой, Тарасе Володимировичу, не завжди своє гріє.

— У мене ще сил трішки збереглося, погріюся сам, як скрутно стане.— І Ясень в свою чергу бере професора поштиво за лікоть, заглядає йому з теплою цікавістю у зморшкувате лице.— А як ваша книга про Балкани?

— Лежить тепленька, все ніяк у видавничому плані місця не знайдеться для неї. Мабуть, так і не діждуся її за життя.

— Ще три таких видасте.

— Еге, голубе мій,— посміюється професор,— ви, я бачу, добрячим дипломатом стали. Умієте втішати.

— Просто реально дивлюся на речі.

— Ну, спасибі, спасибі!

Вони підходить до залу. Жербина спиняється за кілька кроків від дверей. Йому щось хочеться сказати, щось дуже

важливе. Але потрібних слів немає, і він тільки сумно похитує головою.

— Здається, нас чекають... — Він все ще вперто дошукється якогось слова. Підвів нарешті очі, потеплішав увесь: — Добре, що ви приїхали. Дуже добре! У вас надійна хватка... І нечисть всіляку ви вмієте трощити. Ота-а-ак! — Він аж кулак стиснув, трусонув ним у повітрі і швидко закульгав досередини.

Ясенє збентежено дивиться услід старому.

Професор Жербина!.. Сам він уже не вважає себе здатним на нищівні удари. Сам він уже давно тільки покашлює в кулак, постукує вузлуватим костюром, ремствує на задержувату молодь і в душі... вірить у неї. О, як він вірить! Як хороше стає йому на серці, коли його учні сходять на трибуну і починають виголошувати розумні, ділові слова. Як він тішиться успіхами Ясеня! Як він вірить у цього найлуватого, впертого, вдумливого доктора!

Вчена рада проходить спокійно, неквапно. В залі солідна тиша. Головуючий на раді декан Маркушевський час від часу виймає великого носовика й витирає спітніле чоло. Щедре цікаве сонце визирає з-за пожовклих кленів і б'є розгонисто у високі вікна, проектуючи на протилежній стіні великі гарячі квадрати.

Ясенє внутрішньо радіє — як мандрівник, що після довгих поневірянь став на твердий ґрунт і розправив плечі. Він і справді відчуває свої плечі, всю їхню міць, мускулістість, поривну пружність, що так і просить дії. Але поки що він не виявлятиме своєї сили. Хай світить сонце, хай воно пронизує його своїм добрим, лагідним теплом.

Очі Ясеня звертаються до декана. В чому річ? Маркушевський хмуриться? В нього начебто зіпсувався настрій? І в Індиковського теж?

Щось тут сталося неприємне. І Михайло сидить насуплений.

— Михайле!

— Чого тобі?

— Що у вас тут, змова приречених?

— У тебе чуття розвідника. Непередбачений казус.

«Казус» швидко з'ясовується. Маркушевський, спершись на стіл і дивлячись у папери, доповідає членам ради про велику прикрість, яка спіткала факультет. Від імені групи студентів третього курсу до парткому подано заяву. Керівництво факультету обвинувачується в бездуш-

ності й бюрократизмі, в печуйному ставленні до молоді. Студенти протестують проти виключення з університету Сергія Борзня. Уявіть собі, до чого йде: адміністрацію позбавляють права вживати адміністративних заходів до відсталих елементів. Партком звернувся до декана за роз'ясненням.

— Я сподіваюсь, товариші,— закінчив Маркушевський,— що вчена рада з усією відповідальністю розгляне цей факт і покладе край анархічним витівкам групки недисциплінованих молодиків.

— Не там шукаєте винних, Софроне Борисовичу!

Це гукає Снігур, запально, злісно. Маркушевський, сумно посміхаючись, схиляє набік голову. Ось, мовляв, подивіться на таких невірноважених людей. Чи багато з ними зробиш?

Ясеневи і смішно, і гірко.

Он воно що! Між цим Снігуром і Маркушевським точиться війна. Чи правий Снігур, чи ні, але душа в нього не з лопуцька. Ясень скося зиркає на худеньку постать товариша, на його гострий, гачкуватенький ніс, що зараз так хижко випнувся вперед.

Пристрасті розпалюються, хтось вимагає точного з'ясування всієї історії.

— Товариші,— намагається заспокоїти присутніх декан, піднімає над головою руку.— Винна інертність того студента, недбальство в ставленні до своїх обов'язків. Борзень, безперечно, здібний хлопець, але ж ви придивіться до нього: він вічно ворогує із своїми товаришами, завалив доручену йому справу лекційної роботи... Він...

— Неправда,— гукає з місця Снігур, і окуляри кумедно зсуваються йому на кінчик носа.— Є справжні винуватці!

Маркушевський пропалює його сталевими очима і враз, втративши витримку, зривається на крик:

— Так, є справжні винуватці. І я можу їх назвати. Це ви, товаришу Снігур!

— Я?!

— Ви. Найголовніший винуватець — ви. І тільки ви!

Всі дивляться на Снігура. Сонце теж з цікавістю переводить на нього своє око і б'є йому в лице тугим променем. Снігур, весь осяяний, золотий, гарний у своїй злості, знімає окуляри і вперто протирає скельця, наче хоче крізь них краще розгледіти свого обвинувача.

Але Маркушевський не дає йому опам'ятатись і рвотисту знервованим, лихим голосом:

— Ви вдалися до непотрібних експериментів... Ви розпустили на третьому курсі бацилу недисциплінованості, неповаги до професорського слова. Ви, не консультуючись з деканом, замінили частину своїх лекцій семінарами...

— Дозвольте...

— Ні, не дозволяю!

— Я вимагаю слова!.. Я мушу дати пояснення...

— Ваші пояснення нам відомі...

Як навмисне вікна раптом синіють, гасне сонячний промінь, і в залі стає похмуро. Тривога, напруження, непевність прокочуються хвилями по рядах викладачів. Жербина хрипким, басовитим голосом просить уваги:

— Шановний Софроне Борисовичу, активізація студентської маси не має нічого спільного з, так би мовити, анархізмом, недисциплінованістю. Товариш Снігур діяв за цілковитою згодою нашої кафедри.

І сів. Важко, круто, впевнено. Сперся жовтими, жиланими руками об ціпок, втупився очима в підлогу. Сказав більше, ніж можна було б передати годинною промовою.

Декан витирає спітніле чоло, механічно збирає на столі папери.

— Товариші... ми даремно сперечаємось,— видушує нарешті він.— Перенесемо це питання на наукову конференцію... На широке обговорення...

Снігур поправляє окуляри і злегка посміхається.

— Якщо заперечень немає...— декан хутко оглядає зал враз загуслими, налитими впертістю очима,— то розглянемо останнє питання. Є пропозиція призначити тимчасово, до конкурсу, на посаду завідуючого кафедрою новітньої історії доктора історичних наук...— декан робить підкреслену, приємну паузу, набирає повні легені повітря,— нашого дорогого гостя і друга Тараса Володимировича Ясепа!

Останні слова Маркушевського тонуть у схвальних вигуках.

Знову підводиться професор Жербина, пацілюється м'ясистим носом на гостя і, незважаючи на шум, урочисто виголошує привітання. Найстаріший серед своїх колег, він зичить Тарасові Володимировичу успішної і плідної роботи. Він вірить у нього і просить якомога швидше

забрати з його старечих плечей кермо керівництва кафед-рою новітньої історії.

Ясень, чемно підвівшись на професорові слова, схилив трішки голову і потім з ніяковим усміхом обводить очима аудиторію, ніби шукаючи на обличчях присутніх ствердження тих гарних заохочувальних побажань. Його очі зустрічають привітність, подекуди — поштиву стриманість.

І тоді в безшелесній тиші, що на якусь хвилюку ніби зачарувала всіх, падає владний голос Маркушевського:

— Питання вирішено. Вітаю вас, Тарасе Володимировичу! Кафедра новітньої історії чекає на вас.

Вчена рада скінчила свою роботу. Люди розходяться, виносячи в коридор стримані перемовки, жарти, заклопотану напруженість. Декан іде поруч з Ясенем, і на його обличчі грає вираз вдовolenня.

6

Зайти в кабінет до декана — це не просто відчинити двері і переступити поріг службової кімнати. Хай декан — ваш давній знайомий, — все одно вам якось ніби ніяково й незручно, особливо коли ви несете до нього свої клопоти і свою подальшу долю. Бо, мабуть, в кожному з нас ще трішки живе отой проклятий душок зніченості перед чин-ном, перед високим кріслом, що вирощувався в часи куль-тівства, живе й отруєє наше серце.

Близьке до цього почуття стиснуло і Ясеневі душу, коли він прямував до деканового кабінету. Правда, доктор наук Ясень знав, що він несе до Маркушевського не лише свою готовність вислухати строгі настанови, але й усю ту безліч вражень, досвіду, набутого вміння, що зро-били з колишнього доцентика сміливого дипломата і еру-дованого науковця. За спиною в нього були роки напру-женої праці, поїздки за кордон, спілкування з визначними вченими країни, визнання широкої наукової громад-ськості.

І все ж таки зараз він був не зовсім певний себе.

Дивлячись на яскраво-червону табличку з написом: «Декан історико-філософського факультету професор С. Б. Маркушевський», Ясень вже почував себє і не доктором наук, і не дипломатом, і не шукачем великих істин, а просто службовцем.

І ще в ті короткі секунди, які проминули, доки він підступив до деканового кабінету, в нього майнула думка, яку можна було витлумачити приблизно так: «Ви живете в полоні дріб'язкових суперечок і сварок. Я ж прийшов до вас з незатьмареною душею і не хочу встривати ні в які дріб'язкові чвари. Я хочу працювати, хочу мислити і творити, і в тій мірі, в якій мені вдасться здійснити це, вважатиму себе щасливим».

Звичайно, переступаючи поріг деканового кабінету, Ясень не знав, яка складна обстановка останнім часом на факультеті.

Але, як кажуть: незнання — перша опора спокою. З цим незнанням Ясень і відчинив двері, і, трішки ніяковіючи, зайшов до кабінету.

Спочатку він нікого не побачив. Тільки велике, запнуте буряковою портьєрою вікно ніби навально впало на нього і засліпило його. Але потім він розгледів невразний силует за широким, темним, блискучим столом і зустрівся поглядом з владно-незворушними очима професора Маркушевського.

— Дозвольте? — Ясень все ще не міг подолати в думках тієї відстані, що відділяла його від поважного професора. Він знав: насправді цієї відстані більше не існувало, він мусить підійти сміливо, прямо й подати деканові руку, як його колега й товариш. Але погляд вловлював тільки колишню сувору, кам'яну величність декана, яка пригнічувала і обеззброювала.

Маркушевський ніби дрімав з відкритими очима. І враз він рвучко підвівся. Підвівся і швидко, з якимось радісним захопленням пішов назустріч своєму гостеві. Руки його були широко розкинуті, ніби він збирався вітати Ясеня палкими обіймами.

— Боже мій! Яка офіціальність! Ви зайшли до себе в кабінет і прошу, прошу не церемонитись!

Ясень з полегшенням оглянувся навкруги. Впізнав високі заклепні пафи, що рябіли рівними рядами книжок, скляну гірку в кутку, з сяючими пукатими кубками, портрети на стінах, темно-бордові портьєри. Тут нічого не змінилось, тут була оселя професора Маркушевського, оселя декана, адміністратора, світила на небосхилі молодих аспірантських душ, тут була тиша і вагома, несхитна мудрість.

— Спасибі... — все-таки знітився Ясень.

— Нарешті ми знову разом! — заговорив зпову Маркушевський. — Дорогий мій колего, ви не уявляєте, як мені весь час бракувало вас, вашої підтримки. Скажу вам відверто, люди зараз стали якісь нервові, гарячі, тільки й сподівася прикrostі. А з вами я просто тішуся душею.

— Стільки компліментів на мою нещасну голову, Софроне Борисовичу! — сказав Ясень, поволі намацуючи під ногами ґрунт певності й рівноваги.

— Компліменти? За вами діло плаче. Діло!

— І повірте, я теж плачу за ділом!

— От і чудово! Якби ви розвантажили мене хоч наполовину, я б молився на вас. Ви ж уявіть собі: тут просто ні з ким працювати. — Сильні, вправні руки Маркушевського беруть Ясеня за плечі і з лагідною поштивістю сadowлять його в крісло, що стоїть біля столу, вірніше поруч з декановим стільцем, — крісло для обрапих, для найближчих. — Ось так, посидьмо рядком і поговоримо ладком, — каже жартівливо-милим тоном Маркушевський. — Про що ж я?.. Ага, кадри! Уявіть собі, кадри слабенькі, зовсім слабенькі.

«Люди начебто ті самі», — думає собі Ясень, почувуючи ніяковість од відвертості Маркушевського.

— А запити, а інтелектуальний рівень студентства? — довірливо нахилиється до нього декан. — Тепер до вузу приходять такі розумники, що держись. Батька рідного навчать, професорам шпильки пускають. Ну, та біс із ними! Розкажуйте ж про себе! Як захист пройшов, як бенкетувалось?

Ясень ледве встигає відповідати. Маркушевського цікавить все: і думки опонентів, і відгуки в пресі, і розмови в кулуарах. Чи академік Серебряников був на захисті? Був? Мабуть, добре напсував крові своїми репліками? Не напсував? Дивно! Значить, старіє дід, слабшає, кволішає розумом. І вмить Маркушевський перескакує до іншого. Як домашні справи Тараса Володимировича, здоров'я Ніни Останівни, її настроїв, самопочуття? Чи не жалкувала за тим, що просиділа захист дома? Мила Ніна Останівна, чарівна жіпка! З такою подругою можна іти хоч на край світу.

І тут Ясєневі починає здаватися, ніби в цій круговерті слів, запитань, вигуків Маркушевський намагається сховати своє обличчя, ніби він відгороджується усім тим од

нього ж таки, Ясея. Якесь нервозність прозирає в його голосі, не звична для Маркушевського нервозність.

Вихор слів поволі вгамовується, Маркушевський згасає, тихшає, стає задумливим і сумовитим.

— Хочу розповісти вам, Тарасе Володимировичу, про деякі нюанси нашого життя. Історія препаскудна. Ви вже знаєте, мабуть, що це саме за вашою кафедрою закріплений третій курс? Так би мовити, з метою загального контролю, для виховної роботи. От на третьому курсі й заварилось. Комсорг там ненадійний... Жербина останнім часом хворіє, роботу занедбав, і дехто скористався з цього. — Маркушевський на мить завагався. — Коли виникло питання про виключення Борзня з університету, я довго вагався. Кому-кому, а мені, як ви розумієте, особливо було важко зважитися на такий крок. Адже він був кращим студентом третього курсу. На нього рівнялися інші. Але потім з хлопцем сталося щось дивне. Ось уже два місяці він майже не ходить на лекції, провалився на двох заліках. Просто дико!

Маркушевський увесь внутрішньо зібрався, наче готуючись до завершального стрибка.

— Треба було рятувати факультет від нездорового опуху, який міг би розростися до небезпечних розмірів, — закінчив він рівно й твердо.

— Запобіжне хірургічне втручання? — непевно кивнув головою Ясея.

— Ваша правда, Тарасе Володимировичу. Дуже болюче і дуже неприємне хірургічне втручання. — Декан вільніше вмотивував в кріслі, поклав поперед себе на столі свої красиві, як у піаніста, руки. — Звичайно, не всім це до вподоби. Я навіть чув розмови, що ось, мовляв, Маркушевський зводить старі рахунки.

— Ну, це вже... бозна-що! — вигукнув щиро Ясея.

— А от вірять. Тут, бачите, була така історія. На останній студентській конференції Борзень виступив з рефератом. Хороша, розумна робота, оригінальні думки. Ну... і як у всякого молодика, надто багато гарячкотності, бажання показати себе «ад максимум». Навіть мені дісталося. Взяв він під обстріл одну мою статтю. Пам'ятаєте, я давно вже працюю над темою зовнішньої політики Росії кінця минулого століття? Зараз я готую її на докторську, потроху, по-стариковськи, в міру своїх сил. А Борзень з

таким, знаєте, кавалерійським завзяттям: трах, бах!.. У професора Маркушевського немає достатнього наукового обґрунтування, професор Маркушевський забув про непо-рушний принцип міжнародного права «клязула ребус сікстантібус». Одне слово, всипав бідному професорові Маркушевському так, що хоч біжи й топчися. Гірко було, кривдно. Учип, плекаєш, а воно тобі брудом в обличчя. Ну, що ж, я на те так подивився: молоде — зелене. Не буду ж я затаювати злість на пацана! Забув, та й годі. Учися собі, пабирайся розуму, може, й тебе колись отак твій учень погладить по голівці...

— Звичайно, звичайно, — ніяково сказав Ясень, відчув-ши нараз теплу симпатію до Маркушевського, свого вчи-теля і керівника.

— А от дехто не вірить, — зітхнув Маркушевський. — Ваш дружок Снігур ухопився тепер за ту історію, чого тільки не паслухаєшся від нього...

Він замовк. На обличчі застиг вираз гіркої образи. Швидко закліпали очі.

— Що там казати! А ось візьміть інше, — Маркушев-ський знову нахилився до Ясеня, важко сперся ліктями на дзеркально відполіровану поверхню стола. — Ви працю-вали на факультеті, ви знаєте, що таке великий колектив з його різномірністю характерів, смаків, нахилів. Напри-клад, я маю чисто людську слабкість до певної групи сту-дентів. Їх звуть «клубом інтелектуалістів», закидають їм стипендія, але все це дурниці. Для мене це насампе-ред розумні і високоерудовані молоді люди, справжня ро-зумова еліта факультету, з якої можна сміливо готувати кадри майбутніх науковців. У хлопців, звичайно, є свої дивацтва, вони надто багато уваги приділяють своєму одя-гові, старанно вивчають іноземні мови, інколи навіть... — ну, чого не буває в молоді роки! — піддаються богемним настроям. Однак у своїй основі «клуб інтелектуалістів» — здорове, талановите ядро, за яке варто боротись. Не буду ж я воскрешати культівські методи, топтати паростки нового, підгапати їх під загальний ранжир, нівелювати в них все самобутнє й оригінальне? Хай дерзають, хай пробують свої сили. І якщо хто-небудь з них пропустить одну-дві лекції або випадково зріжеться на екзамені, я часом не надто суворо їх караю. Треба ж розуміти, що і для кого головне. От на мене й посипалися скарги. Такий, мовляв, і сякий, ділить студентів на пасинків і любимчиків... —

Маркушевський досадливо махнув рукою. — Чим більше старася, тим більше клопоту.

— Ви надто похмуро дивитесь на речі, Софроне Борисовичу! — сказав співчутливо Ясень.

— Не можу змиритися з несправедливістю. — В голосі Маркушевського знову затремтіли гіркі нотки. — Як важко буває виборювати справедливість! Скільки людей ходить все життя в пошуках отієї невдячної матінки-справедливості, і все життя тільки й бачить її зігнуту спину. Скільки людей зійшло в могилу, так і не заглянувши їй у лице, так і не вирвавши від неї бодай одного теплого слова. — Декан задумливо дивиться собі на руки, хитає головою. — Оце недавно прочитав в одному журналі дивовижну історію. Пригадуєте, в дванадцятому році затонув трансатлантичний велетень «Титанік»? З двох тисяч чоловік загинуло більше половини. Якійсь капітан Лорд начебто проходив із своїм кораблем неподалік від місця катастрофи і з невідомих причин не взяв на борт потерпілих. Бідолаха Лорд — він оце вмер нещодавно! — півстоліття доводив світові свою невинність, клявся й присягався, що його «Каліфорнієць» проходив зовсім не в тому районі і не одержав ніяких сигналів про допомогу. Лордові не йняли віри. Лорда прокляли. І лише після його смерті з'ясувалися справжні винуватці лиха. Біля «Титаніка» знаходився не «Каліфорнієць», а інше судно — норвезький кораблик «Самсон». Капітан його віз на борту недозволені вантажі, ну, і вирішив не з'являтися на людські очі. Отак, бачите, півстоліття безвинний чоловік доводив свою правду і вмер ні з чим. А хіба в наш час не буває такого?..

Маркушевський раптом підводиться з-за столу.

— Це все, звичайно, для красного слівця. Поживете — побачите, як тут у нас. Але честь факультету нам треба берегти. За всяку ціну берегти! І я сподіваюся, що ви, Тарасе Володимировичу, не залишитеся осторонь боротьби саме за честь факультету.

Він заходив по кабінету. Видно було, що перш ніж зважитись на дальшу мову, він щось напружено обдумує. Заклавши за спину руки, нахиливши голову, вперто міряв кроками підлогу, весь зібралий, тугий.

Ясень стежить за ним очима, і мимоволі тривога заповзає йому в душу.

Тим часом Маркушевський став посеред кімнати, червонаве світло, проціджене крізь порт'єри, забарвило в

кривавий колір його точене, смагляве обличчя, і на ньому ще гостріше запалахкотіли вольові очі.

— Я звертаюсь до вас, як до свого товариша і... друга,— рубає він з плеча. Ясень напружено слухає, ловить кожне слово. Декан стоїть перед ним, широко розставивши ноги, очі гостро свердлять його, намагаються забратися йому в саму душу. Голос владний, рішучий.— Треба найближчим часом, буквально сьогодні-завтра піти до секретаря парткому Бруза і якось владнати оту прикру історію.

Ясєневі щось ніби прокльовується в свідомості, він на мить виривається з-під погляду деканових очей і намагається осягнути його фразу: «...владнати оту прикру історію... піти до Бруза...».

— Але як це зробити, Софроне Борисовичу? Колективна заява...

— Ах, боже мій, колективна заява! — Декан кривить губи, і на Ясеня блискає ядуче золото зубної коронки.— Що важить та заява в порівнянні з вашою дружбою? Всі ж знають, що ви з Брузом фронтові друзі. На мою честь, Тарасе Володимировичу, на честь факультету кинуто пляму. Ви прийшли на факультет і одразу ж стикаєтесь з прикрим непорозумінням. Бруз ніколи не відмовить вам! Ніколи!

Ясень несвідомим рухом підводиться з крісла. В чому не відмовить?

Голос у декана стає рівним, повчальним і дещо насмішкуватим.

— Не обов'язково розглядати справу аразу... Не обов'язково! Хай полежить трішки. Тиждень, два, місяць. А там... видно буде.

— Ну... що ж. Я поговорю з Брузом,— каже Ясень.

Деканова рука міцно, надійно взяла його за лікоть, заволоділа ним остаточно, притиснула до себе. І вольові очі, від яких розбіглися на скронях пучечки мудрих зморщок, огорнули його теплою павутиною прихильності. Він був зовсім не офіційний тепер, і не владний, і не насмішкуватий. В усій його істоті вчувалося щось хороше й сумне. Він наче згадував своє минуле життя і всі ті страждання, які йому завдала доля.

— До речі, я знайшов четвертий том «Всесвітньої історії» Оскара Єгера,— сказав він задумливо.— Як зрадив би ваш батько!

- Для нього це було б справжнім відкриттям.
 - Перед війною він показував мені ті перші три томи. Розкішне видання!
 - Розкішне, але, мабуть, зовсім застаріле.
 - Для мене — це пам'ять. Пам'ять про вашого батька, який багато чому навчав мене в житті і... в науці.
- Ясень зітхнув, попрощався і швидко пішов до дверей.

7

Перша лекція після п'ятирічної перерви. На столі — журнал. Насторожені обличчя студентів. Третій курс, отой «бунтарський» третій курс. Чемно посміхаючись повнуватими губами і схиливши трішки наперед лице, Ясень питає, чи можна почати лекцію. Отак зразу, від дверей, він хоче почати лекцію.

Дівочий голос дзвінко озивається серед загальної тиші: «Просимо!» Його готові слухати.

Рука тягнеться до папки, вже ось-ось вона вийме звідти густо надрукований на машинці конспект. І раптом Ясень помічає на обличчях студентів лукавенькі посмішки. Руки спиняються на півдорозі і, стиснувшись у кулаки, твердо випраюються в папку. Ніби запечатують її.

В серці уже певність, в усьому тілі — добра, надійна сила. Ставши біля вікна, він починає говорити про себе. Рік сорок п'ятий, завихрений, обпалений останніми пожежами війни, увесь у майових квітах, у сльозах радості й туги; зруйнований Берлін, соковито-блакитне небо над занімілими в благосній тиші полями, колони врятованих бранців, гурти очманілих, отупілих «арійців» з холодною порожнечою у водянистих очах; Ясень іде з переможною армією, іде німецькими шляхами, іде через повержену столицю «тисячолітньої імперії», через пониклий Потсдам, на захід, на захід, до кельнських стрілчастих соборів, до Рейну... Ясень — в комісії по репатріації, день і ніч носить по таборах, вириває на волю братів і сестер наших, сперечається, п'є віскі з цибатими американцями; Ясень повертається на батьківщину, він уже без погонів, він входить в урочисті високі зали, в оцю найрозкішнішу тишу; але там, на німецькій землі, лишилися ще друзі, боротьба, впертий бій за правду, і звідти несуться громи в маленьку аудиторію, весь світ зібрався в ній, б'є залпами, торжествує...

Дзвоник! Він зриває тишу, наповнює коридори гуркотом дверей, гомоном, сміхом. Ясень спинається на півслові і з винуватою усмішкою розводить руками:

— Отак, друзі, починалася історія сьогоднішньої Німеччини.

Згортає журнал, ледь втомленими очима обводить аудиторію. Раптом згадав щось, знову поклав журнал на стіл і, звівши брови, питає, хто тут з третьої академгрупи. Хто візьме собі за основну дисципліну новітню історію? Він хотів би познайомитися з своїми майбутніми учнями.

Піднімається ліс рук.

— Що ж, цими днями кафедра запросить вас до себе, друзі.

Уже повернувся, щоб іти, як раптом з переднього ряду:

— Тарасе Володимировичу!

Він стає в дверях.

— У нас засідання комсомольської групи. Може, залишитесь?

Ну, чим не нагода зійтися з цими «бунтарями» посправжньому?

І він іде до задньої лави.

Довго, вперто шумить аудиторія. Комсорг Володя Мартиненко, високий хлопчина з трохи вилицюватим обличчям, вже кілька разів виходив за двері. Він просить, благает не зчиняти шуму, не забувати, що поруч ще йдуть лекції.

— Кого ти чекаєш?

— Давай, Мартин! Давай!

Найбільше шумлять хлопці, що порозсідалися на задніх партах, — кидають навкруги презирливі, зверхні погляди, сидять хто як: боком, напівлежачи, розкинувши широко руки. Один з них — Семен Крижак — вже й цигарку витягнув, нетерпляче розминає її в пальцях. Пустили б його покурити, чи що?

У Крижака красиві, тоненько підстрижені вусики — спробуй вихопити такі!

— Ну, скоро вже там? — видушує він удавано трагічним голосом, перехнябившись тілом на свого товариша.

Мартиненко пропікає його темними очима.

— Семене, тобі дуже ніколи?

— Голова болить... Живцем ріжеш!..

— Голова, кажеш. — Спершись обома руками на стіл,

Мартиненко звертається до аудиторії: — Увага! Є пропозиція: відпустити Семена Крижак з зборів.

Аудиторія в подиві. Шум. Гупання. Чому відпустити? Чому це Крижаку такі привілеї? Які в нього підстави?

— Підстави медичні, — каже Мартиненко. — Он погляньте, він зовсім скапустився.

Сміх, перегуки, всі повертаються до Крижак, сиплють жарти. Мартиненко вносить ясність.

— Адже вчора ввечері «клуб інтелектуалістів» розглядав важливі проблеми свого існування. Проблему вживання алкоголю — раз, проблему гармонійного поєднання ліпс і твіста — два, проблему можливості закохуватися одразу в кількох — три... До того ж, друзі, зважте, що робота провадилася в жахливих умовах — ресторанна задуха, накурено, тісно, гамірно, клятий копьяк, від якого очі лізуть на лоба... А потім безсоння, дикі марення. Я особисто дуже співчуваю Крижаку. Мені здається, що він заслугує на повну й абсолютну ізоляцію.

— Го-го! — регочуть студенти.

— Брехня! — підхоплюється Крижак. — І взагалі прошу не втручатися в особисті справи!

Але Мартиненко, перекриваючи сміх і гамір, веде своє:

— То як вирішимо, друзі? Пустимо Семена чи, може... — тут в його обличчі щось раптом твердне, очі звужуються в холодний зневазі, — чи, може, поговоримо з ним по-нашому, по-комсомольському? І зі всіма «інтелектуальчиками» поговоримо...

— Нарешті-таки!

— Давно пора! — дзвенять голоси.

Хрюпають двері, висока постать з'являється на порозі. Секретар партійного бюро Троян скупо вітається:

— Салют третьому курсові! Приймете до свого гурту? Йому дають місце. Аудиторія затихає.

Тепер можна починати. Про Крижак ніби й забуто. Є справи важливіші. Володя просить уваги:

— Товариші! Перше питання — справа комсомольця Борзня. Комсомольця Сергія Борзня виключають з університету. Мушу одразу ж пояснити: в житті Серьожі трапилось лихо... Ви, мабуть, знаєте?

— Не знаємо!

— Розкажуй усе!

Володя вагається. Як він може розказати про таємни-

цю, яка йому не належить? Але й мовчати просто ж не можна...

Густі брови його нервово здригаються.

— Сергіїв батько у важкій експедиції... і досі, за два місяці, ніяких відомостей. — Він розправив плечі, звалив з себе тягар вагань. — У Сергія лихо, йому тяжко, дуже тяжко. І ми не покинемо його в біді! Так, так, не покинемо, — Мартиненко махає войовниче на когось рукою. — А ти, Семене, не зловтішайся! Я тебе наскрізь бачу. Давно ви точите зуби на Борзня, ось тепер і радієте, що звели з ним рахунки!

— Облиш демагогію! — кричить Крижак.

— Не виключенням Борзня треба оздоровляти факультет, — не вгаває Мартиненко. — Он де справжні винуватці біди! — киває на останні партії. — А вопа ж є. Тільки її чомусь, замість виправляти, — приховують. Нас вважають кращими в університеті, про нас згадують по радіо, в газетах... А насправді ж усе це не так... не так! І саме через них — не так!

Знявся шум.

— Мартин правду каже!

— Затиснути рота інтелектуальчикам!

— Розколюють курс! А ще елітою себе величають!

Шум переростає у ревище. Хтось зірвався з лави, замахнувся кулаком, наче закликаючи до бійки. Дівчата верещать, затуляють вуха.

Але ось Мартиненко знову починає говорити. І тоді одразу ж шум спадає, розкочується по кутках.

— Нам кажуть про честь комсомольця, а ждуть від нас тільки, аби ми «проскочили» на іспитах, щоб «не підвели факультет». Он як дехто собі уявляє честь комсомольця. Ми боремося за високу свідомість і комуністичну мораль, а гляньте, що дозволяють собі наші «лицарі розуму» — нічні гулі, ресторани. І до таких героїв деканат ставиться просто великодушно. А Борзня за два нездані заліки — геть з факультету! Задорожнюка позбавили стипендії.

— Задорожнюк хвостами обріс, як динозавр! — гукає білолиций Крижак.

— А ти знаєш, звідки в нього ті «хвости»?

— Біологічно не досліджував. Думаю, що спадкове.

— Спадкова твоя дурість і зарозумілість. У Задорожнюка хвора дружина. Сам — інвалід. У шахті горів. А в

деканаті не подумали, щоб йому кімнату дати, от він і знімає комірчину і вахтером працює, щоб платити за неї.

— Неточні дані! — посміюється Крижак. — Вже переселився до гуртожитку. І Дульсінея його теж.

Троян показує Крижаку на стіл президії.

— Вийдіть і скажіть все, що знаєте, а не галасуйте, як на базарі!

Під суворим поглядом парторга Крижак трохи пригасав, хвилину повагавшись, широким кроком іде до столу. Стає. Стулив на мить губи. Тепер уже піхто його не зіб'є. Семен вміє говорити, у нього відточене, дошкульне слово, і він не з тих, що розгублюються. Так, так, він перш за все хоче рішуче відкинути ті наклепи, які тут зводилися на «клуб інтелектуалістів». Ресторани — це їхня справа, вони дорослі люди, і годі вже годувати їх з ложечки. Не ті часи. Що ж до історії з Борзнем, то він, Крижак, вважає неприпустимим посилення на якісь там обставини. Та й взагалі, що це за метод ховатися за «обставини»? Слово «обставини» Крижак вимовляє, злегка кривлячи рота. У кого немає «обставин» — важких, легких, складних, комічних? Все життя наше завалене обставинами, перешкодами, бар'срами. Але людина — не скаковий кінь, що, спіткнувшись на одному бар'єрі, фактично виходить з гри. Людина мусить пробивати своєю інтелектуальною волею всі бар'єри, а не надіятися на поблажки.

— Інтелектуальний предикт Крижака! — лунає з рядів.

— Зараз перейде до трансцендентальних категорій!

— А якими шпаргалетами живиться твій скаковий кінь?

На Крижака це не впливає. Він далі розвиває думку, говорить так само поважно й рівно. На його блідому обличчі гордовита несхитність.

Мартиненко нарешті примушує його сісти. Хто ще має слово? Благий? Говори, Миколо. Микола незгодний з виключенням Борзні. Микола перший підписав заяву до парткому і відкрито говорить про це. Після Миколи встає молоденьке дівча, тихе, сумирне, посувається несповно до стола і враз, наче бомба вибухнула в невеличкому тендітному тілі, зривається на палку, гарячу промову. Вона знає Задорожнюків, вона була у них на весіллі. Їм тепер без стипендії і дня не протягнути. І про Сергія вона хоче сказати слово... Вона пам'ятає, як на минулій сесії Сергій

вибіг з аудиторії від професора Жербини. Біда спіткала хлопця. Такий білет попався, що краще б нікому! Йому підсунули книжку, але він... він і дивитись не захотів. Бо ніколи Сергій не списував і не брехав ніколи!..

Дівча мало не плаче. Маленькі пальці стиснулися в тугі кулачки.

Серце в Ясеня стукотить. Миле дівча, миле дороге дівча! Он уже й сльози на променистих віях.

Збори шумлять.

Нарешті з-за парті підводиться Троян. Просить слова. І вмить стас тихо, всі звертають погляди до парторга. Всі чекають, що скаже цей неговіркий чоловік з довгастим, кістлявим обличчям.

Виступ його короткий і директивно сухий: ніякої зрівнялівки на факультеті немає, справа Борзня серйозніша, ніж декому тут здається, ця справа зайвий раз довела, що студенти третього курсу ще не усвідомили відповідальності, яка покладена на них державою. Але, звичайно, деканат і партійне бюро врахують усе, що слід врахувати, що вважатимуть за доцільне врахувати. Є думка забрати заяву з парткому і розглянути її в межах факультету.

Хтось підводить руку.

— Товаришу Троян, а чия це думка?

— Чия? — парторг дивиться на студента. — Перш за все це моя особиста думка. Це також думка більшості членів партійного бюро. Нарешті це думка деканату.

Студент, скупо усміхнувшись, сідає. Звичайно, думка партбюро і деканату для нього багато важить, але він, мабуть, уявляв собі розбір справи по-іншому. І Мартиненко теж. І більшість тих, що сиділи зараз притихлі в аудиторії.

Троян ховає в кишеню блокнот, йде до дверей. Біля порога, ніби згадавши щось, повертається до комсорга.

— Сподіваюся, товаришу Мартиненко, — говорить він м'яко, — ви знайдете правильну лінію?

— Знайдемо, Василю Івановичу, — каже Володя з неохитною певністю. — Обов'язково знайдемо.

Аудиторія усе ще жде. За дверима в лункому коридорі поволи даленіють Троянові кроки.

8

Ясень виходить на вулицю. Спинаяється під старезним, обпаленим осінніми вітровицями дубом і звідти вдивляється в університет. Твердо скляніють його високі вікна.

Масивні мури наче вбирають в себе тонке вібрування міста. Пливе з ним разом у сторіччя майбутнього, назустріч зорям, у неспокійну далечінь невідомості.

Ясень стоїть під деревом, впинається очима в ту монументальність, розгонисту широчінь контурів і чує, як серце йому холоне від захвату. Стій віками, дорогий мій, прекрасний! Стій, мій отчий доме!..

Він швидко повертається і йде вулицею, все ще наче у якомусь гіпнозі.

Вдома його вже чекають. Ніна в рожевому халатику, округла й м'яка, горнеться до нього в коридорі і допомагає роздягнутися. Швидше! Вона має розповісти йому незвичайну річ. Веде його в кімнату, садовить на тахту, щільно причиняє двері.

— Я сьогодні була у Софії Іванівни.

Хто така Софія Іванівна? Та Софі ж! Дружина астрофізика, члена-кореспондента Академії наук, «баронеса», як він її називає. Сьогодні Ніна дізналася про неї такі речі...

Інтригуючий тон, схвильованість Ніни роблять своє. Ясень пильно, з легкою недовірою дивиться в її округле, з першими слідами брезкості лице.

— У неї в житті була велика трагедія. Академік — це її другий чоловік. У неї був чоловік, чудовий, прекрасний. Але доля розлучила їх. І тепер їй доводиться страждати з цим сухарем.

Бурхлива Нінина уява вимальовує все нові й нові деталі, накладає щедрі мазки пікантних здогадів, припущень, аналогій. Врешті Ясень, стріпнувши нетерпляче головою, пробує підвестися з тахти.

— Ніно, я тобі вдячний, але цих «таємниць» для мене досить.

— Та стривай же! Я тобі не сказала найголовнішого. Ось посидь ще п'ять хвилин! — Ніна набирає повні груди повітря і говорить швидко, з наростаючим напруженням: — У Софії Іванівни є син! Син, про якого не знає її академік. Талановитий хлопець. Після арешту батька, коли Софія Іванівна одружилася вдруге, він... коротше, він не живе з нею, відрікся назавжди. За зраду батька.

— Молодець! — жвавішає Ясень. — І як же думас Софія Іванівна розв'язати це протиріччя між материнськими і подружніми обов'язками?

— Ніяк. Досі все було добре, а тут у хлопця почались

якісь неприємності. Вона пропонувала йому гроші, він не бере. Вірить, що батько його повернеться.

Ніна замовкає і кілька хвилин дивиться в підлогу. Видно, їй до сліз жаль і Софії, і її сина.

— Що ж, Нінок, така доля, — тепло й трішки журливо озивається Ясень, — ми з тобою в цій справі нічим не зарадимо. Хлопчина не пропаде. Навіть добре, що він відмовляється від тих грошей. А зараз ти краще подумала б, що ось я, твій чоловік, за весь день і крихти не мав у роті.

— Боже мій! Обідати! Негайно обідати!

— Давай краще повечеряємо, — усміхається Ясень, показуючи на годинник. — Рівно восьма!

— Ну, байдуже, ходімо в кухню, я сьогодні пиріг пекла.

В кухні тісно, але затишно, відчувається вміла, хазяйська рука господині, яка любить своє родинне кубелечко. Навіть невеличкий холодильник, що стоїть, якимось випинаючись всім своїм тулубом, просто на проході, не порушує загальної гармонії. Все біле, чисте, блискуче. І господиня ніби опромінена тією чистотою, ніби аж сяє.

— Запниись, будь ласка! — просить вона і, не чекаючи, доки чоловік дістане з буфета салфетку, накладає йому на груди великого кухонного рушника. — А тепер їж. І хутенько! Бо прочахне.

Сідає навпроти Ясеня і втуплюється поглядом йому просто в обличчя. Розповідає останні новини. Їй було сьогодні нелегко. Набігалася, наморилося. А тут ще ті балачки про війну. Куди не піди — тільки й чути: «Нота протесту», «загроза миру», «агресивні підступи»! Боже! Коли це вже скінчиться? То якийсь Лаос, то Конго, то Куба. Невже люди не розуміють, як це все серйозно?

— Люди розуміють, Нінок. А ти говориш, як сліпенький обиватель.

— Що ж поробиш, Тарасику! — з робленим жалем зітхає Ніна Остапівна. — Така я є. Міщаночка і обивателька. До всього ще й сліпенька...

— Не ображайся, Ніно. Ти мусиш знати...

— Нічого я не хочу знати! — спалахує Ніна Остапівна. — Я хочу спокою. Розумієш? Спокою. Я бачила сьогодні біля «Інтуристу» американців. Прпстойний, діловий

народ. Я навмисне придивилася до них. Невже їм потрібна війна?

— Конкретно тим, яких ти бачила, мабуть, не потрібна. Але, на жаль, дехто за океаном не заспокоївся досі. І ти, Нінок, не в той бік спрямовуєш свій полемічний залал.

Ніні Остапівні перехотілося сперечатись. Вона подобришала вся, пом'якшала, ніби опромінилася зсередини домашнім, затишним світлом.

Швидко впоравши кухонні справи, схопила чоловіка за руку (він саме мостився до свого письмового столу) і потягла в коридор. У неї була блискуча ідея. Яка саме? Ніна Остапівна приклала до рота пухленький пальчик, наблизила до Ясеня обличчя.

— Тихо! Я боюся розтривожити твоє службове сумління. негайно одягайся, і підемо гуляти. Так, так, гуляти! На злість усім міжнародним ускладненням!

Холодний осінній вечір заганняв людей в будинки, облизував шибки вогкими губами туману. В такі години тільки сум і самотність блукали вулицями. Але Ніна Остапівна на злість стихіям почувала себе прекрасно.

— Я тобі зіпсувала настрої дурними балачками? — спитала вона Ясеня, обвисаючи в нього на руці. — Невже ота політика так дошкуляє тобі?

— Політика ці. Скоріше аполітичність.

— Пожалій мене, Тараску, краще! Повчи! — Ніна Остапівна пригорнулася кішечкою до міцного чоловічого плеча. — Ти вже не гніваєшся на мене? От і чудово! А за це я тобі розкажу ще одну річ. — В її шепоті забриніли нотки невідомої таємничості. — У Софії Іванівни зараз дуже делікатні стосунки з насинком, із Стасем. Чудовий хлопець, талановитий, срудований... Ти його знаєш! З твого ж факультету.

— Здається, знаю, — скупом озвався Ясень, вмиль пригадавши нахабну посмішку чорнявого лестунчика із зухвалими очима.

— І от уяви собі, Софі його не любить.

— Цілком можливо.

— Ні, це жах! Така дитина, такий самородок, і вона не відчуває до нього ані найменшої симпатії. Так і сказала мені сьогодні: «Я для нього мачуха — не більше».

Ясень підвів обличчя до затуманеного неба і одразу ж відчув, як йому на чоло, на вії, на щоки лягла колюча

мряка. Перед очима все ще стояв красивий профіль пестувника із дівочими бровами.

Ніна Остапівна щось говорила, згадувала якісь імена, з чогось посміювалась, кепкувала, але до Ясеневої свідомості її слова майже не доходили. Його думка вперто тягнулася до аудиторії, до високих вікон, які дрижали сьогодні від обурення розбентеженого третього курсу. І зараз йому здавалося, що молоді люди не пішли ще звідти, що й досі там гримить усе і вирує, і лише його, Ясеня, там нема...

— Ходімо, мабуть, Нінок, додому, — озвався він, нарепті прокинувшись від своєї задуми.

— Тобі тут недобре?

— Мені скрізь чудово, — сказав Ясень із загадковою усмішкою. — Але я просто хочу, щоб скоріше проминула ця довга, нудна ніч.

9

Побувавши на комсомольських зборах, Ясень відчув у собі тривогу, відчув, що він уже не може лишатися осторонь того, що досі здавалося йому дрібними чварами. Можливо, в історії з Борзнем і не було нічого особливого, випадковий собі випадок занедбання дисципліни, дріб'язкова групівщина — не більше. Але ж чому тоді ці події так розбентежили Софрона Борисовича? Заява до парткому? Пляма на факультет? Якщо його, Маркушевського, позиції міцні, якщо він не припускався серйозних збочень, то не мав би чого, здається, отак тріпотіти. А от же людина зовсім втратила рівновагу, і поміж викладачів снують дивні чутки.

Знову й знову Ясень згадував розмову з Маркушевським.

Не міг не думати при цьому про те, що Маркушевський працював колись разом з його батьком, що в нелегкі, затьмарені тривогами передвоєнні роки ім'я Маркушевського не раз називалося в їхньому домі...

Особливо насторожили Ясеня слова Маркушевського про справедливість. «Людина вічно шукає справедливості!» Людина, тобто він, Софрон Борисович Маркушевський. Невже його обійшли справедливості?

Ясень прискіпливо, вперто згадував їхню розмову, всі інтонації деканового голосу, всі тонкі нюанси його пастрою

і все більше й більше впевнювався, що «справедливість», якої бажав собі Маркушевський, це було не зовсім те, що вважав справедливістю він, Ясень.

Як часто ми бачимо людей, охоплених метушливою гартяковістю в пошуках дрібної, протрушеної крізь сито власних бажань справедливості для себе? Як часто заради такої «справедливості» вони, ті люди, йдуть на все, нехтують найсвятішими ідеалами, проходять із заплученими очима повз трудну, вистраждану правду великої громади?

В своєму житті Ясень чимало набачився воїтелів за «справедливість». Набачився маленьких, майже безликих пігмев з неймовірно широкими, непогамовно жадібними очима, що бігали по конторах і управліннях, по складах, магазинах, райрадах, що вишукували собі кращі помешкання, що виборювали собі право на високі пенсії, що пробивали своїм «талановитим» синочкам дорогу в найсолідніші вузи країни. І бачив людей з простими, мужніми обличчями, в кирзових чоботях і заношених фронтових шинелях, в потертих піджачках і стоптаних парусинових черевиках, бачив їх з кельмою в руці на ристуваннях новобудов, бачив їх зігнутими над креслярськими столами в неоплених приміщеннях конструкторських бюро, бачив їх учасниками великої битви, яку вела країна в тяжкий післявоєнний період за скарги народного щастя. Такі забували про справедливість для себе і думали про правду для всіх. Бо інакше не було б ні справедливості, ні правди взагалі, ні для кого.

Ясенева пам'ять дедалі глибше сягала в минуле. Вела його в дитячі роки, в перші літа неспокійної комсомольської юності. Він любив той час, любив і жалкував за ним. Тоді вперше він пізнав людей, які вміли забувати про себе, які, не вагаючись, ділили своє «я» на десятки, на сотні часточок, залишаючи собі тільки турботи. Вони йшли назустріч бурям, назустріч стражданням, назустріч смерті. І серед тих людей був його батько, його спокійний, всезнаючий тато, мудрець і маг великих математичних таємниць. З іменем батька в Ясеневій душі пов'язувалось щось тонке, делікатне, незаймано-чисте, щось схоже до весняного цвітіння, до перших пахоців пробудженої землі, щось соромливе, скромне й гарне. В дитинстві маленькому Тарасові навіть інколи робилося кривдно, що у нього такий тихий, такий небойовий тато, — не герой-командир, не ви-

датний випахідник, не прославлений робітник. Ну, справді ж бо, що то за тато, який, повернувшись з університету з товстеним портфелем, заклопотаний і втомлений, замикався в своєму кабінеті і там просиджував довгими вечорами, закопавшись у конспекти, хитромудрі таблиці. І говорив він півголосом, ніколи не нервував, нікому не погрожував — ніби боявся необережним словом чи рухом злякати думку, що весь час невідступно витала над ним.

І раптом десь перед війною, коли Тарас підріс і навчився глибше осягати дійсну цінність людей, батькова вдача, батькове діло повернулися до нього зовсім іншим боком. Він відчув силу в батьковім характері, мудрість його думок. Він уже зрозумів, що є щось величне в роботі вченого.

А потім трапилась подія, яка піднесла батька в Тарасових очах до вершин справжнього героїства. Тарас, якому на той час ледве минуло п'ятнадцять років, пильними очима придивлявся до навколишньої дійсності. Придивлявся й до батька. Робив свої висновки, тяжко, не подитичому, замислювався над деякими речами.

Батько чогось сумував, щось ніби вселилося в нього: щось таке — ніби неспокій, ніби передчуття лиха, ніби злість на невідомого ворога. Інколи Тарас чув, як він до пізньої ночі ходив по своєму кабінету, натикаючись на стільці, нервово відштовхуючи їх з дороги, як він кашляв собі в кулак, наче глушив біль у грудях, бурмотів щось швидко й хапливо, ніби вів з кимось суперечку. Одного разу він прибіг з університету розхристаний і темний. Покликавши матір, довго й схвильовано обговорював з нею щось у кабінеті, кричав, нервувався, грюкав по столу кулаком. Мати пробувала його втихомирити, рівно й спокійно нанизувала слова. Та батько не зважав на них. Він, певно, або дуже гнівався на когось, або ж, навпаки, почував до когось велику симпатію. Потім він вибіг в коридор, натягнув пальто і подався з дому. «Володю, будь же розумний!» — гукнула йому вслід мати, але він тільки махнув рукою.

Чим кінчилася та загадкова подія, Тарас не знав. Більше про неї в домі не говорилось. Батько наче заспокоївся, стих, перестав нервувати почамі. Тільки в його погляді Тарас вловлював незрозумілу тугу й розгубленість, що робила його таким безпомічним.

Влітку вони виїхали всією сім'єю в будинок відпочинку, в глуху місцину на Сеймі. Влаштувалися в маленькій кімнатці — колишній келії чоловічого монастиря, склепистій, з товстими, ніби фортечними, стінами і дубовими, обкутими міддю дверима. Літо було вогке, вітряне, наче запізнiла весна або рання осiнь. Батько цілими днями блукав самотньо понад берегом, похмуро висвердлюючи очима у себе під ногами землю. Щось його гнітило, щось не пускало до нього спокій, відраду.

Матір дуже тривожив такий його стан. Вона намагалася стежити за ним, оберігаючи його від несподіванок і турбот. Любляча й тиха подруга, вона, мабуть, несла в собі ті ж самі тривоги, що й він, і переживала з ним разом якесь нещастя. Вона не заговорила з ним про щось таке, але часом розмова виникала сама собою. І тоді важко було втекти від того, що ятрило їхні серця.

Одного разу, лежачи в тіні явора на піщаному березі, Тарас почув неподалік батьків голос.

— Не знаю, що це робиться, що це робиться! — Батько ніби скаржився, був розгублений і пригнічений. — Беруть людей, за яких я можу ручитися головою... Просто жах! Неймовірно!

— Не треба ручитися, Володю. Ти дуже довірливий, а життя підступніше, ніж ти думаєш, — озвалася мати.

— Ні, ні, не кажи! Подумай тільки, мої друзі, мої товариші виявляються шпигунами й зрадниками, яких треба саджати за ґрати. Людина інколи помиляється, вживає не тих слів, просто плутає формулювання. І раптом — на! Не вірте їй, женіть її геть, кидайте її за ґрати! Де ж наша партійна мудрість, наш гуманізм?

— Тихіше, тихіше, Володю! — перелякалася мати. — Все це владнається. Я певна, що все владнається.

— Ти певна?

— Звичайно! Якщо вже ти поручився за нього, хто ж зважиться чіпати людину?

Пройшло кілька хвилин. Батько знову заговорив:

— Місяць тому з секретарем парткому ледве виборолн його. А оце недавно приходять... звіди і... вимагають нашої партійної санкції... Уявляєш, щоб ми, члени парткому, дали санкцію на арешт кращого товариша!

— Ну й добре. Кінчилось, й добре, — швидко каже мати, намагаючись урвати на цьому розмову, але батько, мабуть, розналився не на жарт.

— Якщо його візьмуть, піду в ЦК.

— Володю, любий!..— В материному голосі Тарас почув тремтливі потки скорботи й страху.— Ти ж побережись! Сам знаєш, як воно... За не таке слово й сам накладеш головою.

— О, ні! Не повірю! Не повірю, Надійко! — батько враз закашлявся, часто й хрипко, почав збирати речі. Видно, річкова вологість пройняла його до кісток, і він боявся, щоб не повернулася стара, набута ще за громадянської війни болячка в поцереку.

Їхні кроки здаленіли. Стало тихо, аж дзвінко. Сейм жебонів поряд, з зарічанських луків долинали вигуки хлоп'ят-пастушків. Тарас вперто згадував усю випадково підслухану розмову старших, і перед ним малювалася химерна картина. Уявлявся загадковий «він», невинно скривджений, замучений чоловік із переляканими очима, що просить усіх, благає, доводить свою правду, але ніхто, крім батька, не хоче йняти йому віри. Тарасові було жаль «його», хоч він не міг припустити й на мить, що, зрештою, переможе несправедливість. Раз батько взявся за діло, все буде добре. Обов'язково!

Коли Тарас прийшов з річки, то застав у кімнаті якусь молоденьку, вкрай засмучену жінку. Побачивши хлопця, жінка одразу ж похопилася витирати носовичком очі, і Тарас помітив, що в неї все лице мокре від сліз і сльози застекли їй навіть за комір.

— Обідати ходіте!..— почав був Тарас, та так і проковтнув язика.

Ніхто до нього не озвався. Батько ходив від вікна до дверей, нервовими кроками міряючи червону, свіжофарбовану підлогу. Жінка, тиснувши хустинку до очей, ловила поглядом його широку спину і ніби хотіла прочитати на ній якусь вірадрод для себе думку. Тарас боком посунувся від дверей і обережно сів на стілець.

— Як же мені бути? Хоч ви скажіть!..— спазматично ковтаючи сльози, озвалася жінка, і Тарас з її голосу, з її тремтливих, напружених рухів збагнув, що це говорить в ній велике, невимовне горе, таке горе, про яке він, Тарас, п'ятнадцятилітній бешкетник, не мав ще ані найменшого уявлення.

Батько все ходив, насуплений, темний, якийсь незнайомий, і не знати було, чи він обдумує відповідь, чи просто

тікає від лихих думок. Але ось він став перед жінкою, спинив на її обличчі тривожні очі.

— Тримайтеся! Я вам обіцяю... я зроблю все, що можна... Його обов'язково звільнять! Ідьте додому! Або ні! — Він озирнувся по кімнаті, заглянув сина. — Слухай, Тарасику, обідати ще не кликали?

— Що ви, що ви! — заметушилася жінка, взяла з стільця шкіряну сумку, вибгала туди мокру хустинку. — Я їду!.. Нащо мені та їжа?

— Спитайте у біологів, моя люба. Чи не вони її вигнали! — невесело пожартував батько, але затримувати гостя не став. Допоміг їй одягнути легеньке пальтечко, сказав ще па прощання кілька теплих слів і вивів із кімнати.

Того ж вечора він і сам почав збиратися в дорогу. Мама зрозуміла, куди він їде, і в першу мить хотіла не пустити його, навіть заходилася переконувати, що він чинить дурницю, наражається на страшну біду. Але батько сказав їй кілька коротких, зважених слів — про свій обов'язок, про якусь несправедливість і дике непорозуміння — поцілував її в щоку, штурхонував кулаком у плече Тараса і побіг до їдальні, од якої кожного вечора від'їжджав на станцію автобус.

Все це вийшло наче в жарт. Мама розгубилася і довго сиділа на ліжку, не знаючи, що робити. Потім устала й хутко пішла до річки. Тарас наздогнав її біля старого явора, що боронував підмитим корінням воду. На далекому небокраї казкові ковалі гасили останні полиски велетенського вогнища. Холоднуватий пісок всмоктував ноги і злегка хрускотів, наче зашперхла калюжа.

— Хто вона? — спитав Тарас, несміливо притулившись до теплої материнної спини своїм гострим плечем.

— Вона? — Мати здригнулась, торкнула синів непокірний чуб, підняла до себе його голову. — Це дружина одного нашого знайомого.

— З ним щось скоїлося?

— Ні, все буде добре, Тарасику. Іди собі! Іди! Мабуть, в клубі кіно сьогодні.

Тарас обома руками, як доросла, цілком свідомо своїх дій людина, узяв мамину долоню, міцно стиснув її.

— По-перше, кіно сьогодні немає. Ти ж знаєш добре. А по-друге, нащо ти говориш неправду? У цієї жінки велике горе, я бачив. І тато поїхав допомогти їй. Я все знаю...

— Цс-с! — перелякалася мати і сіпнула всім тілом до сина. — Тобі не треба знати про те... Колись, як підростеш, зрозумієш.

— Але скажи, мамо, він чесний, невинний?

— Я тобі забороняю, Тарасе! — гнівно, наполошеним тоном прошепотіла мати. — Ходімо звідси! І щоб мені ні слова!.. Чуєш! Ти ще малий... ти повинен рости, вчитися. У дорослих є свої турботи, вони самі знають, де добро, а де кривда. — І вона швидко пішла до біліючих у сірому при смерку будиноків, ніби тікаючи від страшних, неблаганих питань сина. Через тиждень батько викликав їх по телефону додому. Мама хапливо зібрала речі, і вони потай, ні з ким не попрощавшись, виїхали. Тарас здогадувався, що батько чогось боїться і що з ним може статися те саме, що сталося з невідомим чоловіком.

Вони прожили в тривозі цілий рік, довгий, похмурий рік чекання й страху.

Але гроза поминула їхній дім. Натомість прийшло велике, всенародне лихо — почалася війна. В кривавому вирі забулися і страждання, і болі, і ота незбагненна несправедливість. Тільки одного разу життя нагадало Тарасові про все те. В день евакуації до Ясенів на квартиру прийшов чоловік у формі командира Червоної Армії: сивуваті скроні, пригаслі очі, втомлена посмішка на вустах. Він про щось довго й задумовано розмовляв з батьком, і з тієї розмови Тарас здогадався, що це був чоловік, якого батько вирвав з лабет жорстокої неправди.

Командир допоміг Ясеням скласти речі на машину, поцілував батька. Коли машина рушила, Тарас, що вмовився у кузові, побачив, як командир скупко посміхнувся і поправив на собі кобуру. «Тепер він піде на фронт...» — подумав Тарас з гордістю, і йому пригадалась розмова, підслухана біля Сейму, приїзд тої жінки, її сльози, відчай.

«Мама правду тоді казала, — подумав він, ще прощаючись очима з даленіючою постаттю людини в кашкеті. — Дорослі знають, де добро, і вміють боротися з кривдою».

10

— Тарасе Володимировичу, вас шукав професор Жербина.

Валя міцно притискає руки до грудей. Тоненька, граціозна — погойдується на каблучках.

— Спасибі. А де ж він?

Ось він іде. Вирпнає з глибини коридора, як старовинний корабель з піднятим прапорцем сивого гривастого чуба. Човгає ногами по підлозі — спрацьований велетенський механізм, що перебрів широку ріку часу. Розкинув руки, загриба повітря, наче пливе над підлогою. Тільки ноги важкі, підводять, тягнуть до грішної землі.

— Шановний колего! Не щезайте! Не щезайте! Заклинаю вас, не щезайте! — гуде його бас, як корабельна сирена.

Ось він підходить зовсім близько. Великі, блискучі очі в брезклих повіках некліпно дивляться на Ясеня. Права долоня стиснута. Міцно стиснута права долоня професора Жербини, і щось поблискує в ній. Ключі! Ага, древній старець хоче віддати ключі кафедри. Сьогодні ж, зараз, негайно.

У маленькій кімнатці він показує шафи, висовує шухляди, добуває звідти якісь папери, журнали в пожовклих палітурках. Чародійствує над тим усім, витирає старанно пил. Нарешті урочисто випростовує спину і трохи картинно віддає Ясеневі ключі. Ясень під час усієї церемонії обережно, дуже обережно посміхається самими краєчками губів.

Ключі віддано. Більше нема в руках Жербини цих «вериг», і руки його одразу ніби коротшають, всихають. В очах — синюватий полиск суму, ледь вловимого розчарування, якесь кволе мерехтіння життя.

Сідає до столика, важким кивком голови просить Ясеня побути з ним. Наче в хвилину прощання.

— Отак, колего, дуже просто все кінчається. Зовсім просто!

Він журливо похитує головою. Раптом, ніби згадавши щось, тягне голову до Ясеня. Що там нового, як діла на лекціях? Шумить стихія? Шумить, шумить!.. І вічно буде шуміти, які б капітани не ставали на місток корабля, які б керманічі не бралися за штурвал. А його от, бачите, старого професора, оберігають від перевтоми, забрали в нього всі лекційні години, лишили самих дипломантів та заочників.

— Якщо маєте бажання, професоре, курс для вас знайдеться, — говорить Ясень.

— Ні, ні, я вже своє відчитав, сил нема, — і Жербина, ніби демонструючи кволість свого голосу, прокашлюється гучно, з присвистом, мов сухотник.

— Студенти не голос люблять, а слово,— озирається Ясень.— І вас, професоре, саме за слово й шанують. За добре й правдиве слово.

Жербина голова неквапно похитується на жилий ший, волохаті кучерявинки брів чудно здригаються над очима.

— Студенти теж різні бувають,— гуде його бас.— На жаль, колего, професорське слово тепер не у великій пошані!

Ясень пробує заперечити, але Жербина вперто хитає головою. Що там говорити? Віддаєш молодій людині всього себе, а вона... заявами на тебе сипле, ганьбить твоє ім'я.

«Це віп про третій курс,— думає Ясень.— Ех, професоре. Бунтував ти колись проти царських сатрапів за те, що не давали вони розгойднутися, розкрилитися студентській вольниці, за каторжанські поселення, за довгі етапи, якими йшли в арештантських робах студенти-бунтарі. От би зараз кинути іскорку в твоє серце — може б, загорілося?»

Ясень починає здалеку. Він картає спочатку «хлопчаків», що копилять губу перед старістю, гудить оту зарозумілу стиліжну мізерію, випещених з серцями-каменючками дівчаток у вельветових штанцях. Все це так. І тут шановний професор говорить правду, гірку правду. Гнати їх подалі від священних стін університету, виривати цей смердючий лишайник. Але ж і ми, викладачі, скупенькі буваємо часто на ласку для чистого студентського серця і щедро розсипаємо п'ятірки там, де на нас з лукавим прижмуром дивляться очі улесливості й безсоромного штукарства. І все від того, що не знаємо студентського життя, що відгородились від молоді густоплотом зайнятості. Ось взяти хоча б випадок із Сергієм Борзнем...

— Який випадок? — здригається Жербина.

— А з хлопцем отим, що його за пропуски лекцій виключили з університету.

Професор обережно повертає голову до Ясеня, дуже-дуже обережно, ніби маючи на ній глечик з водою, і кричить губи. Борзень — самовпевнений парубчак, поводитьсь без крихітки поваги...

— У нього тяжко склалося життя,— пробує підступити з іншого боку Ясень.— Його батько...

— Чув, чув я про батька і про експедицію! — забув швидко старий і при цьому зробив такий жест рукою,

начебто йому вже вдесьте доводилось вислухувати непотрібну й нудну розповідь. Видно було, що він не дуже вірив у Сергієве лихо і взагалі не вірив у те, що можуть існувати будь-які причини для виправдання недбалості. — Особисто я не прихильник суворих заходів. Але в цьому випадку, — вибачайте! Надто вже одіозна справа. Надто!

— Чому ж одіозна? — широко здивувався Ясень.

— Ой, дорогий мій друже, не знаєте ви, скільки тут було колотнечі на студентській конференції, якого клопоту завдав він нам усім своїм виступом. — Жербина тремтячою, непевною рукою дістав хусточку, старанно витер носа і тільки тоді заговорив знову: — Не узгодивши нічого з науковим керівником, вихопився на трибуну і давай рубати з плеча. І те не так, і те погапо! Потім вдався до теоретичних мудрувань, до таких теоретичних екскурсів, за які, знаєте, батечку, десять років тому не погладили б по голові.

— Пробачте, Вікторе Андрійовичу, але ж зараз не десять років тому, — в душі Ясеця все дужче й дужче нарастає почуття симпатії до не знайомого йому студента.

— Та воно так, — зітхнув старий і знову витяг свою хусточку, але одразу ж, не скориставшись нею, засунув її назад у кишеню. — Надто самовпевнені ці молодики. Не подумайте, що я ретроград. Але ж без поваги до того, що зроблено старшими, без добрих традицій наша молодь далеко не піде. Уявіть собі, оцеї Борзень взявся критикувати декана. Та як критикувати! Дістав десь підручник міжнародного права, вхопився за проблему договорів, і вже він, батче, розумніший за всіх на світі.

Ясень згадав ремствування Маркушевського. Виходить, Борзень таки добре тут нашумів.

— Але ж зачекайте, Вікторе Андрійовичу, — з тактовою обережністю вкинув слово Ясень, — хлопець в принципі був правий. Проблема непорушності договорів в зовнішній політиці Російської держави завжди відігравала неабияку роль.

— Ах, колего, — спалахнув старий. — Я ж не кажу, що він навігадував чогось. Чемності хлопцеві бракує, поваги до свого вчителя. Ну, розумний, хай навіть талановитий, здібний, принциповий, але ж подумай, голубе, — перед тобою твій професор, твій декан.

Ясень знав старого Жербину як добродушного, справедливого дідугана, що ні за яких обставин не став би на бік неправди. Значить, Борзень таки нарубав дров?

— Справа складна, Вікторе Андрійовичу, — у голос сказав Ясень. — Все у нас блискуче і все заплутане.

— Ви про що, колего? — насторожився старий.

— Був учора на комсомольських зборах, студенти недоволені становищем на факультеті.

Жербина нічого не сказав, тільки ще нижче опустил важку гривасту голову, похмуро звів брови.

— Такий час, колего, — сказав він раптом. — Раніше все було простіше, тепер усі чогось шукають.

— Ні, я про інше, — сказав задумливо Ясень, відчуваючи, що в серці старого якась струна відгукнулася на його неспокій. — Треба нащупати нову жилу. Не знаю, де вона, але відчуваю, що близько, ось тут, поруч. Головне — зруйнувати стіпу між молоддю і нашим братом, викладачами. Все лихо в тому, що ми надто багато говоримо з кафедр, з високої кафедри, і рідко спускаємось на грішну землю...

— То це не таке вже й нове, колего, — усміхнувся Жербина. — Гуртожиток, агітаторство...

— Можливо, й це. Ми читаємо лекції, але не вчимо молодь мудрості. Ми проповідуємо нашим юним друзям високі матерії, але забуваємо про те, що ми повинні бути не лише проповідниками, а й вихователями. Повірте мені, Вікторе Андрійовичу, якби нам нарешті вдалося вирвати-ся з-під магнетичного впливу «екзаменаційних сесій», скинути з себе тягар отих «балів», що закривають від нас усе живе, у нас ширше відкрилися б очі на людські серця.

— Пробачте, колего, — насторожився Жербина, — ви проти екзаменів?

— Я проти фетишизації оцінки.

— Але поки що іспит — неминуча річ, колего. Немину-ча, як саме навчання.

— Так, неминуча. Але, строгі контролери в галузі знань, ми в той же час залишаємось байдужими, сторонніми спостерігачами стихійних процесів у свідомості, в моралі, в світорозумінні молоді.

— З усього цього, колего, я розумію одне, — хмурніє раптом Жербина, — кафедра за часів мого керування припускалась нечуйності... Які там ще є слова? Байдужість, бюрократизм...

— Вікторе Андрійовичу, я прошу вас не брати особисто на свій рахунок...

— О, ні, шановний колего, ви й так досить відверто

сказали про паші сумні справи. Що ж, беру вину на свою стару голову.

Ясень розгублено дивиться на ображене лице старого. Не треба було, ой, не треба було заводити з ним цієї розмови!

Жербині вже не сидиться на місці. Він встає, згорблений, ображений. Якщо він нічого не вартий, то хай йому dadуть спокій.

— Шановний Вікторе Андрійовичу!..

Професор важко випростовує спину, хапливо складає в портфель розсипані на столі папери. Його місія скінчилась.

Грюкнули двері. Запала тиша.

Ясень дивиться на порожнє місце, де щойно сидів професор, механічно тарабанить по столу пальцями. Десь глибоко в душі ворухнеться злість: даремно, професоре, даремно гніваєтесь на світ. Ще самі будете боротися за його молодість!

11

Цей день для Маркушевського почався приємними несподіванками. Він ще лежав в ліжку, коли поштарка вкинула крізь щілину в дверях товстий журнал. Розімлілий від сну, в самій піжамі, він побіг у коридор, підняв журнал з підлоги і пірнув назад під ковдру. Довго гортав його, впиваючись запахом друкарської фарби, і нарешті знайшов те, чого шукав. Пробіг очима по рядках, прикипів до них усім єством своїм. Читав з тихою, дитячою посмішкою на вустах, такий вдоволений, спокійний, вільно поклавши на шовкову ковдру засмаглі руки. Перечитував окремі фрази по кілька разів, заплющував на мить очі і щось беззвучно шепотів.

Чітко, ніби викарбуване навіки, стояло над заголовком статті його прізвище: «С. Маркушевський». Навіть коли заплющував очі, і тоді чорні рівні літери якось лагідно світили йому крізь вії. М-а-р-к-у-ш-е-в-с-ь-к-и-й! Ці літери співали, наповнювали його душу почуттям тріумфу.

Сьогоднішня стаття була незвичайною: це був розділ з його докторської дисертації, шматок його багаторічної праці. Від схвалення чи несхвалення статті науковою громадськістю багато що залежало в житті Софрона Борисо-

вича. Друзі там, у Москві, зробили все, що могли. Стаття пройшла поза всіма чергами, її вмістили на видному місці, і вона немов закликала всіх у свідки: дивіться, беріть до уваги новий інтелектуальний внесок українського вченого, дослідника, педагога! Яка сила проникливості, які аналітичні здібності!

Раптом за якоюсь дивною асоціацією Маркушевський згадав Ясеня, і одразу ж у серце йому закрався неспокій. Молодий, гарячий, беручкий, він уже видерся на скелю, обігнав свого вчителя, приїхав переможцем, визнаним авторитетом. І такий схожий на свого батька, впертий, крутий, прискіпливий. Навіть в обличчі його, в манері триматися, в рішучості рухів Маркушевський вгадував покійного професора Ясеня і, вгадуючи, внутрішньо холонув. Якось мимоволі відчував себе ніби знову віч-на-віч з тим високим, лобастим математиком. «Ви даремно, Софроне Борисовичу, не довіряєте людям. Даремно!» І в голосі, недоброзичливому, роздратованому, образа, і очі під насупленими бровами ніби глибшали й темніли. Але тоді, в кінці тридцятих років, було легко й просто давати одкоша всіляким «лібералам». Якщо Маркушевський і не довіряв комусь, то що ж тут поганого? Його тільки хвалили за пильність.

Маркушевський знав, що професор Ясень неполюбливав його, можливо, навіть почував до нього відразу, однак він, Маркушевський, робив вигляд, начебто все йде як слід і він перебуває з шановним професором в найщирішій дружбі. Двадцятичотирирічний доцент, ставний красень, який на зборах умів привернути до себе увагу гострим, дошкульним виступом, умів очолити будь-який рух в університеті, Маркушевський розумів, що люди типу професора Ясеня — небезпечні і що з ними краще мати лояльні стосунки.

А тепер ось син професора Ясеня, крутолобий, впертий, гостроокий, стоїть поруч з Маркушевським і вже уважно приділяється до його справ. Маркушевський згадав останню розмову з Тарасом Володимировичем, його ввічливу стриманість, і серце Маркушевського ще дужче стислось у тривозі. Ну, звісно ж, у цій статті є спірні місця, до яких легко причепитися. Знову можуть закинути йому, що він недостатньо обґрунтовує теоретичні підвалини порушеної теми, що йому бракує ерудиції... Виступив же тоді Борзень із своїми зухвалими «поправками». Слава богу,

з цим крикуном покінчено! Раз і назавжди покінчено. Звичайно, не слід показувати, що ти зводиш з кимось рахунки. Професорові Маркушевському це не личить. Хочеш не хочеш — а вдавай, що любиш критику.

І все ж краще було спекатися його, краще, коли твої студенти поважають і цінять тебе, а не беруть на глум. Хай шукає собі місця деінде.

Раптом Маркушевський згадав про вчорашні збори у третьокурсників? Вже десята, а Троян досі не подзвонив, як воно там усе скінчилося. Працьовитий хлопець, тягнеться, не хоче відставати від інших. Як на парторга, то, звичайно ж, слабенький. Все більше в своїх книгах порпається, з бібліотеки не вилазить. І з людьми сухуватий... Але це краще, ніж... Декан пригадав завідувачу кафедрою середніх віків Галину Павлівну Брайко, яку мало не обрали на секретаря. Її він не любив. Знав, що прискіплива, що не терпить фальші, до «авторитетів» ставиться по-своєму: гідних шанує, негідних безжально зводить на грішну землю. Ге-ге, ото було б мороки з нею. У все встрияє, до кожної дрібниці причепиться. А Троян... Шанує свого декана, любить дисципліну, збори проводить регулярно — ніяких несподіванок від нього чекати не доводиться. Хоч із цього боку спокійно.

Дзвінок підхоплює Маркушевського з канапи. Нарешті! Журнал падає на підлогу. З грюкотом летить стілець. Босий, стоїть професор біля телефону.

— Алло!

Але Троян мовчить. Що за жарти? Маркушевський нетерпляче перекладає трубку з руки в руку.

— Ну, я слухаю, слухаю, — поблажливим тенорком мугикає він. — Що ви там, шановний...

— Софроне Борисовичу!..

Ні, не Троян. Дуже кволий жіночий голос. З острахом, з благанням і надією дихає в трубці і знову повторює непевно:

— Це ви, Софроне Борисовичу?

Маркушевський хмуриться. Тіло його якимось неприємно тужавіє. Невідомий голос дратує, здається пахабним, вимогливим. Кому це здумалося саме зараз дзвонити?

В трубці ще тихіший голос, ще непевніші інтонації:

— Софроне Борисовичу... це я, Софія Іванівна.

— Припустимо. То чим можу служити?

— Софроне Борисовичу! Ви не впізнали мене?

І вмиль він впізнає, впізнає самим серцем, що це вона, його болісна любов. Обличчя його пашіє, губи несміло корчаться в гримасу посмішки.

— Софі!.. Дорога Софі! Невже це ви? Я сам собі не повірив. Ви мені дзвоните?

Так, вона йому дзвонить, щиро перепрошує, що потурбувала в таку ранню пору. У неї справа, нагальна, невідкладна...

Нижний щем прокрадається Маркушевському в серце, стискає його. Робиться м'яко й хороше. Він швидко, не випускаючи з правої руки трубки, лівою підсовує собі стільця і падає на нього. Серце, як сполоханий птах, тріпочеться в грудях.

Вона говорить далі, говорить швидко, збиваючись, завмираючим голосом. Але він не чує. Тільки голос її впливається в нього, ніби солодка отруйна рідина, і розчплює кожен його клітинку, кожен його нерв. Нарешті він вловлює останні слова:

— ...і я вас буду чекати. Чуєте? Буду чекати.

Трубка мовчить. Глухо, німо, вперто.

Він здригається. Вона сказала «буду чекати», вона покликала його до себе.

— Якщо ви серйозно... я зараз же! Негайно!..

— Боже! Що ви? — вихоплюється з трубки. — Не раніше третьої.

— А куди приїхати?

— Я ж вам сказала. Прозорова, три. Третій поверх, праворуч.

— Так, так, вибачте. Прозорова, три...

Щось гуде в мембрані, пискливо й монотонно. Маркушевський дивиться на трубку здивовано, вражено, і на його вустах кволо проступає усміх.

12

У кабінеті Маркушевського холодний півморок. Смужка сонячного світла ріже його навпіл і згасає на оббитих дерматином дверях.

Софрон Борисович знервований. Досі нема Трояна, немає інформації про вчорашні збори.

На порозі Валя стріпує рудим пасемком і, ховаючи під пухнастими віями погляд, доповідає, що тільки-но дзвонили від Трояна. Він хворий, не може встати з постелі.

— Хворий? — Ідка підозра обпікає деканові серце. — Тоді ось що... Швидко таксі... Ідьте до Трояна і скажіть, щоб написав листа.

Руде волосся вогником спалахує у дверях і зникає.

Маркушевський сідає в крісло, заплющує очі. Поволі заспокоюється. Ще не все втрачено. І хто зна, як там було? Ось Валя принесе записку. Зрештою, він покличе Стася Станевича і про все в нього розпитає. Цей тямовитий хлопча, напевно, дав відсіч зарозумілим демагогам.

Згадка про Станевича навіває деканові добрий настрій. Кмітливий, розумний Стась! Може, це через нього відкрила йому шлях до свого дому горда «академічка»?

Байдуже! Головне — вона покликала його. Так, так, вона покликала його на третю годину, вона назвала йому номер своєї квартири, вона зробила це таємно, цілком секретно, як роблять непевні, сумнівні речі. Що ж буде, Софроне? Ти уявляєш, що тебе чекає, яким благовістом може обернутись для тебе сьогоднішній дзвінок? Тож геть думку про Трояна, про всяких Борзнів, Мартиненків, Ясенів! Геть клопоти, геть туман життя!

Відчиняються двері. Легкою ходою кішечки наближається Валя, простягає записку.

— Що, хворий? — підозріливо дивиться він на дівчину.

— А я знаю? — стріпує головою Валя.

Записка коротка, наче й справді вимучена.

«Не можу підвестися, грип. Подробиці про збори розпийте в Ясеня».

Маркушевський просить Валю пошукати Ясеня.

— Тараса Володимировича немає. Він, мабуть, вдома. Я подзвоню... — Легенька дівоча рука хутко злітає над телефоном.

— Ні, ні, не треба! — відмахується Маркушевський.

Він зиркає на ручний годинник — пів на третю. Треба йти.

Одягає пальто, і в ту ж мить все якось одразу стирається в його пам'яті: і вчорашні збори, і Троянова записка, і поведінка Ясеня. Тільки велика стрілка горить перед очима, і кличе, і манить, і обіцяє радість. О третій годині!.. Прозорова, три! Третій поверх... Три щасливі трійки, символічне переддистя удачі, хорошої, щасливої розмови. П'ять років тому Софі сказала, що ніколи не зв'яже з ним своєї долі. Тепер вона кличе його.

Він входить у високий будинок, піднімається на третій поверх. Велика мідна табличка, червоний дзвінок.

Софія Іванівна стоїть на порозі, бліда, з різко підмальованими віями. Врода не стерлася з її лиця, і очі ті ж самі, променисто-теплі і страдницько-вогкі.

— Здрастуй, Софі!

Вона трохи схиляє голову з пишним каштановим, блискучим волоссям і промовляє стримано урочисто:

— Здрастуйте, Софроне Борисовичу!

Ага «ви»! Зберігає дистанцію, грається в піжмурки. Він виструнчується злегка на манер хвацького прусського офіцера, притискує до себе лікті (тільки кашкета з кокардою бракує в лівій зігнутій руці) і заходить у квартиру.

Велика кімната огорнута матовою рожевістю. Ніякої розкоші, ніякого блиску. Маркушевський був добре знайомий з чоловіком Софії Іванівни, академіком Станевичем, але в квартирі його він ніколи не був. Зараз він почуває себе винувато й непевно.

З ванни долітас дзюрчання води, дзвінке, настирливе, і від тих звуків тиша в квартирі здається якоюсь особливою, гіпнотизуючою, всевладною.

— Стася немає? — злегка напруживши голос, щоб не видати свого хвилювання, озивається Маркушевський, і в той же час жадібно, спрагло, з цікавістю хлопчача, якому вдалося пробратися в жіночий будуар, роздивляється оселею Софії Іванівни.

— Він на секції плавання.

— Маєте талановитого синочка, Софі.

Підфарбовані вії «академічки» нервово здригаються. В глибокій вологості очей спалахує і одразу ж гасне непевний блиск.

— Синочка?.. Ну, звичайно... Дуже здібний хлопець... Ви сідайте, сідайте!

Він, врешті оволодівши собою, опускається неквапно у глибокий фотель, закидає ногу на ногу і починає уважно роздивлятися кінчик свого черевика.

Вода у ванній дзюрчить так само одноманітно, скаржиться на когось, хрипить, булькає, draжнить тишу. Рожеві порт'єри ніби густішають, рожевий морок в кімнаті робиться важчим, тугішим, змертвілішим. І в цій нерухомій тиші Маркушевський ясно й певно відчуває свою цілковиту зверхність над Софією Іванівною. Він бачить її на-

скрізь, цю безвільну, вродливу жінку, загублену у великій пустці чужої квартири. Звісно ж, чужої. Маркушевський чудово знає, що академік із своїм достатком, авторитетом, впливовими зв'язками, з своїм талановитим сином не приніс Софії ні найменшої втіхи. Він чужий їй, і його квартира чужа, і все тут чуже.

— Я попросила вас... — долинає до Маркушевського з рожевої тиші неспівливий голос Софії Іванівни. — Дуже складні обставини...

Маркушевський намагається уважно слухати. Ловить її слова, відриває їх від звуків її голосу, вилущує з хвилюючого подиху її пишної вроди. Бере ті слова сухо, твердо, як лікар бере руку хворого, і обмацує їх, зважає в своїх долонях. Що можна з ними зробити? На що вони придатні стосовно до його, Маркушевського, замірів? На обличчі його все виразніше проступає чемна, зосереджена поштивість, вміло підроблене співчуття. В неї є родич? Близький навіть? О, він цього не знав! І чим же він може прислужитися тому родичеві? Очі його звужуються до шпаринок і ніби проціджують крізь вії гострі стрілочки цікавості.

— Мати цього хлопця сказала мені вчора, що його спіткало лихо, — важко дихаючи, говорить Софія Іванівна. Поправляє рукою химерну зачіску. — Його збираються виключити з університету.

Маркушевський зводить брови! Новина! Софія Іванівна в ролі альтруїстки й захисниці покривдженої молоді! Але ж це чудово! Якщо йдеться тільки про те, щоб він допоміг якомусь там хлопчачкові, він охоче це зробить. У нього повно знайомих у місті, по всіх вузах, на всіх факультетах.

— Коли не секрет — за що виключають? — Він дивиться на Софію Іванівну, насилу пригашуючи в своїх очах тріумфуючий вогник.

— Якись заліки... пропускав лекції...

— Причини досить поважні. Я теж цими днями подав матеріал на звільнення одного невдахи.

— Так, ви... подали... я знаю, — через силу витискує з своїх грудей Софія Іванівна, і Маркушевському здається, наче з її тіла разом з голосом вилітають останні іскорки життя. — Я за нього й прошу.

— За Борзня?
— За Борзня.
— Але ж це... вибачте мені!.. дуже сумнівна кандидатура для виявлення вашої добросердечності.
— Не кажіть!.. У нього багато хороших нахилів.
— Нахилів? Можливо. Тільки цього замало для студента. За три роки я чудово придивився до цього хлопця. Розумний, тямковитий — правда. Але надзвичайно невірноважений, хаотичний, неорганізований.

Під ударами його слів Софія Іванівна вся згинається, опадас... Маркушевський переводить погляд з її обличчя на свої руки, повільно ворухить гарними пальцями, наче снує невидимі ниточки. І водночас снує думку, швидко й гарячу, що вже летється з мороку на екран свідомості, робить шалені повороти, кидається то в один бік, то в другий. Пальці ворухаються все швидше, все нервовіше, бліді нігті поблискують холодними крижинками. Анулювати наказ? Зараз, коли в парткомі лежить колективна скарга третьокурсників? Подумають, що він злякався зборів, спасував, визнав свою помилку. Заяву третього курсу вважатимуть справедливою, і на його, Маркушевського, репутацію впаде чорна пляма. На його блискучу репутацію. Це просто жах! Неможливо! А що скажуть студенти, викладачі? Почнуть правити теревені; ось, мовляв, дивіться на цього «теоретика», якого поклав на лопатки недолугий студент! Полюбуйтеся на цього майбутнього доктора наук, котрому забракло сил впоратися з жовторотим пташенням! Ні, він не пробачить хлопчиськові тієї наруги й приниження. Досить поблажливості!

Треба тільки обережно владнати справу з Софі, щоб не образити її, бо тоді вже ніколи не буде вороття до цієї затишної, чудової кімнати.

— Бачите... Мені важко щось обіцяти вам, Софіє Іванівно, — витягує з себе слова, загортаючи їх у блискучий целофан офіційної чемності. — Справа Борзня надто складна і пов'язана з деякими, я б сказав... чисто формальними обставинами.

— Ви не знаєте цього хлопця! — каже Софія Іванівна, зводячи скорботно брови.

— Ні, Софі, я чудово знаю своїх студентів.

— Трапляються ж помилки... Молоде... З ким не бувало? Закохався, потрапив під чийсь недобрий вплив, згаяв час...

— Я розумію, розумію тебе...— перепрошую, вас! — мружить Маркушевський очі.— Але є пороги, котрі навіть мені не дано переступати.

Софія Іванівна враз холоне. В пригаслих очах — сум, безнадія. Вона не просить. Не можна, то не можна.

Маркушевський помічає зміну на її обличчі. Ці короткі хвилини вирішують все, він знає. Один розчерк пера, один тільки розчерк! Але для цього він повинен знати, що його жертва не буде даремною. Він хоче мати бодай найменшу певність.

Як натякнути їй про це? Чи зрозуміє вона його правильно, засмучена, безмежно далека Софі? Так, є один спосіб, дуже простий. Ніщо не згасло в його серці з минулих днів. Вона не здивується навіть, коли він нагадає їй про свої почуття.

І він делікатно скаржиться на свою самотність, на непотрібну самотність, і ще ледь-ледь, з самого краєчку, відкриває перед нею завісу над своєю душею. Там холодно, як в його холостяцькій квартирі. І, мабуть, так буде завжди. Так буде завжди...

— Чому завжди? — зводить вона брови, і йому здається, що на її щоках прозирає блідий рум'янець.

Завжди, бо він — людина тверда в своїх моральних переконаннях і взагалі в усьому, що було й лишилось для нього найсвятішим і найдорожчим. Це вона повинна зрозуміти. Їй смішно? Ну, що ж, тепер можна і посміятися з нього, він сам сміється з свого дурного лицарства, із свого однолюбства. Він лишився самотнім, назавжди лишився самотнім, бо в питаннях інтимного життя... взагалі, там, де йдеться про особисте щастя, він не вмів йти на компроміси.

— Я чула багато гарних слів, Софроне Борисовичу,— зітхає Софія Іванівна.

— Так, так, Софі, гарні слова — порожній звук,— згоджується Маркушевський.— Після вашого виїзду з міста моя сім'я фактично розпалася.

— То, виходить, ви через мене...— аж за груди хапасться Софія Іванівна.

— Так, через вас, дорога Софі! — вигукує Маркушевський з патетичним запалом, і в цю мить йому здається, що він говорить чистісіньку правду, що все своє життя він мріяв тільки про Софію Іванівну.— До речі, Михайло

ле писав вам нічого про... ну, про свої пастрої, про полон, друзів? — Очі Маркушевського мимоволі звужуються.

— Ні, не писав,— каже Софія Іванівна.— Я навіть не знаю точно, за що його арештували. Здається, хтось подав донос, начебто він прислужував у полоні німцям.

— Яка підла брехня! — обурюється Маркушевський.— Ми разом з ним тікали з полону. Правда... мені невідомо, як склалася його доля потім, але в перших боях він поведився прекрасно. І завжди: на привалах, навіть в коротких перервах між боями він думав тільки про вас. Не говорив нічого, але я бачив у його очах вічну тугу за домівкою, за вами, Софі. Поет сказав би, що він ділом, героїзмом доводив свою вірність.

— Вірність!..— наче зітхає Софія Іванівна. Раптом, вся випроставшись, кидає оком навколо себе, перебігає поглядом по меблях, сірій шафі, рожевих порт'єсах. Її вірність обірвалася перед цим домом. Тоскно й гірко говорять про це її очі, кричать тугою, караються. Добрий, старенький академік Станевич зламав її вірність. Ні, ні, нічого він не ламав — вона сама закрила очі на минуле, повірила балачкам про злочинні діла свого чоловіка. Повірила, прокляла, викреслила з пам'яті. І так легко, так непросто легко згодилася на шлюб з академіком. Звичайно, заради сина, тільки заради свого єдиного, палко любимого сина. Щоб мав батька. І спокій, і достаток. Посадовила його тоді біля себе, глянула йому у вічі і сказала, що тепер вони будуть не самі, є добра, сердечна людина, з якою вони житимуть разом. В нього теж хлопець, привітний юнак, ось вони й потоваришують, як брати й друзі... І тоді він, її задумливий, ніжний її син, устав і чудно глянув на неї. Того ж вечора він пішов до тітки, оселився в неї, а з часом виїхав в інше місто.

— То де ж зараз Михайло? — питає Маркушевський, тонко вкидаючи слова поміж складок її думки.

— Після реабілітації не повернувся з Сибіру, живе десь за Омськом, працює в геологорозвідувальній конторі. Я з ним не листуюсь. Він має зв'язок з родичами.

— Не хоче вам пробачити?

— Пробачати нічого. Він був невинний. Це так. Але ж я того не знала. Серце моє вмерло для нього в одну ніч — болоче, страждально, з кров'ю. В коханні, в сімейних справах людина може бути винною лише тоді, коли вона

зраджує, скажімо, в чаду запаморочення, з легковажності, із звичайної дурості.

— І пізніше, ніколи... ніколи у вашім серці?..— кидає м'які округлі слова Маркушевський.

— Пізніше було каяття. Було гризуче, тяжке каяття.

— Я розумію, я розумію.

Софії Іванівні стає раптом соромно за свою відвертість. Нащо вона оголила свою душу перед цією людиною? Чи, може, так уже ведеться у світі: коли тебе охоплює раптовий біль — відкрий його іншому, байдуже кому. І тоді приїде полегкість. Чадна, дурманлива полегкість.

Спорожніла її байдужа, вона сидить перед цим гарним, закоханим у неї чоловіком. Він співчуває їй, дивиться серйозно, задумливо, ніби вагаючись. Зважає щось, прикидає в думках.

Ось він говорить. Звівшись на ноги, впевнений і діловитий, говорить з тихою усмішкою, що постарається якось зарадити біді. Справу можна переглянути. Це важко, майже неможливо в аспекті, так би мовити, моральному, але для її спокою...

У коридорі подзвонили.

Помітивши первовий рух Маркушевського, Софія Іванівна вказала йому на крісло, окинула пильним оком кімнату і пішла відчиняти двері.

Він прислухався. Невже академік? Ні, жіночий голос. Здається, навіть знайомий. Ніна Остапівна! Так, так, Ніна Остапівна, дружина Ясеня.

Маркушевському ніби спадають з плечей кам'яні гори. Він швидко встає з крісла і з інтимністю старого знайомого подає гості руку.

— Ви мені пробачте!.. Може, я...— бурмоче розгублено Ніна Остапівна.

— Ти прийшла саме вчасно,— запевняє її господаря і, щоб трішки заспокоїтись, дістає з підвіконня пачку сигарет.— Сідай, Ніночко, і відпочинь. У мене, бачиш, гість.

Ніна Остапівна чує в її словах напруженість, і це її насторожує. Тоді Маркушевський, за непомітним знаком хазяйки, обережно бере Ніну Остапівну за лікоть і садить у крісло.

— Дорога Ніно Остапівно,— каже він галантно, не відпускаючи її ліктя,— сподіваюся, ви мені дозволите побути трохи у вашім товаристві?

Ніпа Остапівна киває головою. Софія Іванівна глибоко затагується і, зібравши колючкою фарбовані губи, пускає під стелю цівку диму.

Густі портьєри ловлять осінній день і скупі підять у кімнату рожеве світло.

13

У високих залах бібліотеки — тиша. Прозора, скляна, налилася сюди з далеких світів і розкошує тут в урочистій нерухомості. Тут є і куточок Ясеня — надійне пристановище для роздумів і мрій.

Ось він крокує широким коридором, виходить у фойє, стає біля масивної білої колони, дивиться на мармурові сходи. Що це? Знайома жіноча постать, неймовірно знайома, до болю знакома... іде сходами, пливе вгору.

Серце завмерло. Він знає, що зараз підніметься голова з темно-русявим важким волоссям, зараз вузьенькі, ніби усміхнені очі стрільнуть на нього промінчиком переляку й радості, зараз дівчина стріпнеться і стане сарною. Дякую сарною на білих скелях.

Як довго іде вона! Які нескінченні ті сходи! Одна колони, друга, третя...

І раптом вона підвела голову. Стоїть, не дійшовши двох східців, стоїть і дивиться на нього.

Він хоче зробити крок уперед, вийти їй назустріч. Ало ноги, неслухняні, вперті, прикипіли до підлоги, серце поволі піднімається з прірви.

— Лідо!

Стрілчасті вії раптом тихо лягли на очі сарни. Він підійшов до неї. Взяв її руку і потис. Яким дивом вона тут?

— Здрастуйте, Тарасе Володимировичу. Я вас просто не впізнала.

— Лідо, звідки ти?

— З Москви.

— Ти знаєш... я тобі такий вдячний за той дзвінок...

Ліда наче згадала раптом щось і рушила сходами вгору. Він пішов поруч. Ліда була така звичайна, буденна, чудно не схожа на ту Ліду, яку він бачив у своїх мріях.

Розмова не клеїлася. Зовсім, зовсім не так було, як уявляв собі їхню зустріч. Дивився на матово-смагляве лице, на очі, уважні, добрі, і чув, як опановує його глибокий сум.

То що ж вона тут робить? Він хотів би почути від неї бодай одне слово. П'ять років загадкової розлуки! Він має, зрештою, право спитати в неї...

— Яке право, Тарасе?

Враз злякалася своїх слів. Опустила на мить вії, і в очах, як у лампочці, згасло світло.

— То, виходить, ми не можемо навіть поговорити, як друзі?

— Іншим разом, Тарасе Володимировичу. Іншим разом. Скоро у нас буде доволі часу для розмов.

— Коли ж це буде? — недовіжливо, з образою в голосі спитав він.

— Не знаю... Буде. Пробачте! Я замовила книжку, піду...

Високі двері тихо відхилилися, і Ліда швидко вступила в зал.

Він довго дивився на двері, потім перевів погляд на мармурові сходи і раптом чітко й виразно уявив собі гострі кінчики тufель, струнку постать над ними і заклопотаний нахил голови. Отак, здається, ледь боком вона пройшла повз ті колони, отут спинилась, звела на нього очі. Він кинувся їй назустріч і одразу ж ніби напорівся на гострі леза її холодного погляду.

Що ж сталося? Невже та сама образа? Яка образа? Він досі не міг збагнути, не міг осягнути минулого, досі те минуле стояло перед ним, вороже й загадкове. І ось нова зустріч... Дурний він. Дурний! Нічого все це не означає: і дзвінок у Москві теж був звичайним виявом чемності. І приїхала вона до міста не заради нього...

На вулиці розкошувала осінь. Була та пора року, коли після буяння гарячих черв'яних барв у природі настає урочистий, ніби промитий передзимовими стужами, спокій. Небо не голубе й не сіре, а якесь ніжно-блакитне, сріблясте, ніби прохромлене памороззю, навівало передчуття перших холодів, перших заметілей.

Ясень пройшов через сумовито-прозорий парк і повернув до університету. В душі його була якась дивна, болісна невпевність, думки ніби тікали врізнобіч.

Нарешті він побачив тих, кого шукав,— своїх студентів.

Але, коли він уже хотів наблизитись до них, в очі йому впав інший гурт молоді, і в тому гурті він теж упізнав своїх студентів. Це були Станевич, Крижак, Алочка Кудрявцева і ще кілька «лицарів розуму».

Станевич неквапливою, в'ялою ходою підійшов до першої групи, безцеремонно розштовхав гурт. Можливо, він уже хильнув десь, може, просто хотів похизуватись перед товаришами своєю безцеремонністю з «догматиками».

Ясень дивився на нього збоку і відчував, як в грудях прокидається важке, недобре почуття, відразу до цього випещеного молодика, як йому стає кривдно й досадно, наче це його нахабно штовхнув цей піжон у короткому плащику. І Ясень подумав, що, мабуть, і Мартиненку, і Сакопяну, і Борзю, і всім тим юнакам і дівчатам, що були зараз тут, так само недобре на серці, і ой як зрозумів він їх у цю хвилину.

Мартиненко й справді хотів рубнути Станевича якимось гострим словом, та забачив Ясеня і стримав гнів.

— Ну, доморощений генію,— спокійно сказав він Стасеві.— Ходімо, чи що? Часу обмаль. Пішли, Тарасе Володимировичу!

— Аякже, ходіте,— сказав Ясень, і весь гурт рушив у темний, ніби чудом залишений серед нових будинків, провулок.

Всі заходять у двір, тісний, невеличкий, з одного боку підгороджений якимись сараями, штабелями дощок, якимось напівзотлілим мотлохом, з другого боку — високою без вікон причілковою стіною багатоповерхового будинку. Похмуро, незатишно. Десь високо вгорі голубіє шматок неба, і сухотно-бліда хмаринка на ньому, ніби дивуючись, кліпає білми віями.

Стась перший вступив у тісний коридорчик і повів студентів за собою. Почував себе першовідкривачем чогось нового, вищого. Крім того, в ньому тріпотіло почуття прихильності до однієї гарненької особи, яка йшла в цьому гурті. Від усвідомлення її близькості, від думки про те, що ось зараз він, Стась Станевич, на її очах зможе похизуватися своїми знаннями, своєю ерудицією, зможе продемонструвати свій витончений художній смак, йому робилося ще легше й вільніше на серці.

Дівчина, яка так хвилювала його уяву, була Алочка Кудрявцева, русява красуня в коротенькій спідничці і такому ж коротенькому пальтечку.

— Аліса! — спинився в проході Стась, намагаючи обома руками двері до потрібної кімнати.— Не забий носа в цих хащах.

— Ти дбаєш тільки про Алісу, а до інших тобі немає

діла! — обурилась якась дівчина, що йшла слідом за Стасем, і безцеремонно штовхнула його в спини. — Шукай, шукай дорогу, геніальний мислителю, бо в цьому «сучасному салоні» ми поламаємо собі ноги.

— Велике народжується в мороці незнання, — з іронічною бравурністю відрізав Стась. Нарешті він намацав клямку дверей і, не стукаючи, рішуче потягнув їх до себе. Двері відчинилися із натужним скрипом, наче це були двері до якогось забутого людьми древнього сховку, і в обличчя студентам ударив яскравий промінь світла.

Кілька секунд у коридорі тривало замішання. Ті, що йшли першими, не наважувались переступати поріг, задні підпирали, бо їм набридла темрява і хотілося скоріше дізнатися, куди ж може вестись отакий затаємничений прохід. Нарешті нерішучість було подолано, і, тиснувшись і штовхаючись, молоді люди із стриманими перемовками й жартами почали заходити до майстерні. В майстерні було просто, ясно, чисто, на стінах висіли портрети, ескізи картин, в кутку на підрамнику стояло велике батальне полотно.

Це все так було не схоже на очікуване «лігво модерніста», «відтайдушного новатора», що з кількох грудей мимоволі вихопились вигук розчарування. Нащо ж було лякати всіх? Усе тут справжнє, усе гарне. І художник, який стояв біля незакінченого полотна, теж був дуже звичайний, середнього віку чоловік з розмаяною гривастою зачіскою, із забрудненими фарбою руками і заклопотаним «відсутнім» поглядом. Художник тупцював біля своєї картини, зосереджений, завзятий, торкав пензлем то одне місце, то друге на полотні, часом примружувався, щільно придивлявся до якогось штриха, щось намислював собі, морщив лоба, відступав назад, бурмотів якісь незрозумілі слова, зігхав важко і знову вперто йшов на приступ великого чудотворного шумовиння фарб, тонів і ліній.

«Цей Станевич не дурний хлопець», — уражено подумав Ясень, милуючись здалеку незавершеною, але явно вже хвилюючою картиною і заразом художником, його рухами і його пристрасстю, що була ніби відблиском великої вселюдської пристрасності, яку він намагався передати в своєму творі.

А художник наче не помічав студентів, взагалі не помічав нічого, бо в ці хвилини творчого екстазу, в ці незбагненні хвилини душевного зльоту, він не просто віддавався

мистецтву, а буквально згорав у його невмолимому вогні. Той вогонь раптом заповонив і молодь, втягнув юнаків і дівчат в свою круговерть, пройняв їх дрожем радісного усвідомлення своєї причетності до бентежної краси життя і людського подвигу.

Так, батальна картина дихала ствердженням, дихала оптимізмом, хоч на її передньому плані зображено було вмираючого бійця, а в глибині чорно здіймались до неба мертвно-зловісні дими пожарищ. Це був апофеоз немеркнучої сили людського духу.

Дівчатка стояли заворожені і трішки зніяковілі від напливу почуттів, хлопці набурмосені, похмурі і урочисті.

Гіпноз зачарування був раптово порушений голосом Станевича:

— Чловекі! Ви що, позамерзли там?

Голос вирвався звідкись з-за лаштунків, полотен, мольбертів, з-за блаженської перегородки, що розділяла кімнату на дві половини, той самий Стасів задержуватий, трішки насмішкуватий голос, те саме нахабне втручання в чужі думки. Ясень з жалем відірвав очі од батального полотна і побачив Стася, що стояв на дверях поруч з високим, аж надто високим, похмурої зовнішності чоловіком років тридцяти у сіпучо-білій сорочці.

— Ми вас чекаємо, а ви... — Станевич непорозуміло розвів руками, не знаючи, як назвати дивацьке захоплення своїх товаришів «отою» картиною. — Прошу, прошу, заходьте!

Студенти повільно, ніби почувуючи якусь вину перед художником, відступають від його полотна, юрмлячись, заходять за перегородку. Ага! Ось-таки воно — святилище «модерного» мистецтва! Виявляється, ота батальна картина, отой блиск людської краси на тлі пломенючого, загравного неба, були нічим іншим, як «мізерною реалістичною мазаниною», а царство найвищого інтелекту — осьдечки воно.

Кімната «новатора» ще більша, ніж та, в якій працює перший живописець. Одне вікно, але на всю стіну, наче це й не кімната, а простора вітрина. На протилежній од вікна стіні — кілька химерних ескізів, в кутку — мольберти, підрамники, стосами складені полотна, всілякий художницький мотлох.

Ясень зайшов за перегородку останнім. Сказати б, що тут працювала людина, котра присвятила життя шукан-

ням,— значило б покривити душею. Воістину тут шукали за відомим принципом італійських комедіантів, які, розважаючи публіку, клали в одну кишеню кошілку, а з другої губили десять.

Художник у білій сорочці (він із зверхнім виглядом відрекомендувався Віталієм Шугайлом) стояв спокійний, мовчки спостерігаючи за тією реакцією, яку справили його «твори» на гостей. Для нього не було секретом, що більшість з них не схвалює його картин і бачить в ньому нездару й ловкача, який хоче нашуміти, скориставшись моментом, модою. Але його це ніскільки не бентежило, і всім своїм виглядом, всією своєю позою він саме й хотів показати, який він байдужий до думки цієї звичайно ж примітивної публіки. Бідний, безталанний народ! Люди з задурманеними мізками, з завченими раз і назавжди примітивними формулами краси! Його, Шугайлові, картини призначалися для аудиторії високої, ерудованої, здатної в хвилини споглядання справжнього мистецтва абстрагуватися від грубої дійсності. І хоч такої аудиторії він зроду не бачив, йому було досить і того, що деякі вельми досвідчені критики без гумору називали його невизнаним чи ба, навіть уже визнаним талантом і пророкували йому в майбутньому славу. Коли саме? Через сто, двісті років? Тоді, коли людство визріє для осягнення карколомних ребусів, створених його, Шугайловою, фантазією? Можливо, й тоді, а можливо, й ніколи. І все ж таки він не занепадав духом і дивився на світ байдужими, самозаглибленими очима людини «вищого сорту», яка вирішила раз і назавжди іти своїм і тільки своїм шляхом.

За гіда був Станевич. В цій майстерні він, мабуть, був своєю людиною, тримався вільно, але водночас і з якоюсь підкресленою поштивістю. Ходячи між полотнами, щось розтлумачував товаришам високопарними, закрученими фразами, змахував рукою і після кожної довгої тиради схиляв голову в бік господаря майстерні.

— Зрештою, в такому концентруванні своїх почуттів наш маестро був зв'язаний тільки особистими настроями й смаками,— долинали до Ясея уривки його пояснень.— Ось погляньте: паралельні смуги, які збирають у своєму фокусі внутрішню сутність задуму...

Студенти дивилися на ті смуги, ховаючи в куточках губів посмішки, перешіптувались між собою. Час від часу вони обережно, з якимсь аж наче страхом позирали на

самого «збирача фокуса», на його задумливо-гордовиту фізіономію, і, може, в цю мить комусь з них і справді подумалось, а чи гордий «маестро» й справді не піднявся вище їх усіх? Особливо зачудованими очима впивалася в дивацькі малюнки Шугайла темноока Алочка, граціозна мила Алочка, що славилася на курсі не тільки своєю вродою, але й витонченим смаком і для більшості однокурсників була визнаним авторитетом в питаннях мистецтва. Зараз вона стояла збентежена, кліпала розгублено оченятами, вбирала в себе Стасеві слова і, мабуть, тяжко переживала свою естетичну «відсталість». Як же це так? Вона, розумна, талановита, ерудована, відвідувачка майже всіх виставок і всіх прем'єр, почувала себе просто-таки пригніченою перед незабгагненою химерністю Шугайлових «творінь».

Так, вона переживала, боляче, тяжко переживала свою безпорадність і навіть не могла цього приховати. Сплівши на грудях пальці, до болю стискувала їх, ніби у відчаї. І нікому, нікому не було діла до того, як вона мучиться своєю сірістю, своєю незугарністю.

Але ні. Від Ясеневого ока не втекло ще одне збентежене, розтривожене обличчя, ще один згусток болю. Непода-лік від Алочки Кудрявцевої стояв Володя Мартиненко — висока, міцна постать, насуплені брови, нижня губа закушена. Бо Володі Мартиненкові було жаль — о, як йому було жаль! — Алочки Кудрявцевої, як йому було гірко за те все, що діялось останнім часом і оце зараз, в майстерні пихатого маестро.

Про Володині сердечні справи навіть найближчі Володині друзі не мали ні найменшої гадки, бо нікому ще не відкривав він свого серця і нікому не звиряв своєї туги. І не звірить, мабуть. Нікому не звірить.

Товаришував з Алочкою, посив у грудях жагуче кохання, все сподівався, що ось-ось зрозуміє вона його почуття, зрозуміє, що він би для неї не тільки всі на світі конспекти переписав, не тільки пооббивав би пороги всіх театрів, а й прихилив би саме небо. А вона ж була така сміхотлива, задержувата, і так вміла його мучити, і ніколи по-серйозному не розмовляла з ним. Візьме ото з парті свою папку, штурхоне Мартиненка у спину гостреньким кулачком — і вже аж біля дверей: «Якщо ваша милість не забули, мій телефон — п'ять-тринадцять-десять». І він знав, що «п'ять-тринадцять-десять» означали півгодини болісного чекання в маленькій чепурній кімнатці,

півгодини солодких і журливих думок, доки вона бігатиме із спальні в кухню, із кухні в коридор, покрикуватиме на маму, комусь дзвонитиме, когось висміюватиме і аж потім, ніби згадавши про свого гостя, забіжить до нього ще стрункіша, ще привабливіша, але все така ж кумедно несерйозна. «Сеньйор ще не зволили покинути апартаменти невихованої господині? Ах, сеньйор зацікавилися журналами. Це, звичайно, дуже добре! Сеньйорові доведеться виявити деяку джентльменську гречність і подати своїй дамі плаща». Та не встигав він і доторкнутись до того плаща, як плащ, ніби зірваний вітром, злітав з вішалки і з солодким шелестом падав на тугенькі плечі «дами».

Робила вона все швидко, легко, ніби граючись, і при всій своїй бешкетливості виявляла в ділових питаннях неабияку практичну вправність. Одне слово, її варто було любити, і Володя — строгий, принциповий комсорг Володя Мартиненко! — таки любив її затаєною, глухою любов'ю. Любив і мучився, бо був у таких ділах непрактичний, сухуватий, невмілий. А їй, мабуть, ота його неоковпність завдавала чималої втіхи, і вона просто насолоджувалася в його товаристві. Вміла тонко дошкулити йому, незлобиво посміятися з його суворості, вміла розжарити його на холодному вогні своїх дотепів. Бувало, сидять в театрі, на сцені показують якогось засушеного, зашкарублого, мало не пліснявою оброслого чпнушу, а Алочка тихенько перехилиться до Володі, зашепоче йому з щирим співчуттям: «Ти не нервуй, Володю, це не про тебе! Я навіть певна, що це не про тебе! Отой Іван Іванович, бач, вже й жінок не помічає за своїми канцелярськими справами, а ти в мене людина багатогранна, розвинена. Що казати! Навіть часом галантним можеш бути...» І блисне на нього в темряві вогкими очима, від яких Володі все геть перевернеться в грудях і гірко стане, і солодко, і журливо.

Але то було півбідн. З тим би він якось мирився. Найгірше почалося останнім часом, дець місяць тому. З якогось дива став упадати біля Алочки Стась Станевич, визнаний всіма красень і розумник, синок прославленого академіка, пишна квітка в букеті свого розбишакуватого, безтурботного гурту. Три роки вчився пліч-о-пліч з Алочкою — оком не кліпнув на неї, байдужісінький був аж до презирства. Мав гарненьких артисточок, навмисне з'являвся на людські очі з пишними дамами. І раптом, ні сіло ні впало, — повів наступ на вразливе, недосвідчене Алоччине

серце. Зробився піби скромніший, витриманіший, став заводити з нею глибокодумні розмови, сперечатися про те, про інше, запрошувати її в своє товариство — одне слово, взявся до діла якнайсерйозніше, як міг взятися тільки Стасик, свавільний і гонористий парубчак, котрий ніколи не спинявся на півдорозі і ніколи не зрікався своїх бажань і примх.

«Як же вона могла так... так просто і легко зрадити нашу дружбу? — мучився Володя. — Дурненька. Що вона знає? Він же їй покаже, почім гребінці в Тростянці, навчить її високим втіхам життя...»

І йому уявлялося, як Алочка, опинившись в Стасикових лабетах, справді потрапляє в біду, як вона карається, мучиться, хоче повернутися знову до Володі, але він, неприступний і гордий, відкидає всі її залицяння. Інколи зринала думка про те, що він мусить негайно втрутитися в справу і запобігти біді. Якщо вона — дурне теля і для неї нічого не важать їхні дружні взаємини, їхні довгі теплі розмови, їхні мрії про велике майбутнє, то хай вона хоч подумає про свою честь, про свою комсомольську гідність! Чи далеко вона зайде з тим вертихвостом, з тим пестунчиком у модних штанцях? Почала ходити на їхні зборища, непристойно викручуватися в вульгарних танцях перед цинічними ловеласами, навіть лекції занедбала. Ех, Алочка, Алочка, гордість курсу, розумниця наша! Та хто ж тебе має врятувати, як не Володимир Мартиненко, «засушений праведник», що вміє розв'язувати найскладніші проблеми, вміє повчати всіх і вся і тільки своєму кохання не може дати ради?

От і сьогодні Алочка онде стоїть, мов мадонна перед розп'яттям, наче й справді побачила бозна-яке чудо. Чим більше Володя придивлявся до Алоччиного обличчя, до її вперто зібраних на перенісці брів, до тих нервових поглядів, якими вона проводжала кожен розгонистий жест Стасевої руки, що ним він супроводжував свої велемудрі просторікування, чим виразніше він усвідомлював всю невідповідність між Алоччиним захопленням і абсолютною безглуздістю Шугайлових «малювань», між блиском Алоччиних очей і сірістю розвішаних на стінах «шедеврів», тим гостріше відчував зненависть до вузьенького дикунського світу, який так раптово постав перед їхніми очима в цій просторій майстерні.

Раптом зчинився шум. Коля Благий, жартун і дотеп-

лик, з тасмним заміром покепкувати над Шугайлом взяв якусь невеличку картину і, пояснюючи щось своєму товаришеві, перевернув її догори ногами.

В ту ж мить з Шугайлового обличчя наче вітром здуло спокій. Він грубо вихопив із рук студента обтягнуту полотном рамку.

— Це вам не балаган і не кімната сміху!

Благий невинно звів брови.

— Ну чого ж ви!.. Я шукав...

— Не доросли ви ще до пошуків! Ідіть зубріть свої постулати і не паплюжте речей, про які не маєте ні найменшого уявлення!

На допомогу йому прийшов Стась.

— Це ти, Благий, бешкетуєш в храмі мистецтва? — Голос його звучав ледь насмішкувато, але доброзичливо, і важко було зрозуміти, чи він насміхається над Шугайлом, чи пускає шпильку в бік Благого. — Не второпав — не лізь!

— Це просто хамство! — обурювався Шугайло, палахкотячи щирим гнівом. — Перекидати догори ногами етюди!

— Ми їх не перекидали, — із вдаваною смиренністю заговорив Благий. — Якщо я вас образив — щиро перепрошую! Тільки ж ви самі кажете: треба шукати! От я й спробував знайти. Дивлюся прямо — нічого не виражає. Подивися збоку — ще гірше, перевернув догори дном — аж тоді наче щось почало вимальовуватись...

Усі засміялися. На обличчі господаря з'явився вираз затьятої зневаги. Він би розтлумачив зараз цим недотепам усю їхню примітивність — але ж, господи! — чого варте мистецтво, яке треба захищати словами? Ні, ні, він не скаже їм жодного слова і не принизиться до вульгарного розтлумачення своїх картин. Буде час, і вони ще прийдуть до нього на поклін, як приходять в Мекку правовірні мусульмани.

Раптом ззаду почувся голос Ясеня, який досі мовчки спостерігав усе, що відбувалося в майстерні:

— Я думаю, огляд музею новітнього мистецтва можна скінчити. — Він стояв скромно, під самою стіною, ховаючи в очах глузливі вогники. — Ми познайомилися з абсолютно типовими творами абстракціоністського живопису. Мушу сказати вам, друзі, що для мене це велика несподіванка. Я аж ніяк не сподівався побачити тут те, що вже бачив в Нью Йорку...

— Прошу не ображати! — спалахнув Шугайло, випнувши свої худенькі, обтягнуті білосніжною сорочкою груди.

— Боронь боже, нащо ж ображати? Хіба це не робить вам честі? Ви точно копіюєте своїх заокеанських метрів, особливо ті картини, які мені доводилося бачити на шістнадцятій авеню в музеї сучасного малярства...

— Але я протестую! — знову захопився Шугайло.

— ...який належить Нельсону Рокфеллеру. Щоправда, у Рокфеллера, принаймні вдома, на заміській віллі, зберігається колекція найчудовіших реалістичних картин, починаючи від Веласкеса і кінчаючи Ван-Гогом. Себе і своїх близьких він тішить реалістичними шедеврами, а для сіренької маси збирає абстракціоністські вправи. Зрештою, я не певний, чи й у вас вдома не заховане за припічком щось для душі, скажімо, хороший офорт Гойї або ж батальне полотно Матейка...

— Я зберігаю тільки те, що становить цінність з погляду сучасної, а не допотопної культури! — відрубав Шугайло.

— Сучасна культура зрозуміла трудовому народові, який, до речі, якраз і творить її. — Ясень обвів захоплюючим поглядом своїх студентів. — А хто зрозуміє ось це? Які почуття хочете ви викликати ось цим?

— Я не викликаю, я даю своє, — розпалився Шугайло. — Я даю своє бачення світу.

— Мені здається, товаришу Шугайло, що ви надто претензійно уявляєте свою роль, — ввічливо сказав Ясень. — Хто ж, на вашу думку, визначає цінність мистецтва? Добре, що у вас стільки довіри до власної персони. Але мені здається, що для перевірки своїх смаків інколи не завадить і виглянути за поріг майстерні.

— У вас догматичні уявлення про роль художника! — патетично вигукнув Шугайло. — Ви хочете, щоб художник тягнувся за масою!

— Та ні, який же справжній художник буде «тягнутися» за масою! Художник повинен і т і разом з масою, навіть в и п е р е д ж а т и її. Ви малюєте для маси, для людей. Створити картину, щоб вона викликала в серці матері, жінки, сестри нашої почуття відроди, надії, щоб вона примусила юнака гордо піднести голову на трудній дорозі боротьби, щоб слабкодушкий почав соромитися своєї немічності, а несміливому додалося відваги, — оце істинне

мистецтво! Вашні ж картини здатні навіяти тільки нудьгу, безнадію, часом смішати до сліз...

— Ваша так звана «маса» примітивна в своєму мисленні! Справжній художник творить для себе, на веління таланту.

— Мистецтва для себе немає.

— Мої картини треба сприймати інтуїцією. Це, звичайно ж, складніше, ніж сприймати вульгарне копіювання. Поки що це доступно не всякому. Не повинні ж ми рівнятися на дурніших?

— Ну добре, скажіть мені, як ви самі думаєте, може хоч якась із ваших картин викликати сльози? Або почуття блаженства? Хоч би й у найрозумніших? Погодьтеся, що не може. А в чому причина? Догадуєтесь? Ні? Ой, мабуть, все-таки догадуєтесь. Хай спробує пайвидатніший абстракціоніст намалювати хвилю Айвазовського, або глибину передвечірнього неба Васильченка. Даремна річ! Для цього потрібний талант, вміння. — Ясень зітхнув, очі його журливо спинилися на постаті Шугайла. — Раджу вам подружньому: доки не пізно, вчіться малювати по-справжньому. Або... оберіть собі іншу професію.

Шугайло шарпнувся вперед. Здавалося, ще мить — і він кинеться в бійку, кинеться кулаками доводити свою правду.

Але міцні руки Стася лягли йому на плечі.

— Годі! Розмову скінчено! — І гукнув на всю майстерню: — Да будет свет, да скроется тьма! Сеанс закінчено! Нагадую всім, що нас чекають буденні діла в нашому великому храмі науки. А ти, Віталій... — він багатозначно примружив до господаря свої темні, променисті очі, — живи здоровий!

Через майстерню першого художника проходили по одному, швидко й несміливо, піби з почуттям провини. Той, як і раніше, завзято, з патхненням витанцьовував біля свого батального полотна. І було в ньому стільки гарячої пристрасті, стільки невсипущого захвату!..

Мартиненко на мить затримав крок, прикипів очима до червоної заграви, що під рукою майстра ставала дедалі похмурішою, важкою, страхітливою. «Цей чоловік просто безсмертний у своїй роботі», — подумав Володя і пішов до дверей. Але біля порога знову став, озирнувся назад. Йому захотілося побачити Алочку, глянути на її обличчя після всього, що відбулося в тій, другій, кімнаті.

Алочка пройшла через майстерню, навіть не глянувши на художника, хапливим, нервовим кроком, високо несучи свою голівку з химерною зачіскою. Її обличчя було втомлене і байдуже.

«Ех, Алка, Алка!» — зітхнув Володя і з тупим болям в грудях останнім вийшов у темний коридор.

14

Маркушевському тяжко давалося життя. На кривих манівцях, якими рясніли сорок п'ять прожитих ним років, йому траплялося всього: і удач, і зривів, і раптових поворотів, і гірких, напоєних тривогою днів. Та з найтяжчих ситуацій він завжди виходив неушкодженим і головне — збагаченим невимовною мудрістю існування.

Народився він у тривожний час, дець через рік після початку першої імперіалістичної війни, саме того дня, коли його батька, вчителя гімназії, призвали до армії і в їхньому домі, немов на палаючому кораблі, все стогнало і вирувало. Якби новонароджений міг тямити те, що діялось навколо нього, він запам'ятав би найперше страшні, перекошені жахом батькові очі, великі й пукаті, мов у хворого на базедову хворобу, він почув би істеричні схлипування матері, висушеної таранкуватої жінки. Він би зрозумів, що батька намовляють на якесь трудне, дуже трудне діло і що батько, охоплений ваганням, хоче й не хоче робити його. Потім батько таки наважиться. Дістав із шухляди стола товстеньку обгорпелу газетним папером пачку асигнацій і побіг кудись стрімголов з дому. Крихітне, червоне хлоп'я, що биркицькалось у люльці, звісно, не знало того, що батько подався до воїнського начальника, який один міг вирішити «трудну справу» і який, зрештою, враховуючи досить солідний презентований йому куш, таки відпустив приписного Бориса Антиповича Маркушевського на всі чотири вітри «ввиду плохого состояния здоровья».

Можливо, ця подія так і розтанула б у круговерті буремних літ, якби старий Маркушевський сам не нагадав про неї своєму сипові через кілька років після революції. Одного разу десятилітній Софрончик, прийшовши зі школи, похвалився батькові, що його товариші прибили гвіздами до стіни пальто злючого й присікливого вчителя математики і що весь клас за це був на цілу годину залп-

щепий після уроків. Чорнявий, кмітливий Софрон реготав, потішався з дотепної витівки сміливих шибайголів. Зате батько, згорблений, облісний, враз визвірився на нього і пригрозив «відірвати голову». «Дурень,— зашипів він перелякано.— Чого ж ти не розповів учителеві правди?» — «Бо мене побили б»,— захищався Софрон. «Велике лихо — побили! Нова шкура не выросла б? Не вмієш ти ще жити, вилупку, не поколовся об терни. На світі білому не тільки прямо ходять, а й згинаються часом, коли припече. Он мене в армію брали — на вірну смерть. А я собі лишився. Бо зумів! Трудне діло було, а зумів». І він, хитро мружачи короткозорі очі, розповів синові, як він «зумів» зробити те «трудне діло». «Берегтися треба вміти,— закінчив він.— Не збережешся — розтопчуть, як гниду».

І Софрон почав «берегтися». Батькових порад йому було вже замало, батькова мудрість годилася хіба що для не надто складних шкільних років. Коли Софрон Борисович Маркушевський пірнув у хуртовиння великого життя і, не маючи в душі ніяких інших бажань, окрім бажання «видертися якнайвище», побачив, що його «затирають», що йому віддають малі шматочки пирога, він вирішив піднести батькові поради до універсального принципу. Він почав не просто «берегтися», а «берегтися» з далеким прицілом.

І дивне діло: його «стратегічні» засоби дали непогані наслідки. Йому повірили. В роки підозр і недовір'я йому повірили. Його гучні виступи з університетських трибун, його статті в газетах геть спантеличили всіх його друзів і недругів. І в тім спантеличенні загубилася справжня цінність Маркушевського — спочатку скромного студента, потім балакучого, улазливого кандидата наук, потім солідного з неабияким апломбом доцента, потім...

Але перше, ніж надійшла черга нового, найгучнішого «потім», в житті Маркушевського відбулися події, які мало не коштували йому всіх його здобутків.

Був тридцять восьмий рік. В країні, охопленій пафосом будівництва, в країні, що розсовувала пільму неучтва й відсталості спалахами пових електростанцій, що сягала мужністю своїх синів в захмарні висоти стратосфери, в країні чудових пісень, ніжних мрій і братерської дружби проходили незрозумілі таємні арешти. Людей брали в містах, в селах, на далеких будовах, навіть в арктичних селищах, скрізь, куди тільки могла сягнути рука «особо-

уповноважених», «довіреніх» і «пильних». Часто в тихих квартирах, до яких під'їжджали чорні автомашини, довго лунали, полохаючи тишу вулиць, істеричні крики осиротілої жінки чи матері того, хто диким свавіллям на довгі роки розлучався з рідними.

На Маркушевського ця злива арештів подіяла як примара загибелі. Хоч він нічим не провинив перед радянською владою, душа його була сповнена передчуттям лиха. Він пам'ятав, що його батько, недолугий вчитель гімназії, в роки громадянської війни надто запопадливо демонстрував свою прихильність до денікінців. Він пам'ятав, що в період непу їхній дім був схожим на своєрідний перевалочний пункт, де схрещувались і переплутувались сумнівні торговельні зв'язки тогочасного «процвітаючого» приватного капіталу. Він пам'ятав, як під час навчання в університеті, його самого, Софрона Маркушевського, зневажливо називали «непманським синком», не запрошували на робітничі вечірки і, де тільки можна, усували від участі в студентських компанійських затишках. А тепер? Чого він міг сподіватися тепер? Та якщо вже беруть зовсім безвинних людей, беруть за одне якесь неточне слово, тож не сьогодні-завтра докопаються і до його анкети. І тоді годі сподіватися на помилування, тоді вже він навіки пропав...

Треба було щось робити, якось відвернути події, які насувалися з невимовною жорстокістю. Відвернути події! Але як? Як ти їх відвернеш, як вирвешся з-під того тяжкого молота, що вже в нажаханій свідомості Маркушевського мало не завис над його головою? Піти самому до них і чистосердо сказати, що він син непмана, дрібного, нікудишнього, але все ж таки непмана, тобто — нащадок останньої капіталістичної покиді на радянській землі, яку радянська влада давно вже вимела на смітник історії? Піти і там, в їхніх маленьких, тісних кімнатках, виголосити отаку гучну тираду про вірність радянській владі, про свою зненависть до капіталізму? Він обдумував різні варіанти дій, прикидав те й інше, уявляв собі кожен свій крок, але ніяк не міг зважитись ні на що. Зрештою, таки пішов. Написав довгу покайну сповідь і пішов. Його не затримали, не допитували. Дуже ввічливо й просто взяли з його рук заяву, всунули її до якоїсь бездонної шухляди і сказали, що він може бути цілком спокійний. Це вони йому сказали! Бути спокійним! Але він не міг бути

спокійним, спокій просто-таки не клеївся до його розгвинчених, розмотлошених первів. Повернувшись додому, він раптом згадав, як той стриманий, з клинцюватою борідкою слідчий насмішкувато зиркнув йому в вічі і, покрутивши заяву в руках, вкинув її в найтемніший закамарок столу, в глухе, бездонне ніщо. І від тієї згадки серце Маркушевського знову знемічніло, розхлябилось і думки, шаленіючи, застрибали в пошуках просвітку. Слідчому було байдуже, що він, Маркушевський, виклав у своїй заяві всю душу. Слідчий не захотів прочитати про те, що він зрікся свого татуся-непмана, прокляв увесь свій рід до третього коліна. Слідчий не знатиме, що Маркушевський мало не від народження ненавидить своїх «просякнутих гнилизною буржуазної аморальності» батьків і взагалі вважає себе по духу пролетарем. Що було робити? Де шукати порятунку?

І ось уже Маркушевський іде знову до того будинку, в півморок довгих коридорів. В його руді нова заява. Але то вже не про себе. Годі йому звинувачувати свою персону, є люди куди сумнівніші ніж він. І знову слідчий з борідкою насмішкувато й зневажливо впирається поглядом йому в душу. Бере заяву, з цікавістю її проглядає, щось на-свистує, щось підмугикує собі, потім прямує до сусідньої кімнати і за хвилину вибігає звідити зовсім в іншому настрої, поблажливий, милий, симпатичний, і до Маркушевського простягається рука. Так, так, до нього простягається рука, щоб подякувати йому за своєчасну й вельми потрібну інформацію. І він тисне ту руку, відчуваючи, як з його плечей звальюється стопудовий тягар і ноги стають міцними й дужими.

Потім, правда, дошкүляло сумління і ночами щось задушне піднімалося в грудях. Але змусив себе заспокоїтися. Навіть зустрічаючись в університеті з тими, на кого пустив доноси, не відводив очей і задерикувато дивився їм в обличчя.

Життя Маркушевського знову пішло по рівній, зручній колії, посміхалося йому, обіцяло великі, радісні досягнення. Та раптом на країну впало лихо, страшне, всезмітаюче лихо, — війна! І всі перспективи, всі обіцянки долі покотилися в чорну прірву. І тоді Маркушевський вдруге відчув, що він може зникнути, загубитися, потонути у чорній химері загального горя.

На війні було важко «вберегтися». Війна зірвала з по-

го солодку машкару слів і кинула за колючий дріт пімецького табору для військовополонених. Він кілька разів вмирав: від жаху, від розпачу, від цілковитої душевної прострації, і, може, він так би й умер би, якби там, у таборі, не зустрів людину, що простягнула йому руку допомоги. Цією людиною був його університетський колега Михайло Савчук, чоловік милої, гарячої Софійки.

Так, Савчук і Маркушевський разом опинилися в полоні. Далекий від думки про зрадливість свого університетського товариша, Савчук взявся опікуватись ним, втягнув його в підпільну групу, відкрив йому свої бойові плани. І коли трапилась нагода — вивів вкрай розгубленого Софрона на волю. Потім були бої, рейди по глибоких ворожих тилах, вітряні ночі біля загасаючих вогнищ, всі ті невеселі похмуро-романтичні будні партизанського життя, в яких Маркушевський почував себе чи то бранцем, чи то безпомічним попіхачем сильніших за нього, суворих бородачів-месників. Дороги боїв вивели Маркушевського до діючої армії, яка прийняла його як солдата і, віддавши йому належне за здійснені, а може, й вигадані партизанські діла, повернула йому звання капітана, а з часом піднесла до високого підполковницького чину, з яким він і закінчив війну.

Але й після перемоги над ворогом Маркушевський жив із страхом і сумнівами в серці. За спиною в нього був полон, чорні тіні табору, чорні дні перебування в лапах фашистів, які не можна було ні виправдати, ні перекреслити.

І тоді Маркушевський став ще полум'янішим «праведником». Він розумів, що в настороженій атмосфері панування «культу» його, Маркушевського, може врятувати тільки бездоганна анкета, тільки абсолютна, стерильна чистота біографії. І заради цієї «стерильності» він зважився на все. Бо, зрештою, йшлося про майбутнє, навіть про саме життя, яке дуже й дуже високо цинив професор Маркушевський.

В домі було тихо й важко. З дружиною життя не ладналось. Три страхітливих роки самоти й туги провела бідна жінка на окупованій ворогом території. Три роки Маркушевський вважав її за мертву, викреслену із списків існуючих, із реєстру тих, що мають право на повітря, на сонце, на людську ласку. Але вона все ж таки повернулася до нього. І тепер він жив в темному страху, в передчутті неоправданого лиха.

Одного разу ніччю за ним приїхала машина і двох військових з голубими смужками на погонах наказали йому одягатися. Вони не арештували його. Ні. Не звелили взяти речей, попрощатися з дружиною. Просто викликали в парадне і сказали, що його чекають. Де? В потрібнім місці. Виявилось, що справа стосується навіть не його особисто, він був тільки потрібен як свідок, як особа, що могла підтвердити деякі факти з біографії полковника Савчука. І він підтвердив ті факти, без вагання, без опору — одним розчерком пера.

Під ранок його відвезли додому, попередивши, що, можливо, потурбують ще раз, якщо треба буде. Ті самі військові, замкнуті, мов безликі люди, вивели його на третій поверх і, потиснувши руку (на безликих обличчях майнуло щось схоже на глузливий усміх!), побажали йому спокійного сну.

Спокійного сну! О, вони ніби знали, якими бурями поверпється для Маркушевського та ніч. Коли він зачинив за собою двері — на всі защіпки й на всі гачки — і побачив перед собою полотняно-бліде обличчя дружини, його раптом охопило бажання гарячкової діяльності. Він мусив негайно, в цю ж мить, братися за діло, він мусив розкрити всі закамарки свого минулого і лопатою, ножом, нігтями видерти звідти все, що могло б заплямувати його особу перед людьми в сірих шинелях, з голубими смужками на погонах.

Дружина стояла в нічній сорочці, склавши на грудях руки. По її тілу пробігав нервовий дріж, в нажаханих очах блищали сльози. Хвилювання її було таке глибоке, що вона не могла говорити. Їй було радісно і водночас страшно за свого Софрона, за оцього переляканого, геть збитого з пантелику чоловіка. Вона ждала його мови, ждала із надією, з трепетним болем стежила за кожним його рухом.

Він підійшов до столу, постояв мовчки, зібраний, напружений до краю, як спринтер перед кидком на коротку дистанцію. Потім неквапно, витягуючи шию з шорсткого коміра пальта, обернувся до жінки і тихо, роздільно спитав її:

— Що ти робила там?

— Де? — гойднулась до нього тінь із скорботними очима.

— Ти знаєш де — в окупації!

Тінь відсахнулася, і скорботні очі заблищали твердо й сміливо. Що ж вона могла робити в окупації? Вона жила. Ждала його. Мучилась, як всі порядні, чесні люди.

Маркушевський нервово відмахнувся.

— Я хочу знати, що ти там р о б и л а? Розумієш? Що ти р о б и л а, перебуваючи на тимчасово окупованій ворогом території, живучи під владою фашистів?

— Ми боролися,— сказала тихо дружина.

— Як? Ну... Як? Кажі!

— ...Як всі. Носила передачу нашим в тюрму. Поранених переховувала... Потім...

— Що ж потім?

— Потім листівки сусідкам читала партизанські.

Маркушевський затерп від досади. Отак вони боролися! Отак вони чинили опір ворогові! А він сподівався, що тепер йому вже нічого боляться. Вона, бачте, читала якісь там листівки, вона переховувала поранених!

Він заходив по кімнаті, нервово, швидко, роздмухуючи в собі злість, тікаючи від страху, що примарою зводився в його грудях. І раптом... раптом його наче шпигонуло в бік.

— Стривай! А ти документи маєш?

— Документи?

— Я тебе питаю, де твої документи? Чим ти можеш довести свою боротьбу, свою вірність?

— У мене немає документів, Софроне.

Його знову обсипало жаром.

— Ніяких?

— Ніяких, крім радянського паспорта.

Більше нічого було говорити, нічого питати. Вона не мала документів. Значить, в якусь з тих темних, страшних ночей, коли його повезуть знову до слідчого, він напише там, що його жінка «жила на окупованій території», і тоді силіне все: непевного соцпоходження батько, що ніколи не прилучався до боротьби, не співчував червоним, не страждав за радянську владу; оці три роки жінчиної «окупації», що таїли в собі зловісну примару «зради», «співробітництва з ворогом» або просто сліпої покори йому; полон, табір, що чорною тінню лежали на його, Маркушевського, минулому...

Як же він житиме далі з такою біографією, з такими даними? І хіба не досить цього, щоб кинути його у в'язницю? Розгубленість в Софроповім серці раптово переросла

в глухий, тоскний відчай, в холодну безнадію. Він схопився з стільця, аж гуркіт пішов по сонній квартирі, і кинувся до себе в кабінет. Геть звідси! Далі від підозри, далі від страхів! Жінка не наважувалась переступити поріг кабінету, та він її й не кликав. І тільки як був уже зовсім готовий в дорогу, з чомоданом і величезним клунком в руках, коли натягнув на себе два костюми (один поверх одного!), хромові чоботи (про добрі речі він ніколи не забував!), зустрівся поглядом з жіночними очима.

Вона заступила йому дорогу.

— Ти боїшся ускладнень?

Він пропхався з речами в коридор, не засвічуючи світла, навіпомацки вступив у калощі і тільки тоді, обернувшись, уже виходячи в марадне, промовив тоном гнівного осуду:

— Я не можу бути під одним дахом з тобою...— Затнувся на мить.— Прости мені, але... але ти скомпрометована. Вважай себе вільною!

Відтоді пристосовництво стало головною рисою в житті Маркушевського. Пристосовництво до будь-яких умов, до будь-яких ситуацій. Пристосовництво в ім'я єдиного правила, що стало несхитним законом його життя: живи, як хочеш, чим хочеш, але май бездоганну репутацію і бездоганну анкету! Не клопочися своєю душею — клопочися своїми документами, своїми зв'язками, своїм становищем.

Він почав боротися за добре ім'я, почав нарощувати громадську вагу, продиратися на високі посади, виборювати собі вагомі, надійні шматки з великого всенародного пирога, який складався з праці мільйонів і з якого ще не всі одержували щедру пайку.

І ось раптом така халепа. Тепер, коли він досягнув високого службового становища, зажив авторитету, визнання, йому хочуть завдати дошкульного удару. Якщо цей удар не відвернути, якщо не підставити під нього свій міцний кулак, хто знає, як ще воно буде. Скарга цілої групи студентів на свого декана, на методи його керівництва, на його, бачте, бюрократичне ставлення до молоді! Персональна справа професора Маркушевського! Розслідування в парткомі! Докопування, комісії, перевірки... І все це скоїться з ним, з людиною, що все своє життя пробиралася найбезпечнішими стежечками, що звела цілу фортецю для захисту власного авторитету!

Побоювання Маркушевського щодо подальшого розвитку подій мали під собою і, так би мовити, цілком реальну, предметну основу. Йшлося вже навіть не стільки про сам авторитет, добре ім'я і пошану, скільки про кримінальну відповідальність за певні недозволені дії, за зловживання службовим становищем, якого неодноразово хоч ніби й без злого наміру припускався Софрон Борисович. Скажімо, згадають історію з Трухлявим, що оскаржив відмовлення йому в прийомі на заочний відділ... І піде, піде... Правда, Індиговський запевняв, що все надійно прикрито, що всі акти державної екзаменаційної комісії мало не навічно сховані в університетському архіві. То добре, коли навічно. А коли знайдеться вперта голова, котрій заманеться дещо перевірити? Коли глянуть на ті «прохідні бали», якими так вправно і — що гріха таїти! — досить безцеремонно орудував шановний Парамон Аристархович? Що тоді буде?

Маркушевський у хвилини найбільшого душевного сум'яття намагався втихомприти свій страх міркуваннями про високі громадські інтереси. Він-бо ж справді робив це не заради себе. Боронь боже! Він дбав тільки про честь факультету, про благо загалу, про те, щоб на факультет приймалися молоді люди, батьки яких могли б кожної хвилини прийти на поміч факультетові, замовити слово у високих інстанціях. От і з Трухлявим так вийшло. Скаржився хлопцез, це правда, скаржився, оббивав начальницькі пороги, погрожував дїйти навіть до самого міністра. Але що поробиш, коли «вищі інтереси» продиктували Маркушевському несприятливий для Трухлявого хід? На останнє вакантне місце, замість Трухлявого, було прийнято Глушак, сина головного редактора кінохроніки. Скажуть, протекціонізм, крутість? А бодай їм з цими гучними словами! Кому протекціонізм, а для факультету реальна вигода. Онде вже вдруге понеслася слава про факультетські діла на екран кіно. Вже й за кордоном дізналися про те, як впевнено, натхненно, несхибно веде свій факультет професор Маркушевський.

Послуга Соколовичу теж окупиться. Неодинно окупиться. Племінничок, може, й не хапає зірок з неба, та зате дядько його має сильну руку в міністерстві. За Семена Крижак, товариш Соколович вік дякуватиме Софроніві Борисовичу.

Було так. Прийшов Індиговський саме в розпалі вступних іспитів, щільно причинив за собою двері, ще й озир-

нувся на вікна, наче збирався звіряти якусь державної ваги таємницю. Заплямкав масно губами:

— Соколович знову давонив з міністерства по міжміському.

— Хай собі дзвонить,— огризнувся, не відриваючись од паперів, Софрон Борисович.— Не піду ж я за його племінничка іспити складати, коли він страшний ледар, а до того ще й нахаба. Скажи Соколовичу, що справа поки що неясна. Хай надіється!

— Що ти говориш, Софроне? — масні губи Парамона Аристарховича заплямкали біля самого деканового обличчя.— Та нас же Соколович живцем з'їсть. Піде до міністра, в ЦК, підготує якусь доповідню або пришле до нас інспектора...

Маркушевському зробилося холодно на спині. Він витяг шию, нервово затарабанив пальцями.

— Ти ще думаєш? — мало не грудьми припав до стола череватий Індиковський.— Прийняти, будь що, прийняти!

— Не дурій, Парамоне. Я не екзаменатор і не державна комісія.

— Ти — декан.

— Ну й що з того?

— Та проста ж штука. З Андрусівським я поговорю, він йому з історії натягне четвірку, а там аби до п'ятнадцяти балів.

— Все одно... нічого не допоможе,— завагався Маркушевський.

— Ого! Ще й як допоможе! — тріумфуюче сказав Індиковський і почав швидко розвивати перед деканом план дій: — Прохідний бал, звичайно, буде вищий. Ми зробимо на п'ятнадцять. Вставимо в список, розпишемо в табелі, і хай собі пливе до ректора.

— Слухай, ти куди мене тягнеш? В тюрму? Хочеш, щоб я партійний квиток поклав за твої махінації?! — злякався Маркушевський.

— Нічого не скоїться! Повір своєму Парамонові!

І Маркушевський після вагання, ой якого болісного вагання, повірив. Повірив не стільки Парамонові, не стільки його улесливим, нахабнуватим запевненням, скільки тому тужливому голосу, що скрипів у його душі, що малював перед ним райдужні картини майбутнього, відкривав перед ним брами до найсвітліших вершин. За маленький гріх стільки віддяки, стільки полегкості в роботі! Соколович,

кажуть, буде скоро завідувачим у міністерстві, може, й на-замміністра виб'ється. Понесе його доля, а разом і Софрона Борисовича. Та й академік Стапевич, теперішній чоловік милої Софійки, здавна приятелює з тим Соколовим, разом, здається, партизанили. Отож і академік піде в актив...

Одначе саме в цім пункті Маркушевський відчував свою слабкість. Не те, щоб від надмірної чесності — скоріше з страху перед можливим розкриттям отої мізерної — але якої ж негарної! — підробки. Тепер він гірко каявся. Злостився на Індиговського, злостився на свою слабкодушність. Не раз думав навіть піти до ректора і відверто розказати йому все. Але далі думок діло не йшло. Хто зна ще, як ректор подивиться на цю історію? Скинуть з деканства, попросять з університету — шукай тоді іншого місця, відмивай свою репутацію...

Індиговський безтурботно втішав його:

— Дурниці! Переможців не судять,— казав він впевнено, але голос його зраджував затаєну тривогу.

— А якщо полізуть в акти?

— Не заведено туди лазити. Архів!

— Ой Парамоне, Парамоне! — І холодна туга застрявала в горлі Софрона Борисовича.— Ти гадаєш, що мого доброго імені вистачить на всі твої діла?

— Вистачить! А не вистачить — мого позичиш.— Товстий, червононикий Індиговський пильно нахилив обличчя до свого шефа.— Для вас же стараюся, Софроне Борисовичу! Для слави факультету. Так що живіть і процвітайте! Доки Парамон Аристархович з вами, можете спокійно спати.

Ні, спокійного сну не було. Не було певності, що саме тепер, після приїзду Ясеня, вся ця історія не повернеться до Маркушевського найприкрішим боком. О, Ясень — добра штучка! Недарма його по світу мотало, недарма він там, у Москві, здобув славу кращого теоретика в галузі зовнішньої політики. До всього ще Снігур! Були ж колись друзями — чому б їм і зараз не знюхатися? Особливо під цей час, коли тільки й говориться про переоцінки, пересбудови! А що вже Ясень гарячий на руку — іншого й не знайдеш такого. На все піде, «правдолюб», справжнісінький тобі донкіхот.

Взаємини з Ясенем склалися у Маркушевського досить своєрідно. Як старший знайомий сім'ї Ясенів, Марку-

шевський здавна придивлявся до беручкого, тямовитого нащадка професорського роду. Коли після владнання своїх військових прикрийостей Софрон Борисович осідлав знову доцентську посаду і вперто, продумано, з далеким прицілом почав торувати собі шлях до більш помітних постів, він неабияк зрадів появі перед приймальною комісією сина покійного відомого математика.

Згодом Маркушевський став деканом історичного факультету. Плинув час, тріпотіли аркушички календаря. Ось уже Ясень кінчас навчання. Ось уже Маркушевський вручає йому диплом з відзнакою, а там — вітає з блискучим захистом кандидатської дисертації, розкриває обійми, запрошує до себе на факультет. «Ви мій учень, нам разом і йти далі».

Та незабаром він помітив прикрі риси в характері молодого кандидата наук. Він уже й хмурнішає частіше, і на Маркушевського, свого вчителя, поглядає критичним оком, він уже й підказує часто: і те не так, і те невірно.

І тоді вперше зринула думка: позбутися Ясеня. Маркушевський пробував схилити Ясеня до переїзду в інший вуз. Аби спекатись його, аби звільнитися від «вірного» учня.

Нарешті таки домігся свого. Після довгих вагань Ясень виїхав до Москви. Легше зітхнулось Софронові Борисовичу, наче новими очима на світ глянув. І просторіше стало на факультеті, і затишніше в душі, і на майбутнє почав дивитися веселіше й безтурботніше. Ніхто тепер не замахнеться на авторитет і всевладдя розумного, обтяженого чималим досвідом професора Маркушевського. Міцно й надійно стоятиме його фортеця, його маленьке царство порядку.

Однак недовго радів. Учень виявився людиною з вірним, прив'язливим серцем. Незважаючи на успіхи за кордоном і в столиці, Ясеня, що мав тепер уже вище наукове звання, потягнуло назад, на Україну, до рідного міста. І ось тепер спробуй загнuzдати його або ж повернути на свою стежину. Чи не збирається він сам узяти віжки в свої руки? Не дуже щось подобається Софронові Борисовичу прискіплива пильність, з якою Тарас Володимирович приглядається до факультетських справ. Ну, справжній тобі ревізор! Затаєний, суворий, трішки чужий. Зовні начебто виявляє поштивість, а в душі... В душі, мабуть, давно замірився сколупнути свого вчителя!

А втім, у Софрона Борисовича ще вистачить сили постояти за себе. Ім'я професора Маркушевського щось та важить! Онде й сьогоднішній дзвінок з міністерства, нежданий дзвінок від самого міністра...

В напівпрочинені двері просувається руда кучма волосся. Великі очі запитливо дивляться на декана. Мабуть, хтось прийшов на прийом.

— Хто там?

— Тарас Володимирович.

— Хай зайде.— Декан упав на стілець і, розкривши папку, почав старанно гортати папери. Коли Ясень став на порозі, очі Маркушевського відірвалися од паперів з таким раптовим напруженням, наче йому зашкодили в бозна-якій справі. Клопітливо припросив: «Сідай. Проглянь газети! Я зараз». І його пальці ще завзятіше почали гортати аркуші. Ковзнув ще раз по них очима, примружився, щось забурмотів собі під ніс. Ну, от і все. Тепер він вільний, тепер він може подарувати часинку своєму другові. То що там нового? Як «бунтарі»? Захоплюються мистецтвом?

— На щастя, не захоплюються,— похмуро говорить Ясень.— Але погань дає про себе знати.

Маркушевський, припавши всім тілом до стола, наставляє на Ясеня глибокі западини своїх гострих, темних очей, слухає уважно, зібрано, з підкресленою тривогою. Дізнавшись про відвідини майстерні новоспеченого абстракціоніста, відкидається на спинку стільця, полегшено зітхає.

— Лишенько моє! Ви мене просто на смерть перелякали! Дорогий Тарасе Володимировичу, та чи ж ви не були молодим? Хай собі бігають по тих майстернях, хай собі сперечаються! Вік же такий. Тепер усе старе до бісової матері. Онде і у філологів точнісінько така ж історія. Захоплюються новітніми поетами, прокладають нові шляхи. Епоха ж яка, Тарасе Володимировичу. Епоха! Ідуть нові покоління, нові генерації, нові таланти...

— Не нові, а дуже застарені,— підводиться з стільця Ясень.— З поганеньким присмаком.

— Ну, голубе, тоді ми з вами говоримо різними мовами,— розвів руками Маркушевський.— Творчі шукання ви називаєте поганеньким присмаком...

— На жаль, я не бачу ніяких шукань.

— А ви, дорогий мій, придивіться краще.

— Я дивлюся вже п'ятий день.

— Бачу, що дивитесь. Бачу! — заговорив раптом сухим тоном Маркушевський, сперся на стіл обома руками, суворо обпик очима Ясеня. — Ви мені пробачте, шановний Тарасе Володимировичу, тільки питання мистецтва вирішувати не нам з вами. Ми вчимо молодь. Розумієте? Ми готуємо спеціалістів для шкіл, для радянських установ, для великого й нелегкого життя. І те, що серед студентства повіяло свіжим духом, нас повинно тільки радувати. Абстракціонізм! Як ви боїтеся гучних слів! Колись жахалися джазів, танго. Що там казати? В двадцяті роки деякі надміру «революційні» громадяни соромилися одягати калози й користуватися парасольками. Я не думаю, що зараз час повертатися до вульгарного соціологізму, до спрощення й примітивізації. — Він раптом урвав свою мову, вийшов з-за столу, став милий, добрий, поблажливо-симпатичний. Поклавши Ясеню на плече руку, сильцем посадовив його в крісло. — Давайте, друже, говорити про діло. Тут у мене в приємна новина. До речі, Тарасе Володимировичу, ви не ходили в партком до Бруза?

— На жаль...

— Ну, то й добре! — Маркушевський блаженно пірнув у глибоке крісло навпроти Ясеня, ніби бажаючи зайвий раз підкреслити їхню цілковиту рівність. — Я тільки що говорив по телефону з міністром. І уявіть собі... ні, ви уявіть собі становище: ждучи серйозної розмови, докорів... На мене ж тут, знаєте, скарги посипались, наклепи... І раптом... — Маркушевський аж мліє, — мені оголошують подяку! Ви розумієте? Подяку по міністерству! І за що б ви думали? — підскакує він молодцювати в кріслі. — За Борзня!

Він сміється, беззвучно, здригаючись усім тілом. Його так тіпшить зараз подив на обличчі Ясеня. Чи, може, Ясень не радий цьому? Це ж полегкість і для його кафедри. Кінець усім кляузам, демагогічним вихваткам. Одним ударом покладено край нездоровій стихії...

— Подяку за виключення Борзня? — дивується Ясень.

Маркушевський з міною боїни, яка мусить довести до розуму свого недоумкуватого вихованця, кладе Ясеню на коліно смагляву долоню, дружньо схиляється до нього і мало не співає йому з поблажливим усміхом:

— За ви-клю-чення!

— І як же мотивувався наказ?

— Коротко і ясно... Тобто, подяка, звичайно, не за виключення. Це я жартома. Міністр цього навіть не знає.

Пас відзначено за високу успішність в цілому. Ну, а казус із Борзнем — наша внутрішня справа. Я навіть не дуже наполягаю на його остаточному виключенні, — Маркушевський добрішає, м'якшає на обличчі. — Головне — принцип. Якщо він пообіцяє ліквідувати заборгованість, виступить на зборах і відверто, чесно визнає неприпустимість свого грубіянства, наклепів, підбурювання студентів проти адміністрації... Ми не сміємо руйнувати дисциплінарних основ вузу. І потім, зрозумійте мене, чисто по-людському зрозумійте: деканат не може скасовувати свої рішення під тиском. Тому ми повинні всі разом... Так, так, всі разом вирвати з парткому оту безглузду заяву, яка кидає тінь на весь здоровий колектив, яка дискредитує весь пройдений нами шлях. Коли заяву буде забрано і коли Борзень публічно осудить свою поведінку...

— Ви його помилите.

— Так, ми його помилуємо. Людина поводитися безвідповідально, і колектив може її милувати або... карати. Це ж так природно, так зрозуміло. Ви ж мене знаєте, я не ретроград. Збережемо честь факультету, і Борзень залишиться з нами. А зараз обличчю цю важку розмову! Ходімте до милої Катрусі, хильнемо по чарчині за наш великий, заслужений успіх. Таку подію варто відзначити!

— Софроне Борисовичу, зрозумійте мене правильно! — Ясень намагається надати своїй мові дружніх, необразливих інтонацій. — Справи на факультеті добрі, загальна успішність, так би мовити — все це так... Але настрої студентства, духовне життя...

— Ну, ну, які ж ті настрої?

— Різні. Є чудові хлопці й дівчата, але є негідь, якій давно треба показати на двері. Чесно кажучи, «лицарі інтелекту» мені не дуже до вподоби... Та й загалом на факультеті не відчувається духу колективізму, немає отого високого горіння, яким зараз живе наша молодь. Працюють заради оцінок, заради призначення.

Маркушевський скептично мружить очі.

— І потім, Софроне Борисовичу, в мене є кілька думок щодо загального контролю. — Ясень говорить уже схвилювано. — Ініціатива студентства, взаємодопомога, активізація творчих пошуків...

— Пробачте! — втомлено спиває його Маркушевський. — Я з охотою вислухаю ваші поради, але зараз у мене обмаль часу...

Ясень зводять брови і болісно-тужливо дивиться на Маркушевського. «Обмаль часу»!...

Вийшовши з кабінету, він питає у Валі:

— Наказ про Борзня підписаний ректором?

— Не знаю, Тарасе Володимировичу... Уже десять днів у ректораті,— припишкля й ніби винувата, Валя дивиться на нього з-під вогнистих кучериків.

— Десять днів... Добре, Валечко. Добре.

Він неквапно одягає плащ, механічно прощається з Валею. Для ділової розмови не вистачило часу! Чи, може, його ніколи й не буде? А мусило ж бути зовсім інакше, зовсім не так. Надворі Ясень прискорює ходу, ніби тікає від бентежних думок.

15

Другого дня Ясень пішов у гуртожиток. Це був той самий гуртожиток, де він прожив п'ять довгих студентських років, де все знайоме йому, як в отчому домі. Тепер він піднімався сходами, і тиха радість сповнювала його душу.

«Тут проминула найкраща пора мого життя,— думав Ясень.— Нові люди зростають тут. Нові радощі, нові тривоги прийшли в цей дім». Старий телефон ще й досі біля вахтера. Але вахтера нема. Молоде дівча з червоною пов'язкою на рукаві!.. Все власними руками, у всьому стали господарями молоді, неспокійні душі...

Він зійшов на другий поверх. Суботній вечір — порожньо в кімнатах. Зупинився перед картиною, батальним полотном, що займало весь простінок між двома вікнами: радянські війська форсують Дніпро. Колись і він бився отам, на тих перших понтонах, з першими штурмовими батальйонами, що кров'ю своєю обагрили сивий Славутич. Потім разом зі своїми солдатами витягував нагору гармату, щоб вдарити по ворогові, який не сподівався такого навалного наступу. «Тарасе, вогню!» — кричав з КП командир дивізіону, а Тарас у нелюдській напрузі тягнув з бійцями гармату по глейкуватих виступах, зривався, падав лицем в ослизлу траву, щось кричав безтямне і знову дерся вгору. І коли вони закріпилися на кручі і вдарили по німецьких траншеях, Ясеневі здалося, що сама ніч очманило шугнула за далекий небокрай...

В лункому, напівтемному коридорі чуються чийсь голоси, ніби ось тут, зовсім поруч, і водночас дуже далеко. Хтось доводить свою правду гучно незаперечним тоном, зриваючись часом на крик. Грюкає по столу кулаком і знову говорить, говорить, безперестанку говорить.

Цікавість веде Ясеня на голос. Здається — тут, за цими дверима. Він відхиляє двері, спочатку трішки, потім сміливіше, бачить густо засновану цигарковим димом кімнату, постаті біля стола, чийось чорняву голову, руки, що, жестикулюючи, рвуть і розганяють хвилі диму. Чи зручно буде зайти?

Раптом хтось з силою шарпнув двері до себе.

— Тарасе Володимировичу!

— Заходьте, тут всі свої.

— Бачу і чую, що свої.

З ліжок схоплюються по-домашньому одягнені хлопці. У чорнявого красеня — це ж Станевич — завмирає на устах слово, і він непривітно дивиться на Ясеня.

— У нас тут диспут «о человеках», — каже якийсь юнак, — Ви сідайте. Ось стілець.

Стась налитий іскрометним запалом. Головний опонент сидить перед ним, це Мартиненко! Незворушний Володя Мартиненко. Для нього байдуже, чи є Ясень, чи немає. Суперечка, суперечка — головне.

— І ти ще хочеш довести, що ти не догматик і не схоласт, — рубас впевнено Станевич. — Будь-яку проблему ти розглядаєш тільки крізь призму застарілих концепцій, боїшся відступитись хоч на крок.

Володя киває головою. Ясень помічає, що в нього стиснулись кулаки. Стась наступає все запальніше, все задекрикуватіше розгортає цілу батарею доказів, блискучих слів, вбивчих порівнянь. Про що вони говорять? Знову про Шугайла, про його майстерню. Відчувається, що Стась набрався десь нових аргументів і готовий битися до останку.

— Тарас Володимирович... — легкий кивок у бік Ясеня, — звинувачував Віталія в наслідуванні західних абстракціоністів. Але якщо вже на те пішло, припустимо, що справді модернізація живопису й культури пішла на західі далі, ніж у нас. То що ж, ми маємо, заради якоїсь дурної амбіції, не визнавати її, плентатись у хвості? Ви ж, Тарасе Володимировичу, самі сказали, що Рокфеллер для себе збирає класичні зразки мистецтва, захоплюється Веласке-

сом і Рафаелем. Виходить, буржуазія тягнеться до старого, консервативного живопису, а от народ...

Такий карколомний поворот, такий нечесний полемічний прийом спочатку вибиває Мартиненка з рівноваги. Це видно по його очах. Ясеневі теж стає недобре на серці. Не може ж цей тямковитий Стась, знавець мистецтва, не розуміти абсурдності сказаного ним.

Ага, здається, він таки схаменувся. Он навіть запал свій погасив, став тихий, винуватий, чемненський.

— Може, я не так вас зрозумів, Тарасе Володимировичу,— світить він на Ясеня лагідними очима.— Але ваша аналогія з Рокфеллером... пробачте ще раз... була дуже недоречна. Власне, ніскільки не переконувала.

Відповідати йому чи ні? Виявити своє обурення? Ясень сидить спокійний, без тіні хвилювання, уважний. Мабуть, хай краще говорить Володя, хай саме він доведе справу до кінця.

Володя ніби відгукується на Ясеневу думку. Тихо, розважно починає мову. І Ясеневі одразу ж стає спокійно на серці, і він мимоволі посміхається до великого, такого гарного в своїй переконаності парубчача.

Не гнів і не гарячковість в його словах. Він говорить так, як може говорити людина, котрій шкода витратити свій запал на негідні речі і яка, власне, й суперечку веде лише для того, щоб зайвий раз підкреслити щось давно всім відоме. Рокфеллер збирає картини Рафаеля, а робітникам, чиновникам, дрібним маклерам, всьому нескінченному морю нью-йоркської бідноти підсовує рахітичні односторонні опудала і безголових красунь в їх, так би мовити, найсучаснішому, істинно абстракціоністському вигляді. Гаразд! Рокфеллер справді не дурень. Буржуазія завжди тягнула з громадського стола найласіші шматки, обкрадаючи народ. Але якщо йти за логікою Стася, то доведеться викинути, як консервативні, усі принади життя, всі матеріальні цінності, усе, чим там, на Заході, дуже охоче користуються панні рокфеллери. І потім чому це в шановного Стася логічні докази завжди перекульгують на один бік, завжди сліпі на одне око? Чому Стась не згадає того, що реалістичним, живим, справжнім, сказати б — здоровим мистецтвом захоплюються мільйони людей, та де там мільйони! — переважна більшість людства, а не тільки нью-йоркський губернатор?

— І все ж таки на публічних виставках у них переважає повітій струмінь,— коле Володю Стась.

— Його насаджують. Штучно, всіма засобами, дорогий мій Стасику. Платять мільйони тим, хто займається маза-виною, хто тягне глядача в болото, в маразм.

— Не розумію. Не розумію сенсу.

— Ні, Стасику, ти все розумієш, ти все чудово розу-мієш. Тільки ти хочеш обійти факти, як корабель обходить небезпечні для нього рифи. Кораблик твоєї логіки ось-ось піде на дно. Якби ти не наводив туману, то ти згадав би, Стасику, чого буржуазія так хапається за будь-які анархіст-ські теорії, чого її апологети так полюбляють оті балачки про свавілля духу, особи. Я не сильний у філософії, але сенс індетермінізму мені ясний. Всі вони, індетерміністи, і прагматисти, і екзистенціалісти, бояться дивитися правді у вічі, їм страшно думати про завтрашній день, про неми-нучість перемоги нового, справедливого ладу, про наше торжество. І вони привчають людей вірити в хаотичність світу, тощуть закони суспільства, ставлять на перше місце егоїстичну волю особи. Нема закономірностей розвитку, кричать вони, нема ні прогресу, ні регресу, ні завтра, ні вчора. Є хаос і химера. Тим же цілям вони примушують служити й мистецтво. Хаосу, свавіллю одинаків, егоїстів. Я так хочу малювати, бо так я бачу світ! — ось кредо абстракціоніста, миршавенького, паскудненького бездари, ладного за долари обляпати чорною фарбою весь світ. І ко-ли наші доморощені халтурники здійсмають писк про свої оригінальні «пошуки», їй-право, хочеться зняти їм штани і добренько відшмагати по одному делікатному місцю.

Стась ходить по кімнаті, заклавши за спину руки, бо-лісно кривиться, лихо світить в підлогу чорними вуглинка-ми очей. І враз сіпнувся всім худорлявим, струнким тілом.

— Стривай! Значить, ти не визнаєш прекрасного в житті?

Володя мовчить. Намагається вгадати, яку каверзну міну підкладе йому Стась.

— Визнаю і борюся за нього,— каже неквапно.

— Ні, ти не визнаєш прекрасного. Прекрасне в різно-манітності культур, в різності смаків. Припустимо, аб-стракціонізм дещо спрощений... ну, дещо... антигуманний... Але в ньому і в споріднених з ним течіях є багато цікаво-го, свіжого, такого, що будить думку і примушує перегля-дати свої позиції, свої естетичні смаки.

— Прекрасне те, що впражас життя, що передає його суть, його принципи... Звичайно, високе, світле життя, а не бульварщину, порнографію і пошлятину. Або ж навіть і пошлятину, але з осудом, виходячи з ідеалів прекрасного,— спокійно каже Володя.

Стась Станевич відмахується щосили руками, немов йому в лице дмухнули димом. Мружить зі страдницьким виглядом очі і кривиться. Чорняві бровенята лізуть йому на лоба. Боже! Коли припиниться ця політграмота?

Ясеневі приємно і водночас тривожно за Мартиненка. Суперечка не проста, і весь отой Володин спокій більше зовнішній, показний. Хіба ж не ясно, що ось тут зараз, у цій заснованій димом кімнаті, зіткнулись не просто два юнаки, а два світогляди. Що знає той Стась про справжню красу Заходу? З яких джерел напився він болотного, смердючого напою, що так затруїв йому душу й серце? І це ж — як розповідали Ясеневі — кращий з кращих на факультеті, гордість Маркушевського.

— Нещасний мораліст! — сміється Стась. — Якби не Тарас Володимирович, я б тобі сказав...

— А що Тарас Володимирович? Кажі!

— Іншим разом. Маю час.

— Ну, це недозволений прийом в суперечці. На цьому, мабуть, і кінчимо.

Мартиненко подобрішав, ніби вже й не гнівається на Стася за його задержуватість і натяки. Може, йому й ніяково, що Тарас Володимирович застав його в такій компанії, а може, відчуває себе не зовсім умілим сперечальником? Ось і Ясень чомусь чуднувато дивиться на нього...

— Ви мені вибачте, хлопці,— підводиться Ясень,— я тут сторона, так би мовити, випадкова. Володю, на хвилинку вас можна?

Разом з Мартиненком вийшов в коридор, під світло скупеньких ламп. Добре вимита підлога тьмяно поблискувала. Пахло вогкими дошками, солодкуватою, шипучою парою, що пробивалася з кубової.

— Чорт зна, як воно й вийшло, Тарасе Володимировичу...— почав глухо Мартиненко, дивлячись собі під ноги.

— Чудово! — запевнив його Ясень. — Шкода тільки, що людей мало було. Треба б завдати перцю цьому модерністу на широкому вселюдді. А то що ж — добрячий запал і майже даром.

— Не даром, Тарасе Володимировичу! Серед Стасевих дружків є й хороші хлопці, вони тільки не знають, куди їм схилитися, з кого приклад брати. Ви бачили, як вони підсміювалися з свого «метра», коли я його до стіни припер? Не дурні голови, їм тільки кинь зернину — а там уже й сама проросте.

— Ні, ні, Володю, сама не проросте. Бити треба гнилизну, корчувати її з корінням, не давати їй і на йоту простору.

Повернули за ріг. Там теж було напівтемно.

— Лампочки повісили б сильніші, — порадив мимохідь Ясень.

— А ми вже звикли, — засміявся Володя. — Тут баталій було з комендантом. Він у нас з колишніх бухгалтерів, людина чесна, ошадна, аж надто. Ну... от йому й болить, коли зайве нагорає. Ви б побачили, як він, бідолаха, страждає за державну копійку. — Володя зітхнув з перебільшеною журливістю. — Каже: ви, бісові хлопці, в комунізм вступите, а я спопелію отут, біля вас бідкаючись.

Десь в кінці коридора почувся гуркіт, навстіж відчинилися двері і з якоїсь кімнати вибіг розхристаний, зачучвений хлопець. Пробігши кілька кроків, він раптом став перед Ясенем і Мартиненком, широке веснянкувате обличчя з носом-бульбою скривилося у жалібну гримасу, в маленьких оченятах зблиснули сльози.

— Чого тобі, Жигало? — спитав його занепокоєно Володя.

Жигало, спазматично ковтаючи слину, перебігаючи очима з Ясеня на Мартиненка, стояв кілька хвилин, ніби зважуючись на щось. Тоді схопив Володю за руку, потягнув за собою.

— Ходімо, будеш за свідка! — вигукнув з затамованим плачем в голосі.

— Знову тебе скривдили? — спитав Володя і блиснув на Ясеня по-змовницькому веселими очима. — Може, знайдемо, Тарасе Володимировичу? Засвідчимо нове насильство колективу над невинною душею?

В Володиному голосі було стільки глузливості, і весь його вигляд виражав таку бридливу зневагу до кирпатого хлопчачка, що той аж відсахнувся і з пекучою злістю зашипів:

— І ти такій!..

З тими словами стрімголов побіг далі по коридору,

мабуть, розшукувати людей, котрі поставилися б співчутливіше до його лиха.

Володя засміявся.

— Ходіте, Тарасе Володимировичу, побачите педагогіку в дії.

Двадцять третя кімната, з якої вилетів Жигало, славилася на весь гуртожиток пеймовірними пригодами своїх мешканців. Четверо студентів, що жили в ній, не рахуючи кирпатого, були веселими, винахідливими хлопцями. Вчилися вони всі на фізичному. І треба ж було, щоб саме » двадцять третю кімнату, до оцих життєрадісних «мудреців», як звали їх на факультеті, підселили Жигала. Ось тоді «двадцять третя» й почала гриміти на весь гуртожиток.

— «Мудреці» вирішили перевиховати свого вовкуватого новачка, — швидко пояснював Володя Ясеневі, доки вони підходили до двадцять третьої. — Перш за все ухвалили гарненько провчити його, щоб вивітрилась з його макітри власницька нечисть. Був у Жигала чемодан, який він завжди замикав. «Мудреці», не довго думаючи, взяли та й прибили аж шість дужок на той чемодан і на всі шість дужок навісили шість величезних замків. Ну, а ключі урочисто вручили власнику. Довелося Жигалові сплавити кудись чемодан. Поволеньки взялися вони привчати його до чистоти, до колективної праці, мучилися з ним, не жаліючи ні сил, ні часу. Мучаться й зараз, але щось з кирпатого куркуленка мало толку. Інколи піддається, а інколи...

В «двадцять третій» — регіт. Біля застеленого чистенькою клейонкою столу сидять четверо веселих ротів, похилилися над склянками, щось там попивають біленьке і ведуть безтурботну балачку. При появі гостей — веселість змінюється цікавою поштивістю.

— Тарас Володимирович Ясень, наш новий завідуючий кафедрою, — відрекомендовує Ясеня Володя. — Що у вас тут за баталія?

— Удар у саме серце міщанської підлоти! — проголошує один з хлопців і підсовує гостям стільці. — Пригощайтесь! Першокласна сметанка з власного жигалівського хазяйства.

Перед Ясенем і Мартиненком ставиться могутній літрів на десять глечик, заквацований білими патьоками.

Ясеневі робиться весело й затишно в гурті хлоп'ят з умазаними ротами і блискучими, заповзятливими очима.

Не прийняти запрошення — значить, відмовитися від участі в «практичній педагогіці», в рішучому наступові на залишки дрібновласницької філософії.

Високий юнак із світлими віями альбіноса і такими ж світлими, ідеально прозорими очима розповідає, що Жигало оце втяв сьогодні нову штучку, втяв, незважаючи на те, що вони вже п'ять місяців намагаються «зробити з нього людину». Купив на базарі глечик сметани — йому, бачте, не вистачає калорій в студентській їдальні! — і сховав його під ліжком.

— Отам, у павутинні? — жахається Ясень, дивлячись під ліжко.

— Там,— роблячи новий ковток сметани, вигукує добродушний «альбінос».— Ще й заклав для конспірації купами газет. Ну, ми його й розконспірували. Бо у нас таке правило: нічого не відділяється і не приховується від друзів. Вірно, хлопці?

— Точно. Як в теорії інваріантів Гільберта! — підтакує другий мешканець двадцять третьої, худенький хлопчаина із очима безжального скептика.

— І він вжахнувся вашого нападу? — сміється Ясень.

— Не тільки вжахнувся, а став погрожувати всіма небесними карами, прокляв і кудись побіг за правдою. Мабуть, приведе свідків.

— Він і нас хотів зтягти як свідків,— стверджує Володя.

— Ну, то чого ж? Ви тут, а він...

Володя відмахується лівою рукою, бо правою перекидає собі в рот густу, пахучу сметану.

— Ми... не свідки!...— В горлі йому булькоче, на обличчі — море блаженства. — Ми по найтію душевному.

«Альбінос» удає страшенно розгніваного, навіть обуреного. Як же вони сміли, коли так, пити сметану? Ця сметана призначалася для підкупу майбутніх Жигалових свідків. А що тепер робити? Чим вони захистять свої бідні голови? Ой, лишенько! Що їх чекає завтра?

Регіт покриває слова «альбіноса». Веселі обличчя хиляться в різні боки, наче їх вітром гойдає. Хлопець з очима скептика рішуче підводиться, тримаючи в руці склянку.

— Рубікон перейдено, друзі,— проголошує він трагічним голосом,— відступати нікуди. Але, як сказав один великий математик: «Ми повинні знати — і ми будемо знати». Ми будемо знати, що такий божественний напій, як

сметана, здатен відкривати людські душі. Хай живе сметана! Віват! До дна!..

Вийшовши з двадцять третьої, Ясень мав таке відчуття, ніби й справді в тій скромній, привітній оселі він вихилив келих богів.

В кінці коридора вони побачили комічну картину: гурт молоді з відрами й ганчірками в руках мив, вишкрібав відлогу. Хлопці були схожі на цибатих черногузів — високо закачані штанини, голі ноги в калошах. Чуби розтріпані, очі завязаті. Поміж сплесками води й брязкотом відер падали жарти:

— Сеньйор П'етро, чи не позичите ви мені свою мережану хусточку?

— Візьміть, сеньйор Ніколло, вона мокне в моєму срібному відерці.

— Ах, сеньйор П'етро, я завжди захоплювався вашим великодушним серцем! Хай свята Мадонна подарує вам для всіх заліків і всіх іспитів круглі п'ятірки!

— А вам нехай свята Мадонна принесе щастя в коханні з прекрасною донною Ольгою!

Регіт хлюпає під стелею, хлюпають босі ноги, хлюпає вода. Обережно обминувши завязате товариство, Володя веде Ясеня далі, пояснює: третій поверх вже почав готуватися до Жовтневих свят. Хлопці зобов'язалися в усьому допомагати дівчатам, полегшити їм передсвяткове прибирання. Громадська комісія потім прийме весь дім і відзначить усіх, згідно виконаної праці.

— Хороше ви живете тут, Володя,— задумливо й трішки сумно мовив Ясень, ще прислухаючись до сміху прибиральників позаду.

— Наш дім, Тарасе Володимировичу.

— Про це я й думаю. Ваш дім! Але скільки ж іще ваших товаришів живе по домівках, на кутках.

— Це вірно,— зітхнув Володя, мабуть, згадавши щось своє, гіркотне.— Під маминим крильцем часто буває задушно, а не тепло. Ну, і... звісно ж, усяка дурість там легше плодиться. Добре, як батьки строгі, тямковиті й у душу заглянути вміють. А он, як в Алочки...— і враз прикусив губу.

Ясень притишив ходу. Раптова Володина одвертість щиро схвилювала його. Ще в майстерні Віталія він зрозумів, що Володині почуття до Алочки виходять за межі товариських взаємин. Але зараз, коли зайшла мова про сту-

дентський дім і про гнітючий затишок деяких приватних осель, після того, як перед ними, ніби в панорамному кінофільмі, пройшло кілька кадрів здруженого життя молоді, Володина туга за дівчиною набула для Ясеня ніби якогось ширшого, узагальнюючого значення. Чи не через те кралялося Володине серце, що його омріяна, його кохана, його ідеальна дівчина була людиною з іншого життя, з іншими думками і мріями, що їх розділяли не просто вулиці, не просто міські відстані, а холодна порожняча взаємного нерозуміння, розбіжність уявлень про щастя?

— Чим її могли привабити ті хлюпики? — напрямки спитав Ясень, здавши біляву дівчину із захопленим виразом на обличчі.

— Красивими словами.

— А ще?

— Ну... ще там всілякими шумними виїздами, химерами: у них же клуб, розваги, багато блиску, а дівчині це imponує.

— Але ж у вас, дорогий мій, теж є якась програма і розваг, і всього такого... і теж, можливо, з блиском?

— Ет, що там у нас! — відмахнувся Володя.

— Ну, як що? — удавано здивувався Ясень і почав перераховувати на пальцях: — Оргвідпочинок — раз, культпохід — два, культмасовий сектор — три, затвердження й розписана по всіх параграфах вікторина — чотири. І ще на додаток годин на п'ять збори! Хіба мало блиску?

— Вам смішки, Тарасе Володимировичу, а мені... мені як комсортів... — зовсім спохмурнів Володя.

І тут Ясеня наче прорвало. Спинився просто серед коридора, глянув у великі, розгублені очі свого молодого друга. В них плавився жаль і безпорадність. Це здавалось таким диким, таким неприродним у цього дужого, вольового, спокійного хлопця.

— Вас би, Володю, справді викупати в студеній водичці! Та як же ви не бачите, що своїми казенними «оргміроприсмствами» ви вбиваєте в людях живий вогонь? — Ясень зробив зусилля, щоб стриматись, перейшов на лагідний тон: — Де ваші відкриті диспути? По закурених кімнатах? Чи на задвірках мистецтва, в нічкених Шугайлових робітнях? А ваші буйні, вогненні розваги?

Володя мовчав. Він, звичайно, міг би розповісти про те, що й вони дещо робили. І дискутували, і кілька разів ходили в театр, і навіть запрошували до себе якогось письменника.

менника. Та що то були за нудні заходи! Їх інакше як «міроприємствами» й назвати не можна було. Добре Ста-сику! Вигадус, що душа схоче. А хай би спробував щось вигадати, коли б у нього було стільки няньок, з якими усе треба чи не на рік раніше погоджувати! А тут ще Тарас Володимирович із своїми розумними і он якими ж співчутливими очима!

Ясень загадково усміхається. Нічого, мовляв, за минуле нас не повісять, а майбутнє в наших руках. Тільки ж треба те майбутнє міцніше, завязітше тягнути до себе, в кожную шпаринку зазирати, ні на крок не поступатися перед поганню.

— До речі, Володю, де Борзень живе?

— А ось ми поминули. В двадцять шостій.

Хвилинка мовчанка. Володя розгублено озирається.

— Заглянемо? — киває головою Ясень на високі двері.

— Його там немає...

— Як це немає? Вже ж скоро одинадцята.

— Він тепер пізно приходить. Не знаю, що сталося з хлопцем. Десять швендяє цілими днями, пропускає лекції. Особливо після наших зборів.

Ясєневі щось стискається тужливо в грудях. Він пропонує вийти надвір — поговорити треба як слід. Але розмова виходить коротка, стримана, з недомовками. Мартиненко все ще ховається з якоюсь таємницею, все ще не вважається переступити якусь межу.

Раптом повз них одна за одною проносяться дві машини, з шумом, гамором, з блиском фар. У машинах повнісінько людей, сидять просто навалом, цілим юрмиськом, так і шугнули в холодну осінню ніч.

Ясєневі очі мимоволі тягнуться за тим блискучим шумом, проводжають його аж до рогу. Кого то понесло в таку пору? Невже ті самі?.. Невже Стась зі своїми друзками?..

— Так, їх величність магістр ордену інтелектуалістів, — коротко пояснює Мартиненко. — Це в них майже кожного вечора. Заберуть своїх «чувих», тобто своїх дівчат, і в ресторан.

На Володимирі обличчя кривий усміх, очі застигли в зневазі. Ясєневі стає раптом смішно. Оце так «інтелектуалісти», розумники, сіячі мудрих ідей! Звичайнісінькі собі гульвіси...

— До речі, Володю, невже ця компанія така певна

себе? Я про завтрапний замік. Народ, я бачив, сидить, зубрить до сьомого поту, а цим усе байдуже.

— Вискочать, як янголи. Не було ще випадку, щоб наші «розумники» провалились,— знов з якоюсь ніби домовкою каже Володя.

— Здорово! — все ще посміхається сам собі Ясень. — Справжній купецький в'їзд. — Він раптом посерйознішав, взяв хлопця за руку. — То що ви знаєте про Борзю? Мені здалося, начебто ви на зборах чогось не домовилися.

Мартиненко відвертає убік погляд. Так, не домовив.

— Кажіть усе, Володю.

— Але ж це Сергієва таємниця.

Ясень втрачає рішучість.

— Якщо це таємниця... інтимна справа... тоді не треба, не кажіть. Але Сергія мені шкода. Розумієте? Хлопця треба рятувати.

Щирість у Ясєневім голосі ламає Володині вагання. Ніхто досі не питав ні його, ні Сергія, ні когось з їхніх товаришів про їх болі, не питав отакими очима, отаким голосом. Чи має Володя право критися від цієї чуйної людини?

— Пробачте, Тарасе Володимировичу. Коли вже на те пішло — я вам скажу правду. У Сергія дійсно тяжка доля. Іншому за все життя стільки не випаде, як йому за двадцять два роки. Має батька й матір — і круглий сирота.

— Про батька ви казали на зборах,— згадує Ясень. — Немає досі ніяких вістей?

— Немає, Тарасе Володимировичу. Батько в Сибіру заблукав, а от мати зовсім поруч, під боком живе. Любить його, страждає, ночами не спить. Ладна за нього душу віддати, а він її знати не хоче.

— Отакої? Відрікся від рідної нени!

— Відрікся, Тарасе Володимировичу. Назавжди відрікся. Так і заявив мені: не та матір, що на світ породила, а та, від котрої мають щастя. — Володя, хвилюючись, дістає цигарку, закурює. Глибоко затягується. Вогник кривавою плямою то спалахує, то гасне. — Та й матері його гірка стежина випала в житті. Знаєте, як у пісні співається: «Дав бог вроду, та не дав талану». Отак і в неї: хороша жінка, лагідна, тільки серцем хистка. Чоловіка її, Сергієвого батька, після війни одразу ж заарештували, начебто за зраду Батьківщини, вона й нагляділа собі іншого. За старого шкарбана віддалася. Може, на його харчі поласпалася, може, просто так, із страху, щоб самій не лишатися

під старість. Сергій, як почув про те — він тоді ще тільки школу кінчав,— кинув матір, виїхав до далеких родичів. «Не було в нашому роду зрадників,— казав мені.— І не буде». З батьком він листувався, вірив у його невинність, в його чистоту. А матері написав листа, щоб не вважала його сином, пригрозив, що коли боротиметься за нього, то осоромить, зганьбить перед людьми. Пішов вчитись. От і все.

Мартиненко знов затягнувся цигаркою, і Ясень побачив на його осяяному червоним вогником обличчі справжню тугу. Добре, ой, добре знав він ціну горю. Сирота за живих батьків! Сирота з проклятим іменем батька й матері в серці!

— Чого ж не живе з батьком? — тихо спитав Ясень.

— Після реабілітації тато його лишився працювати геологом у Сибіру. Було все добре, мав уже на Україну приїхати, так ось же нове лихо: не повернувся з геологічної розвідки...

— Отак карається хлопчина! — помовчавши, тихо каже Ясень.

— О-о, півжиття втратив. Як одержав з геологоуправління телеграму, що експедиція щезла безслідно, геть зчорнів. Того й з заліками в нього провали, і лекції заупустив.

— Чого ж мовчав? Нікому ні слова!..

— Нікому... Батька ж його називали «ворогом народу». Йому й болить оте все. Тільки я один знав його журбу. Та ще ви тепер прилучилися.

Ясень обіймає рукою плечі Мартиненка.

— Іще довго чіплятиметься за нас ота страшна трагедія недовіри,— каже він.— До всього ще й нова байдужість, осучаснена, так би мовити...

Шуми згасали на вулицях, туманний екран неба проміпався рожево-імлістим відблиском міських вогнів. Тролейбуси порожньо світили вікнами.

— Ви поговоріть з Сергієм,— сказав Ясень.— Треба якось допомогти.

Мартиненко притишив ходу. На його обличчі було знову вагання. Ніби підптовхнутий якимось підсвідомим імпульсом, Ясень спинився і уважно глянув йому в очі.

— Ну, кажіть же, кажіть.

— Ні! — Володя, нахиливши голову, зробив крок уперед, але Ясень спинив його владно й рішуче. І тоді Володя,

сам собі дивуючись, сам, може, глузуючи з своєї «душевної слабінки», мало не зі стогоном промовив: — Я подумав, що зараз вона... там, з ними.

— Вона?

— Я дізнався сьогодні, що Ала позуватиме. Він збирається писати портрет у сучасному стилі. Це ж ганьба!..

— Хай пише, нічого в цьому немає поганого.

— Ви певні?

— На всі сто процентів певен. Це навіть добре.

— Не розумію, — з надією звів на Ясеня очі Мартиненко. — Чому добре?

Ясень помовчав хвилику, потім, примружившись, із змовницьким виглядом пояснив:

— Хай позує. І коли буде готовий її «сучасний» портрет, ми всі прийдемо поглянути на нього. Це буде найкращий урок для неї і деяких інших любителів модернізму.

16

Думка скликати засідання партбюро була трохи несподіваною для всіх. Кілька днів тому відбулися партійні збори, люди наговорилися досхочу, посперечалися як слід, підбили підсумки, виявили всі свої досягнення і недоліки. Здавалось би, про що можна радитися знову? Ну, як про що? Товариш Троян цілком недвозначно натякнув, що у Софрона Борисовича є цікаві міркування, якими він хоче поділитися з партійним керівництвом факультету.

Призначили засідання на шосту. Зійшлися, як завжди, в кабінеті декана. Не було тільки Снігура.

— Валю, ви не бачили Михайла Івановича? — тамуючи роздратування, гукнув у прийомну Маркушевський.

— Він же залік приймач.

Ах, он воно що! Залік із спецкурсу країн народної демократії. Попались бідні хлоп'ята в руки коршаку, поскубе з них пір'ячко, повимотує нерви. Маркушевський досадливо опустився в крісло, почав швидко щось записувати в блокнот. Думкою тягнувся до отого впертого, непоступливого Снігура, до отієї затятої фізіономії, один вигляд якої викликав в душі Маркушевського хвилю ненависті. Ще вчора аспірантик, ще й дисертації не встиг захистити, а дивись — і воно пнеться в новатори! Ну, гаразд, з цими його надто «принциповими» заліками треба кінчати.

— Валю! Передайте записку Михайлові Івановичу.— Простягнув дівчині аркушик і враз ніби прочитав щось в її очах — чи то тривогу, чи то зловтіху. Вона щось знала. Але що? Миле, слухняне дівчисько зараз ніби зчужіло для нього.

Валя вийшла.

— Очевидно, ми не будемо чекати Снігура,— підвівся Троян, на диво врівноважений і владний, хоч очі й зиркали раз по раз у бік Маркушевського, який з підкресленою скромністю сидів у найдальшому від стола кутку дивана.— Справа досить складна, і ми мусимо розібратися в ній як слід.

Серед присутніх відчувався неспокій. Яка справа? І що це все могло означати?

Троян обережно й делікатно пояснив, що партійне бюро повинне з усією серйозністю розглянути стан виховної й академічної роботи на третьому курсі. Скарга третьокурсників — симптом нездорових настроїв певної частини студентства...

— Стривайте, стривайте! — замахав рукою старий Жербина.— Якщо ви збираєтесь вести мову про третій курс, то чому ж ви не запросили Тараса Володимировича? Вибачте, але я один ніяк не можу представляти всю нашу кафедру.

Цей старий мудрагель завжди умів зіпсувати настрої, завжди в нього народжувались якісь особливі, оригінальні заперечення! Як бути?

— Тарас Володимирович на заліку у Снігура,— коротко пояснила літня, з гладенько зачесаним сивим волоссям викладачка Брайко.— Він там цілий день.

Нервові спазми раптом здушують Маркушевському горло. Цілий день! Що він там надумав? Ах, даремно він написав Снігурові таку відверту записку. Потрапить цьому на очі — ще, чого доброго, здіме веремію. Господи, як було добре раніше, як було спокійно, певно, безпечно. Заліки, екзамени, перевірки — все гарантоване, все в своїх, надійних руках, ніхто не посміє тобі підкласти свиню. А тут — на: новоспечений завідуючий кафедрою цілісінький день сидить на заліках. От уже й злигалися, от уже й зтягнули одну пісеньку — отой Снігур і шановний Тарас Володимирович!

А може, краще почати без них? Хай би вже Троян взяв на себе ініціативу.

Маркушевський коротким поглядом підохотив Трояна.

— Я думаю, що ми такі почнемо! — упевнено сказав Троян.

Він не встиг скінчити фрази. Просто на нього з прийомної ішов Ясень. Широко, розгонисто. Наче не помічаючи нічого, наче осліплений в цім червонуватім мороці деканового кабінету. За ним — Снігур.

— Пробачте, товариші! — Ясень спинився біля столу і поклав на нього якісь папери. — Мене не запрошено сюди, але я дізнався, що йдеться про третій курс.

— Та що ви, Тарасе Володимировичу! — сплеснув руками Троян. — Ми всі чекаємо на вас. Ось і товариш Снігур мав бути. Сідайте, будь ласка. Щиро просимо! Михайле Івановичу, чого ж ви стоїте?

Ясєневі чогось так чудно звужуються очі, обличчя в нього втомлене, сіре. Ліва рука все ще притискає до стола папери. Нарешті він ніби подолав у собі якесь вагання, підвів голову, відшукав очима Маркушевського.

— Софроне Борисовичу, я змушений був припинити залік.

Ніхто не ворухнеться. Нахилене вбік деканове обличчя дивиться на нього, чекає. Ясєнева рука ще міцніше притискає папери до стола, здається, кулак зараз знесеться вгору і почне трощити тут усе.

— Половина курсу... ось відомість... прошу!

Простягнув деканові папери і сам втомлено опустився на стілець біля стола.

Ну, що ж, відомість як відомість. Нічого дивного немає в тому, що залік перенесено на наступний день. Нічого дивного й нічого страшного. І даремно шановний Тарас Володимирович робить таке серйозне і аж надто трагічне обличчя. Маркушевський поблажливо киває йому головою і навіть злегка кривить у посмішці губи.

Тепер знову може говорити Троян. Йому вже, правду кажучи, набридло стояти, вичікуючи, коли минеться оце замішання. Він схиляється над своїми паперами, злегка мружить очі.

Він зовсім не бачить, що в цю ж мить на дивані, навпроти нього, так само пильно, так само уважно мружить очі професор Маркушевський. Тільки на губах його вже немає тієї поблажливості, з якою він допіру усміхався Ясєневі.

Троян розкриває рота, але в цю мить Маркушевський схоплюється з дивана і гнівно дивиться на Ясеня.

— Тарасе Володимировичу... ви що... ви, мабуть, пожартували?

В мовчанні, в насупленім погляді Ясеня декан читає відповідь на своє запитання. Але він ще не може, не хоче повірити.

— Товариші!...— Голос Маркушевського знічений, як у людини, яку прилюдно грабують, позбавляють найдорожчих для неї скарбів.— Такого ще не було в нашій практиці!... Полюбуйтеся!

Він розмахує на всі боки звітним листком з прізвищами студентів.

— Залік виставлено тільки трьом студентам... Я не розумію, що це означає? Поясніть нам, Тарасе Володимировичу! Ми теж, слава богу, не перший рік займаємось такими справами. За весь день ви прийняли тільки трьох...

— Приймав залік не я, а Михайло Іванович.

— Це байдуже. Ви були там разом. Ваш курс. Ваша кафедра.

— Так, наша,— з хвилюванням у голосі говорить Ясень і всім тілом важко злягає на руку.— І тому, несучи повну відповідальність за нашу кафедру, ми з Михайлом Івановичем не змогли прийняти залік у студентів, які нічого або майже нічого не знають. Саме тому ми вирішили взагалі припинити опитування і дати студентам ще кілька днів на підготовку.

Маркушевському мало не стало млясо. Потім його душу охопив дивний спокій. Спокій чи втома, раптова втома, що не дає пальцю поворухнутися, що позбавила його голосу, що каменем притиснула його тіло до холодного дивана.

Втома і байдужість оповивають його свідомість. Звичайно, можна сваритись, погрожувати, можна своєю владою наказати завтра ж прийняти заліки у всіх третьокурсників. Але він чомусь сидить безвільно й тихо, сидить і слухає, як десь далеко, за сотні кілометрів від нього, говорить хтось гнівним голосом: «...Мені соромно було сьогодні дивитись в очі своїм студентам». І потім ота клята записка: «Прошу негайно поставити всім залік і йти на засідання партійного бюро». Таки потрапила Ясеневі до рук...

Троян пробує перебити Ясеневі мову:

— Тарасе Володимировичу, у нас засідання партійного бюро... я вас прошу!..

— Ні, це я вас прошу! — громом озивається голос Ясеня. — Я прошу сказати мені, друзі, що ж це таке? Ви ставили заліки чи вчили людей? Ви, комуністи, свідомо заплющували очі...

Троян схоплюється з-за стола.

— Прошу не ображати бюро! Не забувайте, товаришу Ясеню, що завтра ректорат, весь університет знатиме про цю ганьбу...

— Безперечно, знатиме.

— І вам не болить серце за свій факультет?

— Дуже болить, товаришу Троян.

— Тоді я не розумію, нащо ця веремія? — Це ж тільки заліки! Іспити — інша справа...

Хтось іронічно сміється в кутку кімнати.

— На іспитах та сама картина!

Тепер усі виразно чують високий голос літньої Брайко, низенької, з лагідним, передчасно побрежким обличчям. Спочатку песміливо, раз у раз оглядаючись на декана, але раптом, ніби зважившись на відчайдушний крок, вона каже:

— Товариші... нащо нам дурити себе? Ми всі стали... як би це сказати?... рабами високих оцінок! Рабами блискучих середніх балів!

Маркушевський вражено, з блідим обличчям зиркає на всі боки. Брайко, яку він вважав діловою, розважною жінкою, показує свій справжній характер. Добру ж кашу заварив Ясеню!

Здавалося, ще хвилина, і Маркушевський зірветься на ноги. Ще хвилина, ще одне непередумане слово якоїсь там Брайко чи якогось Ясеня... Але силою волі він опанував себе, змив з обличчя гримасу розгубленості, образи. Старий інстинкт обережності примусив його перескочити в затінок оборони, в куток невразливої обачності, звідки він, Софрон Борисович, добренько роздивиться їх всіх, добренько зважить свої шанси і знайде найслухніший для наступу момент.

А Ясеню усе, що відбувалося зараз на партійному бюро, здавалось таким логічним, таким неминучим, з такою разючою вимогливістю покликаним до життя самою дійсністю, що він розраховував якщо не на цілковите схвалення з боку Софрона Борисовича, то принаймні на його вдячний

подив, на його соромливу розгубленість. Давши Брайко закінчити виступ, він почав спокійно викладати свою думку:

— Шановні товариші дозволять мені зробити невеликий екскурс в царину статистики? Ріст середньої і вищої освіти в нашій країні іде прискореними темпами. Десь протягом наступних десяти років з вузівських і технікумівських лав, на зміну старій гвардії, прийде понад тридцять мільйонів високоосвічених, технічно й професійно грамотних молодих людей. Державний апарат, школи, інститутські кафедри, заводські цехи приймуть до себе першокласну армію сучасної інтелігенції. Якщо ж ми згадаємо, що за останні роки випуски середньої і вищої школи подвоїлися, то десь через двадцять років радянська інтелігенція зросте приблизно на сімдесят-вісімдесят мільйонів чоловік.

Троян нетерпляче застукав олівцем по столі.

— Ви порушуєте всякий регламент!

— Дайте ви людині хоч на бюро висловитися без регламенту! — знову несподівано спалахнула Брайко і глянула запитально на Маркушевського. Той досадливо махнув рукою.

— Я — за! Хай говорять!

Ясень наморщив чоло. Розгін було взято крутий, з такого розгону палело летіти на найвищу гору. І почувачи, як знову його охоплює почуття бігу, він підвів голову, ніби виставивши лице назустріч пекучому, голчастому вітру, і рвонувся уперед. Ті сімдесят-вісімдесят мільйонів чоловік, про які він щойно говорив, волали до нього. Їх не можна було обминути навіть під найсуворішим поглядом Софрона Борисовича. Бо що вони значили — ті сімдесят-вісімдесят мільйонів чоловік? Що являли собою ті батальйони, полки, дивізії майбутніх інженерів, лікарів, філософів, вчителів, яких чекала країна? Що мали вони принести з собою в полум'яне горнило всенародної праці?

— Високий коефіцієнт освіченості, — голос Ясеня гримів, — ось що повинні принести в життя ці мільйони. Але самого цього мало. Цьому повинен відповідати високий коефіцієнт комуністичної свідомості, колективістського виховання. Криве поєднання навчання з вихованням — ось наше найперше завдання сьогодні! А ми... Натягаємо оцінки...

Залягла тиша,

— Браво! Браво! — раптом заплескав в долоні, не зводячи очі, Маркушевський, і всім зробилося якось ніяково від того хапливого, явно насмішкуватого схвалення. — Такого високодумного предикту ще не чули скромні стіни цієї кімнати. Тільки нам не зовсім ясно, шановний колего... нам не ясно, чим викликана ота вся ваша тирада про сімдесят-вісімдесят мільйонів, і чому саме ми, а не, скажімо, якась академічна, здатна до широких дедуктивних узагальнень аудиторія, зазнала честі почути цей виступ? Не ясно! Вбийте мене, не ясно!

Він говорив тихо, він вкладав у свої слова максимум сарказму, максимум зневаги, але й це давало нікчемно малий вихід вулканові гніву, що стугонів у його грудях.

— Ясності не треба шукати далеко, — відповів спокійно і теж трохи насмішкувато Тарас Володимирович. — Вона б'є в вічі, вона ось тут, — він показав рукою на звітну відомість, що лежала на столі, — в отих порожніх графах.

— Що ви кажете? — аж сплеснув руками Маркушевський, і вулкан, що шаленів в ньому, прохопився назовні кахикаючим, здавленим сміхом. — Ну, спасибі, спасибі вам, голубчику, за правду!..

— Дозвольте мені сказати все, що я думаю, Софроне Борисовичу, — трішки збліднувши, дивлячись зажуреними очима на свого роздратованого шефа, мовив Ясень. — Першопричиною всього цього я вважаю занедбання виховного процесу.

Декан знову опустив очі, рожевий півморок сховав його пасуплене обличчя. А Ясень уже не міг зупинитися. Почуття лету, почуття колючого вітру, що безжально б'є його в лице і розпалює його сили, знову несло його вперед, і він говорив, говорив без злості, без докорів, з якимось світлим, добрим і водночас болісним почуттям. Він говорив про душевний бруд, про мізерію деяких молодиків, зокрема отих так званих «інтелектуалістів», він говорив про дикусські смаки Стася, про його схиляння перед формалістичною гнилизною, про спустошеність юнаків, які гуртувалися під претензійним лозунгом «лицарів розуму», про зневажливі репліки їхні на адресу всього вітчизняного, рідного. В Ясєневих словах не було безнадії, бо серце його берегло в собі теплий образ Мартиненка, засмучені очі Борзня, бо в уяві його дзвенів сміх «мудреців» з двадцять

третьої кімнати і вирували гнів і завзяття, які так схвилювали його на комсомольських зборах.

— Справа не безнадійна, — закінчив він свій виступ. — Справа навіть не надто тяжка. Але я пропоную... я закликаю, як комуніст, глянути у вічі фактам і зробити те, чого від нас вимагає не тільки звітна відомість, але й наше сумління.

От і все. Він скінчив. Обговорення, мабуть, не буде. Обговорення буде завтра, позавтра, тоді, коли він сам, Ясень, твердо й певно скаже собі самому: ти вмів бути безжальним, покажи ж, що ти можеш бути теплим і душевним. Покажи і навчи своїх товаришів!

Всі мовчали. Троян повільно водив по столу червоним олівцем, не знаючи, як бути далі: давати комусь слово чи скінчити на цьому засідання. Лише професор Маркушевський — темний, мовчазний — знав добре: гірка розмова тільки починається.

Ясень виходить на вулицю, в дощову мряку осіннього дня. Його доганяє Снігур. Міцно обіймає за плечі, веде кудись у глиб парку. Великі окуляри труться об шорстке пальто Ясеня.

— Куди ти тягнеш мене?

— Ходім! Зап'ємо мою перемогу!

Снігур спиняється, випускає з обіймів свого дужого друга і з такою теплотою дивиться на нього, що Ясеневі аж стискається серце. Яку перемогу? Та чорт його збагне, цього чотирикокого шибайголову!

Снігур прикладає до грудей Ясеня долоню і якусь мить з виглядом бувалого лікаря прислухається, комічно-владний і напружений. Ось підвів лице, блиснув окулярами.

— Прекрасно! Здорове, нормальне наповнення пульсу! Летаргія спокою минула назавжди.

— А, он воно що! — посміхається Ясень. — А ти знаєш, я його таки не впізнав сьогодні.

— Кого? Софрона? Ще не те побачиш.

— Нічого я не побачу, Михайле. Софрон — розумний мужик, заспокоїться. Аби він не подумав, що я його підсиджую.

— Цього він не подумає. Сидіти на кафедрі з докторським титулом, може, й краще, ніж варитися в отій деканатській кухні. Але ти, голубе, замахнувся на більше. Ти

всю його славу розбиваєш, усю його божественність розвіюєш впрах. Досі тільки й шуміли скрізь: Маркушевський — геній, Маркушевський підняв факультет, Маркушевський дає найвищі показники в університеті. А тут вискакуєш ти і трах його по кумполу: не зазнавайся! Провітри свою оселю! Повикурюй з свого дому стиляжну міль!.. Значить, що ж це виходить? Софрон Борисович досі спав сном праведника, тішився добрими звітами? Таких речей Софрончик не пробачає. Він, брате мій, звик усе сам вирішувати, слава факультету — це його слава...

— Ну, а як неслава?

— Отож-то й воно, про неславу мовчать...

Ясень поволі звикає до нової і такої гіркої думки. Так, так, значить, його вчитель тепер буде його ворогом. Значить, він, Ясень, «чорнив» або принаймні збирається «чорнити» авторитет кращого з кращих.

— Слухай, Михайлику, а ви ж як?.. Ти, я знаю, шумиш... ну, а от інші? Хороший же парод у нас зібрався.

— Інші! — зігхає Снігур, нахилив голову і довго йде мовчки. Враз спинився, задержувавши погляд на свого друга. — Про інших подумаємо разом. Бо без тих інших ми з тобою, комеску, не високо залетимо.

17

Хоч який заклопотаний був Ясень університетськими справами, але існувало у нього й іще дещо, що сушило його невідступно, — болісний жаль за втраченими сподіваннями, за змарнованим світлим почуттям. Той жаль спалахнув у Москві, в день тріумфального захисту, в благовісний вечір тасмничого дзвінка в готелі. Потім, як хвиля в морі, він відкотився, подаленів, розгладився між брижами життєвих справ. І ось раптом знову завирував в Ясеневій душі, і так завирував, що годі вже було його погамувати.

Після зустрічі в міській бібліотеці Ясеня весь час не залишала думка, що ось-ось він має знову зустріти Ліду. Раз вона живе в місті, то де ж і подінеться? Все одно доля зведе їх, перехрестить їхні стежки.

І доля не забарилася. Була неділя, деś після жовтневих свят. Ясень вибрався з дружиною до крамниць купити продуктів на тиждень, ішов з важкими авоськами в обох

руках. І раптом побачив Ліду. Не помітивши Ніни Остапівни, вона посміхнулася йому і навіть на якусь мить спипилася, сподіваючись, очевидно, що Ясень підійде до неї, заговорить.

Але Ясень сіпнувся нервово, ледь кивнув головою і з коротким «здрастуйте!» пройшов далі. І, вже пройшовши, з неймовірною силою відчув на собі палючий, здивований, а може, й насмішкуватий її погляд.

— Ти чого як сліпий ідеш? — спитала його підозріло Ніна Остапівна.

Він промовчав і тільки наддав ходу. Горіли щокни. Мовчав. Боявся виявити закипаючу в ньому досаду, роздратування, боявся задаремно образити дружину.

Зробили ще такі-сякі закупки, рано повернулися додому. Ніна Остапівна не могла достукатися до Ясеневого серця — він усе мовчав і випошував у собі якісь неясні думки. Пізно увечері зібрався і пішов прогулятися. Але, як тільки вийшов у свіжу осінню прохолоду, як тільки побачив над собою безмежний бджолиний розлив зірок, ще більше засумував.

Йому пригадалося: колись він ходив з Лідою під тапками ж зорями, і вона несміливо притискалась до його сильної руки. Зробившись тихою-тихою, розповіла йому, як її лякає отой мерехтливий зоряний розсип, бо в нім вона бачить відносність усього, живого й мертвого, бачить свою мізерність і мізерність усіх людських помислів і прагнень. «От ми виголошуємо красиві слова, — шепотіла вона тужливо, — про прекрасні вічні почуття, а їх насправді не може й бути, бо все, що ми відчуваємо і чого ми прагнемо, по суті наперед приречене на блискавичне згасання. Яка б тривала не була любов, колись, через мільйони років вона здасться майбутнім фантастичним велетням всесвіту коротким спалахом у мороці космічної ночі». А він, посміхаючись на її страхи, наводив слова Коцюбинського, що закликав в своєму «Інтермеццо» любити сонце й любити ясність, і людей, і щастя земне, яке, хоч і народжується з мороку, і зникає в мороці, все одно дужче за морок. Ліда, мабуть, і хотіла почути від нього саме такі слова, бо раптом пожвавішала, стала жартувати, примовляючи, що віднині в найтяжчі хвилини свого життя вона думатиме тільки про сонце. Він відчував, які в неї холодні руки, які тоненькі, кволі пальчики.

Вперше тоді насмілювся притиснути її пальці до своїх

грудей, почав хукати на них, уявляючи, що він їх цілує й пестить.

Думка про Ліду дещо пригасла паступного дня, коли Ясень зустрівся в університеті з Маркушевським. Холодна прірва вже лежала між ним і деканом.

— Я чекаю плани наукової роботи кафедри, — сухо промовив Маркушевський.

Ясень стримано кивнув головою і пішов далі. І більше того дня не бачив свого грізного начальства. Просто не хотів псувати собі щемливого тривожного передчуття, яким був сповнений після зустрічі з Лідою.

Йому раптом спало на думку, що далі так не може бути, він мусить, за будь-яку ціну мусить побачитись із нею і нарешті сказати їй усе. Де завгодно, — але зустріти. Тоді все стане на своє місце і не буде непевності, цього журливого, млосного щему в грудях. Певно, вчора, побачивши його, зраділа нагоді поговорити, он як усміхнулася до нього. А він?

Рішення відшукати Ліду заповнило всі його помисли, налили його усього гарячою нетерплячкою. Ліда! Вона ж десь, певно, думає про нього, чекає, вірить, сподівається. А може, ходить з їдким усміхом на вустах, мила, чужа.

Одразу ж почав прикидати в думках, як треба діяти. В нього скінчилися лекції, і він міг вільно піти з університету. Як в подібних випадках розшукують людину? Ну, звісно ж як. Довідкове! Ось на розі скромна, з крихітним віконцем будочка. Схилився до неї і враз побачив неподалік знайоме дівоче обличчя. Майнула яскраво-червона хустина, примхливе пасемко волосся над лобом, манірно підмальовані губенята. Алочка Кудрявцева! Поруч Станевич півником викределює, сипле дотепами. «А Володька десь страждає», — з жалем подумав Ясень, і ще нестерпніше заворушилася в нього в грудях туга самотності.

Зморшкувата рука простягнула Ясеневі з віконця напірець, на якому було написано сухо й незаперечно: «Не прописана». Він узяв напірець, покрутив його в руках, обережно склав учетверо і засунув в кишеню.

Перша невдача не розхолодила. Навпаки, сповнився ще більшим завзяттям. Спинився на розі двох вулиць і довго думав, що ж робити. Нарешті згадав бібліотеку. Пішов у бібліотеку і там довго ходив між столами, роздивлявся в коридорах, снував по тісних кімнатках, заставлених картотеками, бюрками, столами.

Пошуки не мали успіху. Або ж Ліда заходила сюди випадково, заради якоїсь довідки, або вона працювала в бібліотеці десь пізнішої пори. Серед десятків дівочих голівок, русявих, чорненьких, зовсім світлих, зачесаних майже й гладеньких, з косичками й без косичок, серед десятків очей, ясних, задумливих, журливих, сонних, Ясень блукав, мов у великому квітнику.

Раптом, ніби на щастя, йому стрівся приятель, колишній його товариш по аспірантурі. Розкинув коротенькі опецькуваті руки і мало не задушив його в обіймах.

— Тарасику! Чудо двадцятого століття! — вигукнув він, не випускаючи Ясеня з міцних своїх обіймів. — Ти чого це сюди завітав? По розум чи по ліпощі?

— А хіба й цього добра тут можна знайти?

— Ще й скільки! Оце працюю в бібліотеці...

Ясень не дав йому договорити. Зраділий і збентежений, сам обхопив його за повні, м'якенькі плечі.

— То ти тут осів, Вовкодаве?

— По-перше, не називай мене Вовкодавом! Як бачиш, за останні роки моя комплекція і мій характер явно змінилися на овечий лад. По-друге, ти б повинен давно знати, що з усієї софронівської гвардії тільки я один, дурень, став бібліотекарем.

— Та стривай, стривай, базікало. У мене діло! — трусонув свого балакучого знайомця Ясень і без зайвих зволікань почав викладати йому свій клопіт.

Почувши, яке саме «діло» турбує Ясеня, Вовкодав вдоволено посміхнувся. Зробився вміть солідним, осанистим, в круглих очинях сяйнула гордість. Прохання Ясеня його явно тишило. Він попросив тільки зачекати хвилинку, бо навіть йому, заступникові директора бібліотеки (при цих наче мимохідь вимовлених словах опасиста постань Вовкодава набула ніби ще більш виразної округлості!), не дано перестрибувати через простір і час. Але все буде зроблено. Дуже швидко все буде зроблено!

Черевань зник в якихось дверях і за кілька хвилин вибіг звідти з радісно-переможним виглядом.

— Ось бери свою Дністрову, — він самовдоволено помахав перед посом у Ясеня напірцем... — Тільки не тумань мозок балачками про службові питання! Я зразу все пригадав, як почув її прізвище. — Товстунець склав на грудях м'які, червоні долоні і кумедно-журливими очима втупився в стелю. — О аллах, захисник усіх благовірних! Допоможи

скромному лицареві бен-Ясеню в його многотрудних шуканнях!

— А згинь, невгамовний! — вигукнув Ясень, тягнучись нетерпляче до адреси. — Дай сюди!

— Боже, боже, яке горіння в ім'я службових інтересів!

Маючи в руках адресу, Ясень вибіг на вулицю. В грудях його співали сурми. З розхристаним плащем, із збитим набакир капелюхом він зійшов на шостий поверх старовинного будинку, знайшов потрібний номер і... Ось тут весь його запал раптом наче вітром змело. Рука, що вже ледь не натиснула дзвінок, кволо опустилася, сурми в грудях замовкли, і очі стали тьмяними. «Що я роблю? І хто мене сюди кликав?» — подумав він, дивлячись з відчаєм па високі, темно-коричневі двері із табличками, написами, скриньками: квартира була комупальна.

Він швидко повернувся і пішов сходами вниз і вже перед самою брамою побачив жінку з дуже знайомим обличчям, яка увійшла з вулиці. Жінка швидко поминула його, несучи щось важке в обох руках, і тільки тоді, як вона почала підніматися широкими, виповганими сходами, Ясень здогадався, що це Лідина сестра. Жінка теж, ніби щось відчувши, спинилася на одній з приступок і озирнулась на Ясеня. Їхні очі зустрілись, — па коротку мить. На Ясеня ліг задумливий, спокійний погляд сірих, як і у Ліди, примружених очей. Чи й вона згадала його, колишнього Лідиного невинного лицаря?

Жінка ледь помітно усміхнулась і повільно рушила вгору. Ясень вийшов на вулицю, чуючи, як розбурхано калатає його серце. Глянув на небо. Зворохоблені хмари плвли над самим містом, наче безконечна армада казкових дирижаблів, шматувалися, тріпотіли, змішувалися. Було в їхньому леті щось войовниче і zarazом вільне. От пішли в наступ велетні, і хай спробує хтось заступити їм дорогу! Ніщо їх не спинить. Ніщо! Бо стихії живуть поза межами сили й закону і підлягають лише собі.

«Стривай, козаче! — отямився раптом Ясень. — А яким стихіям піддався ти? Здається, в твоїх очах теж потьмарилось, як на небі. Але ж ти — людина і маєш бути володарем своїх стихій, своєї палючої жаги, мусиш примиритися з думкою, що те кохання навіки втрачене, що тебе ошукано в житті, що ти лишився на пустельному острові, з якого немає рятунку».

«Є рятунок, — заперечував якийсь внутрішній голос. —

Він у мені, в моїй рішучості, в моєму остаточному слові. Якщо я визнаю, що крок, зроблений мною раніше, був хибним, я піду на все, і ніщо не відгородить мене від її теплого посміху, від її доброї ласки...»

Починав сіятися дошкульний дощ. Осіння негода насила на місто. Ясень звернув до університету, пройшов в деканат, роздягнувся. Валя щось вистукувала на машинці і, коли він увійшов, гостро глянула на нього примруженим оком, в якому блиснув вогник цікавості.

— А вам дзвонили, — сказала вона після хвилинного мовчання.

Ясень повернув до Валі обличчя, намагаючись збагнути з інтонації, хто б то міг бути. Валя ніби вгадала його думку, швидко пояснила:

— Здається, Ніна Остапівна.

— Ага... спасибі, Валю.

І одразу ж відчув розчарування. Ну, дзвонила, що ж особливого? А ти, Тарасе, сподівався іншого дзвінка? Ти гадаєш, що та жінка вже доповіла Ліді про зустріч біля брами? Ех, Тарасе, Тарасе, неспокійна твоя голівонько, недалеко ти зайдеш у своїх сміливих починаннях, якщо не вгамуєш свого серця. Здрібніть воно в тебе, зміліє. Дивись уважніше в журнал, шукай в ньому правду, шукай в тих п'ятірках і трійках, в тих мінусах, через які зчиняється колотнеча на твоєму факультеті. Засуши своє серце, і хай воно замовкне назавжди!

18

Вранці — сонце. Прпчайлося десь під самим вікном і ось-ось постукає в шибку. Ясень чує Нініні кроки в кухні, брязкіт посуду, невиразні голоси в парадному. Кімната швидко наливається теплим світлом.

Він устає назустріч тугому золотому мечу, що ріже навпіл кімнату. Дивиться на себе в дзеркало. Звичайно, добре мати в тридцять сім років парубочьку поставу, густий попелястий чуб і отакі невгамовні, такі широко відкриті голубі очі. Але ж, Тарасе, ти гайнуєш час, дорогий час!

— Снідати! — всю квартиру пронизує одна співуча нота Нініного голосу.

В тісній, маленькій кухні, як у каюті корабля, він прихилюється біля столу.

— Ну, що ти збираєшся робити сьогодні? — питає грайливо Ніна Остапівна.

— Буду запрягатися у свого воза і тягнути.

— Знову, робота, день і ніч робота! Не забувай, що мені тут нудно. — Вона кокетливо схилила набік голову. — У тебе ж молода дружина, Тараску!

— Про це я ніколи не забуваю, Нінок.

Вийшовши на вулицю, Ясень трохи сліпне від густих, щедрих променів світла, що ллються з неба. Не по-осінньому чисте, велике й прозоре, воно скинуло з себе суворі шати хмаровиння і блискотить, виграє своєю променистою красою.

В парках і скверах палять листя, жовте, рожеве, бронзове, цілі купи збитих надій, тріпотливих літніх марень. Стопи диму здіймаються до неба, розсіюють навколо приємний гіркуватий запах. Один листок, напівобгорілий, напівживий, злетів над вогнем і впав просто Ясеневі до ніг. «Умреш і ти, друже, — певтішно думає Ясень, переступаючи через листок. — І не такі обпалюють собі крильця на вогні, і не такі втрачають сили у борінні. А може, і я вже підтоптався? Небо сміється до мене, а я не радий йому. Злякався Софрона, чи що? Думав, що зустрінуть мене тут трояндами, ідеальним порядком, єдиною сталевою волею здруженого колективу? А зустріли... Втім, непогано зустріли! І сталлю, і волею, і трояндами...»

На бульварі йому перетинають шлях три постаті. Посередині — високий, стрункий чоловік і обіруч нього, як крильця реактивного літака, двоє хлопчаків.

— Володимир Панасович!

— Казенна твоя душа! — радіє Ясеню щасливий батько. — Як став доктором, то вже й друзів величаєш за правилами дипломатичного етикету!

— Не можу, не можу, Володю, не звеличати патріарха такої сім'ї.

Ясень пригортає до себе хлопчаків. Секретар університетського парткому Бруз добре знає, що діти — слабе місце в душі Ясеня. Він співчуває йому, але й не приховує свого осуду.

— Час уже й до своїх горнутися, колего!

— Час, Володю, — підводить голову з розбентеженими, потуманілими очима Ясень. — Як був ти правильним законником, так і ліпшився. Сім'я, діти, повноцінна гармонійність почуттів...

Бруз злегка підштовхнув хлопчиків.

— Ідїть додому. Я скоро буду. — І сумно до Ясеня: — Моя гармонійність ти знаєш де. — Він замовкає. Біль застиг на губах, біль згадки, біль зажури. Дружина його вмерла шість років тому...

Дві маленькі постаті крокують бульваром, одна з них зігнулась під тягарем великої коробки. Сім'я без матері, розладнана навіки гармонія, пісня з пошматованою мелодією.

— Купив Сашкові акордеон, — говорить Бруз, киваючи головою на старшого сина. — Зіна заповідала вчити їх музики. Ти ж пам'ятаєш, яка вона була співуча?

— Пам'ятаю.

Назустріч їм іде Маркушевський. Високо підвівши голову в темному капелюсі, широко, впевнено крокуючи, адалеку привітно усміхається, так хороше, так щиро й безтурботно усміхається. Ось підкинув руку до капелюха. Дивиться прямо, дружньо. На мить ніби затримав крок і швидко кивнув головою. Тепер усе ясно: кивнув парторові, чемно й хороше, як старому знайомому. А Ясеня навіть не помітив. Поминув, паче порожнє місце, байдуже, холодно, з викликом.

Ясеневі стискається серце. Обличчя горить, ніби його вдарили по щоді.

— Що ви там не поділили з ним? — питає Бруз, дивлячись вслід ставній, у добре підігнаному, короткому за модою пальті постаті Маркушевського. — Вчора він просив мого заступництва.

— На парткомі?

— Власне, після парткому. Ми розглядали заяву третього курсу...

— Ну, ну, чого ж ти мовчиш? — похоплюється Ясень, проймаючись тривожною цікавістю.

— Та й говорити багато ні про що, — каже Бруз, — Маркушевський повідомив, що студенту Борзю дають іспитовий строк, нехай підтягнеться... Мені сподобався його виступ, скромний, самокритичний. Я до нього давно придивляюся. Вдача складна, звичайно, з певними відхиленнями від норми, як сказав би психолог. Амбітний, трохи самовпевнений, трохи вразливий, але ось так подивився на його роботу — їй-право, тямущий спеціаліст. Ти чого усміхаєшся? Мабуть, він тобі чимось насолить?

— Насолив поки що йому я. Хотів як краще, а він образився.

— Та вже ж знаю, що не поладнали,— каже Бруз, і в його голосі проривається занепокоєння.— Сперечайтеся, Тарасе, шукайте спільну лінію, тільки не відривайтеся од людей. Вирішуйте все широко, по-партійному, загальною думкою. У вас народ хороший, чудовий народ, і факультет в цілому здоровий. Маркушевський мені делікатно натякнув, що ти протиставляєш себе іншим колегам, ставиш під сумнів здобутки загалу.

— Неправда! — різко відрубав Ясень.— Не про загал ідеться, а про деякі принципи керівництва у Маркушевського.

— До речі, згадав і про те, як ти зірвав заліки.

— Зірвав,— погоджується Ясень.— Заліки ж були чисто формальні. Нахваталися студенти верхів і сиплють казенними фразами. А думки, живої гарячої думки,— ні на копійку. Пам'ятаєш нашу студентську молодість? Ми прийшли тоді до вузів із великим знанням життя, з гірким фронтовим досвідом, і кожне, хай навіть мимохідь схоплене, професорове слово у нас породжувало море асоціацій, найменша книжкова премудрість примушувала нас мислити категоріями, якщо не всесвітніми, то принаймні епохальними. А тут часом стикаєшся з жовторотою малечею, піжною й доброю, розумною й тямовитою, але яка хапає все на льоту і тут же розсипає з сміхом і забавками. Аби проскочити на іспитах. Аби вирвати залік в матрикул. Ну, що можна засвоїти за два вечори, коли весь семестр його тягло на танцюльки або ж і просто вичовгував по парках?

Вони переходять вулицю, яку саме заливають свіжим асфальтом. Дівчата й хлопці в брезентових штанях розгладжують велетенськими чавунними прасками чорну, крихку масу. Пахне розтопленою смолою, їдким димом. Дівчата, задерикуваті, веселі, підморгують.

— Ану давайте отому дядькові підсмажимо підшви!

— Та не чіпай його! Він же в шляпі! Це акта складе...

— А ти підморгни йому! Дивись, який гарний!

Ясень і Бруз спиняються, заводять розмову. Бруз когось угледів. Молоденький, тонкої вроди хлопець у спецівці, розігнувши спину, весело посміхається до нього.

— Студент-заочник з філологічного. Чудовий парубчак,— каже Бруз. І голосно, навмисне, щоб почули

дівчата, гукає до молодого робітника: — Як у вас там, Сашко, багато ще ледарів лишилося, які не хочуть вчитися?

— З півдесятка було, та й ті погубилися, — відповідає юнак, прасуючи жирний, крупчастий розсіп асфальту, що димить і бухкає ядучою парою. Під його виправним, швидкими рухами асфальтова крупа гладшає, влягається, і буквально па отах вироста рівна, пряма, хоч біжи по ній, доріжка.

Поминувши робітників, Бруз із задоволенням виглядом розповідає Ясеньві про хлопця. Виявляється, він непримирений до кривди й несправедливості, бойова комсомольська патура. Розкрив зловживання начальника управління, в якому працює, вступив проти нього на зборах і за те мало не вилетів з роботи. Але університет йому допоміг. Віднайшли правду, смердючу виразку розтягли, і всіх затискувачів критики добре прогріли на ясному сонці. Тепер хлопчаина заправляє в своєму тресті комсомолією, зобов'язався залучити молодь до навчання: кого у вечірню школу, кого на заочний відділ вузів. Сам пише вірші. Новатор, неабиякий талант.

Ясень насторожується: може, це такий самий поватор, як Шугайло? А що, коли й Бруза заповонили фальшивки, нахабно називані «новаторством», претензійний блиск? Ясень швидко розповідає про відвідини майстерні Шугайла і про те, скільки суперечок, затятих зіткнень виникло на факультеті в зв'язку з цим.

Бруз слухав уважно, заглиблено, не перебивав Ясеня, і аж тоді, як той скінчив, тихо й розважно вклав свою думку:

— Ї шукання й шукання. Серед філологів теж завів-ся... грибок, але саме отакі здорові хлопці, як Сашко, дають одкоша нашим недолугим формалістам.

— Я чув інше.

— Що саме?

— Ніби філологи здійснили цілу революцію в поезії, начебто перекреслили все, що було досі, і тепер починають «нову еру».

— То твій співбесідник щось переплутав. Філологи ж якраз перші й дали бій своїм «геніям від халтури».

Брузові хотілося сказати більше. Мимоволі він згадав розмову на парткомі. Почалося з короткої інформації про філологічний факультет: точаться, мовляв, суперечки, сформувалася група модних, талановитих поетів, навколо

них створено гучну опінію, їхні перші книжечки розкуповуються з ходу. Струнка молода жінка, аспірантка філологічного факультету, розповідала про все це з явним захопленням. Ось, мовляв, нарешті українська поезія виїшла на широкий простір. Але слово за словом, і перед присутніми вималювалася далеко не втішна картина. Професор-літературознавець, хмураючи лоба, гостро виступив проти аспірантки. Його дивувало, як може радувати шановну колегу та легковажна бездумність, з якою талановиті «новатори» виступили проти всіх завоювань дотеперішньої української літератури? І хто дав право цим молодикам кидати брудом в самі джерела краси народної, в самі першооснови великої культури? Сміливі «генії», хизуючись модними фразами й карколомними метафорами, запевняють, що саме вони і тільки вони принесли людству справжню літературу. І водночас ці ж самі «генії», не соромлячись, копіюють пайгірші формалістичні зразки західного мистецтва,— а інтелектом в їх віршах і не пахне...

Розповідати про все це Ясеню Бруз не став. Дивився на все це як на пройдений вже етап, та Ясень, мабуть, і сам відчув, що вже час перейти до іншого. Виждавши якусь мить, ніби навмисне проклавши межу між університетськими сиравами і тим, що він оце зараз мав сказати, взяв Бруза за лікоть.

— Ось ти, Володю, говориш про гармонію почуттів. А що робити, коли людині не дається та гармонія? Не дається, та й годі!

— Ти про кого?

— Про одну абстрактну людину. Нічого собі чоловік, паче й путящий, і працьовитий, ну... може, з своїми вадами, як всяка душа, але не злий і не прискіпливий...

Бруз злегка примружив одне око.

— І що ж далі? Яке лихо спіткало цього чудового чолові'ягу?

— Його ще не спіткало ніяке лихо. Але він... він чує, що воно вже близько. Ти розумієш, колись він зробив дурницю, вчинив непередуманий крок, і ось тепер настала розплата. Вдома — тиша, спокій, цілковита гармонія відносин, а в душі — рана.

— Все?

— Наче все.

— А мені здається, що не все,— підвищив голос Бруз,

і в його очах спалахнув злий вогник. — Мені здається, твій товариш не розповів тобі найголовнішого.

— Чого ж саме?

— Спитай у нього: чи не з'явилася на його безхмарному, світлому горизонті модна красуня. І при цьому уважно глянь йому в вічі! Обов'язково глянь!

Він повернувся до Ясеня і, ніби демонструючи, як це треба робити, пишно, з убивчою прямою подивився в його захмарені очі.

— Розумію, — тихо сказав Ясень, але погляду не відвів. — Я поговорю з ним одверто. І він од мене не сховається.

19

Морок був живий, сповнений неясних тіней, глухих шерхів. Ясень лежав горілиць і вдивлявся в нітьму, що клубочилася над ним, неспокійна й оманлива. Зрідка пронеслися під вікнами машини — з шурхотом, з вищанням гальм. У будинку навпроти час від часу засвічувалися вікна, і тоді над диваном, де лежав Ясень, оживала маленька літографія з картини Матейка, з'являлася гостра тінь від фікуса і невразні обриси вуличного ліхтаря. Місто жило своїм таємничим нічним життям, тягнулося у вікно мерехтливими щувальцями і лаповило кімнату фосфоричним саявом. Здавалося, ніч розкололася на дві половини: одна була тут, у кімнаті, — піма, застигла, друга там, за шибками, — щось казково-безмежне, невгамовне, що хлюпотіло сріблястими вогнями і вабило в далечінь.

Ясеневі зробилося душно, хотілось би розсунути стіни кімнати.

Вогні горять за вікном, білі, блакитні й срібні, і срібне марево встає над обрієм. Пригадується у Коцюбинського: місто туги, місто страждань і боротьби. Але ж то було старе місто, дореволюційне, в якому відлунював народним горем кожний камінь і небо спливало тугою за повішеними й замордованими. То було там, у забутті, де народжувались «Хмарц», «Самотність» і «Втома» змученого душею письменника.

Ясень устав з дивана, сумно оглянув свою холостяцьку постіль. Дружина відпровадила його на цей рипучий диван. Невже це за чарчину, вишиту з Михайлом? Щось не

віритися. Має інший клоніт. А не відкристися чесно, не скаже прямо, що і як.

Ясень підійшов до вікна. Вогні палали до самого обрію. Примарні заграви тремтіли над далекими околицями, де працювали заводи. Владним спокоєм, урочистістю повіяло на нього від цієї картини.

Ніч тремтіла міріадами світлячків, гойдалася велетенською каруселлю, в якій змішалися й безмежні зіркові простори неба, і спокійне іскристе море міських вогнів. Ясень вдивлявся в те мерехтіння, і йому робилося спокійно і лагідно на серці, бо він бачив перед собою силу, бачив могутність рідної землі, яка завжди була для нього втіхою і джерелом наснаги.

Сівши на ліжко, він в усіх подробицях згадав сцену, яка відбулася увечері, коли вони з Снігуром наважилися без Ніни Остапівни вишити по маленькій чарчині. Михайло швидко захмелів, зробився балакучим і навіть задержувати і, коли прийшла Ніна Остапівна, почав безцеремонно підпускати їй шпильки. Знаючи її прихильність до Софрона Борисовича, він заходився кепкувати з її кумира, всіляко припижувати його ділові і навіть чоловічі якості. При всій своїй душевній м'якості й обережності, Ніна Остапівна нарешті спалахнула і показала Снігурові на двері, а вигнавши його, напосілася на Ясеня. Мовляв, пустився берега, знається з непутящими людьми. Так недовго і сім'ю зруйнувати. Ясень слухав її мовчки і відчував, як всі оті справедливі слова про «сім'ю», «діловитість», «розсудливість» будять в ньому холодну відразу.

Виждавши, доки Ніна Остапівна трохи вгамувалася, він узяв плащ і пішов на вулицю лічити зорі. Коли повернувся, застав дві постелі — це було вперше за все їхнє подружнє життя! — одну в вітальні, яку Ніна приготувала для себе, і другу для нього, в кабінеті. Він мовчки замкнувся в кабінеті і сидів там над своїми паперами, аж доки в нього не почало туманіти в очах. Зачмелений від утоми, впав на диван і одразу провалився в тяжкий, гнітючий сон. Але серед ночі прокинувся і оце тепер чатував тишу і відборонявся од думок, що насувалися на нього зі всіх боків.

Уранці Ніна Остапівна довго не могла його пробудитись. Вона вже пересердилася і горіла бажанням якомога швидше заглянути вчорашню прикрість. Стояла біля дивана, трішки винувата й засоромлена, кутаючись в м'який, вовняний халат.

— Ти, я бачу, гарпенько собі спав, а я всю ніч мучилася.

Її «муки», мабуть, полягали в тому, що вона перележала щок. Згадавши своє власне безсоння, Ясень посміхнувся в душі наївній жінчиній брехні. Однак, як людина несварлива, охоче прийняв простягнуту йому руку миру.

— Недарма ж кажуть: спав сном праведника, — пожартував він, піднімаючи з подушки голову, що гула від поганого сну. — От і вважай мене праведником!

— Гаразд, а я буду грішницею. Іди спідати, бо вже скоро восьма.

День видався легкий, і Ясень після обіду був уже вдома. Плани, звіти, академічні висновки, рецензії напірали на нього, наче поміщалися за надмірну завзятість, з якою він замірився перебудовувати усталений порядок на факультеті.

Невдовзі з'явилася й Ніна Остапівна.

— Ранній гість! — вигукнула вона втомленим голосом, в якому, однак, чулися нотки тріумфу. — Добре, що є холодильник, я тут накупила на цілий тиждень. Мені так повезло, так повезло! За шпиротами стояла в черзі. А потім ще раз влізла поза чергою.

Ясень взяв авоськи, допоміг дружині порозкладати продукти на полицях.

— А правда, у нас чудова кухня? — вуркотіла Ніна Остапівна, спритно пораючись біля газової плитки. — Я просто закохана в неї. Дехто каже, що це міщанство — любити свою кухню. А я от люблю. І ти любиш, правда, Тарасику?

— Правда, Нінок.

— Коли жінці є де хазяйнувати і ніхто не лізе їй під руку, вона спокійна, живе справжнім життям. І до чоловіка ставиться краще. Ну, годі, годі тобі! Ти навіть не поцікавишся, за що я на тебе гнівалася.

Він знає, за що вона на нього гнівалася. Випив без неї, трішки образив її... Ніна Остапівна захитала головою. Дурниці! Хіба ж вона така дріб'язкова, щоб з-за чарки гніватися на чоловіка? Їй болить те, що він злягався з отим розбишакою і невігласом Снігуром. Так, так, вона чула від Маркушевського, як вони разом підбурюють проти нього людей. Не підбурюють? Ну й добре! Не треба сваритися з Софроном Борисовичем. Він — чемний, діловий. З ним можна про все домовитися. В домі академіка Станевича

його шанують. Академік вважає його серйозною людиною. І потім... нащо сваритися саме тепер? Ну... тепер, коли університет почав будівництво нового корпусу і їм мають дати нову квартиру? Обов'язково дадуть! Вона натякала Софрону Борисовичу — тонко, делікатно. Він співчуває і щось зробить.

Ніна Остапівна, наче злякавшись якоїсь раптової зміни на обличчі чоловіка, змовкла і весь вечір не поверталася до цієї теми. Але щось муляло її серце. Мовчання все більше дошкуляло. Чи він навмисне відгороджується від неї, чи дійсно в тій голові самі мудрі речі?

— Добре ще, коли вдвох... — нарешті сказала вона, ніби закидаючи вудочку на рівне плесо води, обережно й вичікувально. — А як будемо жити з мамою...

Вони давно збиралися забрати з глухого містечка «хвору й нещасну» вдову Навроцьку, Нініну маму. Ясень навіть якось сам нагадав: «Коли ж твоя старенька вибереться? Вези вже її. Мені місця і в кабінеті вистачить».

Але цього вечора згадка про матір чомусь прикро вразила його. Може, відчув у голосі дружини незрозумілий йому натяк, недомовлене бажання? Може, й справді він не втратив чогось?

— Ти гадаєш, нам буде тісно?

Ніна Остапівна звела на нього свої круглі, спавутинені втомою очі:

— Ні, нам буде чудово! Ми будемо влаштовувати бенкети, насолоджуватись життям! — Вона говорила з образою в голосі, очі в неї все більше круглішали, наливалися слізьми. — Нам буде так розкішно — троє дорослих в двох малюсіньких кімнатках. Віддамо мамі кабінет, а ти сядеш із своїми книгами й дисертаціями ось тут, в кухні.

— Так що ж ти хочеш? — не міг ніяк второпати Ясень. — Хай тоді живе там, де зараз.

— Там вона жити не буде! У мамі артеріосклероз, їй потрібен догляд... — Ніна Остапівна якось розслабла і, ніби до всього збайдужівши, опустила на диван. — Я замучилась від думок... Якби Софрон Борисович не пообіцяв іншої квартири, я б не могла далі жити...

— Ніно, як ти могла?.. Канючити... Це ж підло, нечесно.

— Ах, перестань! — злісно відмахнулась Ніна Остапівна, обличчя в неї витяглось. — Я думала про тебе в першу чергу.

— Ми не можемо претендувати на поліпшення, коли ще є люди, котрі досі буквально не мають даху над головою. Професор Кравець живе з сім'єю в одній кімнаті. Аспіранти не мають окремих кімнат взагалі.

— А ти маєш? — спалахнула Ніна Остапівна. — Ти все маєш! Ти дбаєш тільки про інших. Ідеаліст, карась-ідеаліст!

— Облиш, Ніно!

— Не облишу! Нам трапляється нагода вселитися в трикімнатну квартиру, і ти ще вередуєш? Лікарі обіцяли, що я... що в мене колись обов'язково будуть діти. Сім'я зростатиме, до тебе приходитимуть товариші, студенти...

— Я розумію, але ж...

Ніна Остапівна обняла його за ший і притягнула до себе.

— Все буде добре, Тарасе, — заговорила лагідним, майже благальним тоном. — Ніякої нечесності, ніякого крутіства. Нам дадуть в останню чергу, коли вже всі будуть задоволені.

— Хіба що так.

— І я прошу тебе: не втручайся в ці справи. У мене з Софроном Борисовичем ділові стосунки, я його поважаю як хорошу, принципову людину, що вміє цінити в людях добро. І він сказав мені, що ми заслужили, що ми давно заслужили поліпшення побутових умов. Невже твій партійний обов'язок примушує тебе бути аскетом, нехтувати власною сім'єю?

Ясеня з жалем глянув на жінку. Ні, не знає вона ще нічого. Тепер Маркушевський по-іншому оцінить його побутові умови і його «заслуги». Ще й як оцінить — з усією властивою йому принциповістю.

Вечір тягнеться повільно й безконечно довго. Шелестять під рукою Ясеня сторінки рукопису. Ніна Остапівна в другій кімнаті сидить перед телевізором.

Ніні Остапівні шкода чоловіка. Чує вона серцем якусь гризоту, чує щось недобре. Чим ти його розважиш, коли після тієї розмови про Маркушевського він ось уже дві години мовчить? Ніна Остапівна вже кілька разів підходила до нього, краєчком ока заглядала через плече — пустотливо, мов кішечка, що шукає ласки. Вдавалася й до інших засобів — з надійного арсеналу жіночих чар. Однак все було даремно.

Він просто здерев'янів. Про що він думає? Чого так вперто дивиться в те чорне вікно?

І раптом він повертає голову. Очі ніби повільно наливаються світлом.

— Ти не могла б мені зробити послугу, Нінок?

Нарешті ведмедик прокинувся. Яку послугу? Ніна Остапівна вичікувально, напружено дивиться на Ясеня широко відкритими, по-дитячому блискучими очима. Він хоче піти до Софії Іванівни. Разом, звичайно. Він давно хотів би з нею познайомитись.

— Тільки для цього? — насторожується Ніна Остапівна. — Може, Стась наробив лиха?

— Стась?.. Про Стася ще буде мова. Я мушу поговорити з нею про інше. Є одна таємниця. Тепер час з'ясувати все до кінця.

— Таємниця?

Тремтить від напруження світле, кучерявеньке волосся, блискають великі водянисті очі. До Софії Іванівни вона охоче піде. Чи не пізно тільки? Восьма? А втім, ще можна. Ось переодягнеться тільки... Оцю сукню вона шила за порадою Софі. Який смак! Чи ж неправда? Ніна Остапівна бере чоловікову руку і проводить нею по своїй талії. Яка витонченість фасону. Ах, вони ж запізняються! Швидше, швидше!

Ніна Остапівна вибігає перша на вулицю. На щастя, таксі. Будь ласка, Прозорова, три!

В теплім мороці кузова припадає до Ясеневого плеча, вся тремтливо-нетерпляча, змучена цікавістю.

— Невже ти не бачиш, як мені кортить знати? Що там таке, скажи?

— Ти гірше дитини, Нінок!

Так, вона дитина. Хіба ж це погано? Наївна й безпосередня дитина. Дівча! А от вдавати з себе незворушного дідуса — це просто жорстоко. Жорстоко і нечесно!

— Нінок, зараз про все дізнаєшся.

Виходять з таксі. Парадні двері, ліфт, третій поверх. Тут їй все знайоме. Ось гарні, оббиті дерматином двері, мідна дощечка. Ніна Остапівна пустотливо проводить пальцем по ній.

Вони обов'язково повинні придбати таку дощечку! Добре? Це ж фірма!

Простягає до «фірми» повну руку і наманікюрем пальчиком тисне кнопку дзвоника.

— Софі! Здрастуй!.. Не гнівайся, що так пізно!..

Софія Іванівна радісно розкриває обійми і враз, забачивши Ясеня, хмуρο відступає. Вона здогадується, що це і є той новий завідувач кафедрою, про якого недавно дізналася від Маркушевського... Холодок лягає їй на лице і підмальовані губи промовляють стримано-ввічливо:

— Прошу.

Ніна Остапівна все щебече в передпокої. Це він, він, її чоловічок милий, влаштував такий шарварок. Захотів раптом до Софії Іванівни, і годі. Знайомтеся! Тарас Володимирович Ясень. Що, грізний? Він справді трішки вовкуватий, його всі страшенно бояться, крім... жінок, звичайно.

Софія Іванівна подає руку. Витягає її на всю довжину, так що між Ясенем і нею ніби лягає вузенька, але бездонна прірва. Короткий потиск, легкий нахил голови.

Десь у кінці коридора швидко відчиняються двері, і Ясень бачить білу клинцювату борідку. Академік! Ось він підходить, вражено зводить брови, кліпає очима, схованими за тоненькими, наче бутафорними скельцями пенсне, якомсь раптово відступає вбік і киває головою. Він помилився, звичайно. Чекав когось іншого.

— Ясень.

— Станевич.

Софія Іванівна приходить на допомогу. Підкреслено ввічливим тоном рекомендує гостя. Це — чоловік Ніни Остапівни, викладач Стася. З університету. При слові «університет» біла борідка підскакує вгору.

— Перепрошую... дуже приємно бачити в моєму домі нову людину, але я, на жаль... зайнятий. Софі, поговори з товаришем. — І на сухі, безкровні мов у мерця губи лягає впнувата усмішка. — Педагогічними справами в нашій домі займається цілком і повністю господарня. Перепрошую ще раз! Іншим разом, будь ласка, до ваших послуг!

Академік повертається до вішалки, стає навшпиньки, знімає плащ, капелюх і, відчинивши двері, виходить.

Тепер наче полегло. Софія Іванівна ввічливо, але усе ще з холодною стриманістю запрошує гостей у кімнату. Повнотіла, з пишним рудавим волоссям, пропливає повз тахту і вмикає торшер. Великі рожеві бутони на золотих ніжках розквітають солодкуватим, неживим світлом.

— Ах, боже мій, Ніно! Ти в новій сукні? — натрепованим рухом кравчихи господарня поправляє на Ніні Остапівні якусь складочку, плавно проводить долонею по спи-

ні. — Ти таки не послухалась мене. Отут треба було забрати. Обов'язково!

Торшер сумними, зголоднілими очима дивиться в стелю, наче журиться своєю невеселою долею. Йому б хотілося зиркнути на нового гостя, підглядіти краплинку тривоги в його очах. Гість справді відчуває себе зв'язано, не знає, як почати розмову.

Софія Іванівна, геть поглинута жіночою розмовою, наче й не помічає його. Звичайно, за легенькими, хапливими словами в її душі криється щось інше. По-перше, відраза до Ясеня, по-друге, цікавість: що треба цій людині в її домі? Стась? Напевно ж, Стась. Щось знову накоїв її нещений «синок», знову доведеться вислуховувати нарікання й скарги, знову вона почує, що сьогодні чи десь цими днями в такому-то ресторані її Стась вчинив якусь нову непристойність. Боже мій, як їй це набридло! Вона його мати? Лишенько! Яка ж вона йому матір? Не тут її серце, не за нього воно крається.

Ясень тим часом, зважившись нарешті, ввічливо звертається до хазяйки дому:

— Софіє Іванівно, я хотів би спитати вас про одну річ.

Вона дещо невдоволено — бачте як, відірвали від якої важливої справи! — позирає на Ясеня і трішки морщить свої тоненькі, наче вирізані з чорного паперу, брови. Веселість з її лица злітає, щоки якимось одразу ж дерев'яніють, в очах проступають крижинки. І вся вона стає гостра, холодна. Вона готова слухати. Так, так, вона буде слухати Тараса Володимировича, хоч їй зовсім нецікаво знати, що там знову накоїв її «синок».

— Ви пробачте мені за втручання у ваші родинні справи, Софіє Іванівно, але я мушу говорити з вами і тільки з вами.

В її погляді спалахує іскорка глузливості. Губи неприховано вигинаються в поблажливу усмішку. Він просить вибачення! І які родинні справи? Хоча б скоріше говорив і забирався геть. Подалі з її дому! Вона пообіцяє йому все, що він хоче, вона зробить навіть ввічливо-лагідне лице. Тільки б швидше, швидше скінчилася ця непотрібна балачка про «сина», про «родинні справи».

— Софіє Іванівно, обставини склалися так, що я мимоволі став учасником вашої таємниці.

Крига в очах Софії Іванівни зламається, кришиться, вся вона насторожено повертає до Ясеня своє повне тіло.

— Таємниці?

— Так, Софіє Іванівно, таємниці.

— Не розумію, що ви маєте на увазі.

Ні, голубко моя! Ти все розумієш! І твої наполохані очі вже видали тебе. Твоє материнське серце чує, про що говоритиме гість.

І Ясень обережно, обережно, немов торкаючись болючої рани, називає ім'я Сергія Борзня. Свого студента, свого загадкового, невеселого Сергія Борзня, який всіх їх зв'язав невидимими ниточками, зв'язав надовго, зв'язав гірко. Він говорить їй про збори, де студенти виступили на захист Сергія, про недоброзичливість начальства, про щось неясне, в чому треба розібратися.

— Поки що мені ясно одне: ваш син потрапив у тяжку скруту, і ми...

Софія Іванівна раптово спалахує, шия її витягується, на щоках проступають білі плями. Який син? Що це за розмова? Вона знає Сергія Борзня, вона навіть родичка йому, це так, але ж звідки взяв Тарас Володимирович, що Сергій її син?

— Я знаю все, Софіє Іванівно.

Він дивиться на неї так по-дружньому відверто, що Софія Іванівна враз уся осідає, гасне, ніби меншає, очі її блякнуть, провалюються глибше.

— Хто дав вам право втручатися в мої родинні справи?

— Софіє Іванівно!..

— Ні, ні, пробачте!.. Я не можу... Прошу вас, дуже прошу дати мені спокій!

— Але ж ми мусимо з'ясувати...

Софія Іванівна не дає Ясеню говорити. Знервована, напружена вкрай, ходить по кімнаті, затягується сигаретою і болісно заламує руки. Вона нікого не просить допомогати їй. Хай її не чіпають. І Сергія хай не чіпають...

— Але ж, Софіє Іванівно, саме заради Сергія я наважився турбувати вас.

— Чого вам треба? Чого вам треба від мене? — Софія Іванівна близька до істерики, губи її дрібно тремтять, судорожно кривляться.

— Прошу вас — заспокойтеся! Нічого особливого не сталося, але ви мусите допомогти мені.

— В чому допомогти?

— Допомогти... — Ясень затнувся на хвилю. Як зро-

зуміліше це їй сказати? — Допомогти зійтися з Сергієм. З ним щось скоїлося, він страждає, майже не ходить на лекції, і якщо ми стоятимем осторонь, хлопчина пуститься берега.

Софія Іванівна швидко бере з підвіконня пачку сигарет, виймає одну, пробує запалити, нервово жмакає її, виймає другу, третю. Нарешті глибоко затягнулася димом, ніби набрала в груди повітря перед запаморочливим стрибком у прірву. Тільки зараз до її свідомості дійшов загрозливий смисл Ясенових слів: з її сином щось скоїлося. І від цієї думки ще дужче стискаються її кулачки, ще вище здіймаються груди.

— Довели хлопця! Довели мого Сергійка!..

До неї підбігає Ніна Остапівна, обережно обіймає її за повні, опущені плечі, пробує всадовити на диван. Але Софія Іванівна грубо, одним порухом руки відштовхує її. Ковтає дим, жадібно вбирає в себе холодну, недобру рішучість.

— Залиште мене!.. Я не можу більше...

— Софі, заспокойся! Софонько!..

— Я прошу, залиште мене!

На зблідлому, помертвілому обличчі тоскно блищать очі, плачуть сухим, беззвучним плачем, караються. І такою вона вся здається нещасною, безпорадною, що Ясень вмить втрачає свою рішучість і з безнадійним виглядом робить крок до дверей. З цією жінкою справді ні до чого не договоришся.

— Будемо йти, Ніно.

Ніна не знає, що робити. Жаль до подруги, злість на чоловіка душать її. Але, зрештою, тверезий глузд взяв своє. Ніжно обняла засмучену, знервовану матір, шепнула їй на вухо кілька заспокійливих слів і з неприхованим осудом в очах рушила до дверей.

— Ходімо, Тарасе, — не сказала, а видушила з себе гірко. — Знала б, для чого тобі потрібна ця розмова...

Вона опустила голову і, затиснувши хусточкою рот, вибігла в коридор.

Маркушевський зайшов до свого кабінету, сказав Валі, щоб нікого не пускала до нього («зайнятий, зайнятий»), і, причинивши двері, впав безсило в своє улюблене холодне

крісло. М'які обійми шкіряного фотеля ніби повернули йому спокій.

Спробував зосередитись на одній думці. Ліда Дністрова в місті! Ліда Дністрова!

Як воно тоді було? Кохалася з Ясенем, очей з нього не зводила. Либонь, і на весілля заносилося. І раптом все пішло у них шкереберть. «Я їй такого фітіля вставив, що вона думати не схоче про Ясеня, — похвалився тоді Маркушевському Парамон Аристархович. — Посварив їх». — «Нащо?» — не зрозумів його Маркушевський. «А для того, щоб не думав цей праведник звивати собі тут гніздечко. Хай шукає щастя в заморських краях». — «Стривай! Це ж підлість, це ж провокація!» — спробував було обуритися Маркушевський, мимоволі проймаючись глухою відразою до свого заступника. «Підлість? — підскочив наче вжалений Парамон Аристархович. — Нічого, хай буде підлість, колись мені спасибі скажеш! Я цього Ясеня терпіти не можу, він ще як був аспірантом, все мене підсиджував, все мені під руки дивився. Ти думаєш, тебе він так уже любить?» — «Злий ти, Парамоне», — сказав сумно Маркушевський, відчувши раптом жаль до самого себе. От мусить же потурати цьому нахабному, безцеремонному пройдисвіту. Потрібна людина.

Хоч як бридко приймати від нього послуги, а відмовлятися немає сил. Бо ж вони, ті послуги, підпирали його, Маркушевського, добру славу, його високе службове становище.

Зайшла Валя. З-під рудого волосся на Маркушевського глянули сірі, цікаві очі.

— Вас просить Парамон Аристархович, — вона кивнула на телефон, за звичкою, манірно відсунула з лоба пасемко і тихо вийшла.

Маркушевський узяв трубку.

— Ти, Софроне?

Індиговський завуркотів панібратським голосом. Він буде в університеті через чверть години і просить зачекати його.

— Чекаю, чекаю, — видувив із себе Маркушевський.

Поклав трубку і заходив по кімнаті.

Ходив, нетерпляче поглядав на двері, прислухався до кроків у коридорі. Не сподівався нічого приємного від зустрічі з своїм заступником. Ось він уже йде. Ось заходить в приймальню, перекидається жартом з Валею. Шпарко

відчиняє двері, і ще з порога махає поперед себе портфелем. Вигляд у нього переможний, войовничий.

— Ну, що там трапилось? — Маркушевський блиснув на вдоволене обличчя Індиковського нервовими, колючими очима.

— Нічого особливого, дорогий мій! Кілька думок і кілька спостережень, — заговорив Індиковський, неквапно розстібаючи пальто. Скидати в декановім кабінеті пальто вважалося чималим привілеєм, яким користувався тільки він.

— По-перше, сьогодні я дізнався, що приїхала моя мила родичка...

— Я тільки-но про це думав! — мляво сказав Маркушевський.

— Значить, у тебе сильна інтуїція або ти дуже вразливий до телепатичних імпульсів. Уяви собі, приїхала вже понад два тижні тому, живе у сестри і до мене ні на поріг.

— Бо любить тебе страшенно! — з'схидничав Софрон Борисович.

— Як і тебе, до речі, — відмахнувся Індиковський. — Але справа, зрештою, не в емоціях моєї небоги. Справа полягає в цілком реальних шансах, які при певних можливостях... так, так, при певних можливостях... — Індиковський підніс до рота товстого пальця, задумався на коротку мить. — Бачиш, Ясень натура така... така... одне слово, я певен, що він досі кохає мою Лідку. Взагалі, ці тонкі інтелігентні душі не можуть без драм. Уяви собі їхню зустріч, всі оті охи та ахи, сногади, сльози...

— Припустимо. Що з того?

— А нічого. Хай собі кохаються. А що з того вийде, можеш сам уявити... — Індиковський захихикав у кулак. — Моральне падіння доктора Ясеня!

Маркушевський, прикривши очі рукою, нахилив голову. Гарненького помічника дала йому доля!

— Слухай, Парамоне, у мене голова болить, — мовив роздратовано. — Кажі, що там у тебе ще?

Еге, сказати так просто! Парамон Аристархович знає, що просто нічого не робиться на світі. Навіть для того, щоб тримати в покорі цього безвільного, самолюбивого Софрончика, треба тонко вести з ним гру.

— Ясень, здається, трішки заслаб? — питає він.

— Так, два дні його вже немає.

— От я й думаю: саме час.

— Не розумію.

— Доки наш великий реформатор відлежує собі боки, я б тобі радив здійснити деякі адміністративні заходи в нього на кафедрі.

— За спиною у Ясеня? — глянув на нього декан, відчуваючи, як в ньому закипає хвиля непокори. — Знову хочеш каламутити воду?

Але Індиковський не спасував. Він знав, що рано чи пізно Маркушевський згодиться на всі його пропозиції. Підійшовши до нього, поклав йому на плече свою важку руку.

— Пам'ятаєш засідання парткому?

— Не забув ще.

— Пам'ятаєш пораду Бруза: вирішуйте все в колективі, разом з комуністами?

Одним ривком Маркушевський скинув Парамонову руку з свого плеча.

— Коротше!

— А коротше ось що!

Індиковський повагом, з хазяйською пихою на розгдованому драглистому лиці підходить до дверей, визирає в приймальню, щільно причиняє двері і так само солідно, впевненою ходою наближається до Маркушевського. Рука його знову лягає на плече шефа, лягає владно, несхитно, боляче, принизливо натискує і примушує того сісти.

Маркушевський, ніби під натиском великої колоди, схиляється повільно, трошки задкує і враз в'яло падає в крісло.

— Ось так, сідай і слухай. А не послухаєш, нарікатимеш на себе!

21

Хвороба доймала Ясеня вже другий тиждень, і він за цей час зовсім ослаб і знудьгувався. Аж десь після неділі йому полегшало, горло відпустило, — одне слово, пішло на поправку.

І саме тоді трапилася пригода. Пізньої ночі, коли Ніна Остапівна вже вклалася спати, Ясеня підняв з ліжка телефонний дзвінок. В першу мить Ясень думав відлежатись, не йти до апарату, але дзвінок виявився упертішим за нього, і, зрештою, примусив господаря посунути в холодний

коридор, де в темній тіснєві, біля щедро завішаної всіляким зимовим манаттям вішалки, стояв телефонний столик.

Дзвонив Володя. Голос у нього був наполошений, просто-таки благальний:

— Тарасе Володимировичу!.. Просимо вас дуже... Як що можете, прийдіть сюди...

— Це що у вас там, пічні баталії? — стурбовано зашпів у трубку Ясень, чуючи, як у нього коцюбнуть ноги в блаженських капцях.

— Історія вийшла, Тарасе Володимировичу... — Володя змовк на хвилику, видно, підшукуючи слова. — Просто біда, Тарасе Володимировичу!

— Гаразд, зараз прийду.

— Тарасе Володимировичу! Тарасе Володимировичу! Тільки ви не до нас їдьте! Я вас буду чекати на Чудновській.

— Де, де?

— На розі Чудновської і Красіна. Біля гастроному. Знаєте, там маленький гастроном є?

— Знаю.

Поспішно одягнувся. Не турбуючи дружини, тихцем, наче на якусь розбищацьку справу, викрався в парадне і хутко загуркотів черевиками по сходах. Випадковою машиною під'їхав до призначеного місця.

Володя нікак на розі, нервово озирався на всі боки. До Ясеня підбіг так, ніби той приніс йому щонайменше порятунку від смерті! Був весь розкустраний, пальто незастебнуте, на грудях випинався жужмом запхнутий шарф.

— Ви хворі! — забідкався він біля Ясеня, коли той виліз із машини, згорблений і сірий.

— Може, ви мені ще в коханні будете освідчуватись? — відказав сухо Ясень, кинувши навкруги очима. — Що тут у вас?

— Наші в біду потрапили, — хмуро пояснив Володя і перший рушив до високої брами.

Переступили поріг, опинилися в темному підворітті. Ясень мало не наткнувся на ящики зі сміттям, що стояли рядком під стіною.

Але ось відчинилися двері, і в обличчя вдарило світло, гомін, неприємний запах службового приміщення. В невеличкій кімнатці було повно людей, чітко вирізнялася темно-синя шинель міліціонера. Трішки засліплений з

темряви, Ясень мить стояв розгублений, притиснутий до дверей. Потім зробив крок уперед і раптом побачив...

Ні, ні, це було неймовірно, це було просто дико! Біля столу, там, під сірою стіною, в чаднім, синяво-імлістім цигарковім диму сиділа, скулившись, наче саме втілення горя, Алочка Кудрявцева. Червона хустина збилася їй на потилицю, очі тьмяно блищали від сліз, червоні, вимучені, пригаслі. На гарненькому, але тепер чомусь замурзаному личку — глибокі тіні, наче дівчина постаріла за одну ніч.

Тепер Ясень добре роздивився, де він був. Лиха доля занесла його в кімнату народних дружинників, в саме серце опору всілякої нечисті. І тут, в такому місці, болісно горіли очі красуні Алочки, болісно кривилися перелякані губенята однієї з найкращих студенток факультету.

— Вам що треба, товаришу? — підвів заклопотане обличчя молодий, білявочубий сержант міліції.

— Мені... пробачте... — Ясень намагався збагнути ситуацію.

— Так, вам! — злегка посміхнувся сержант міліції, і разом з ним посміхнулися хлопці з червоними пов'язками на руках, що по-хазяйськи юрмилися навколо столу.

Тоді Ясень, не відповідаючи їм, звернувся до Алочки:

— Що з вами, Кудрявцева? Що сталося?

Алочка ще нижче опустила голову. Сержант міліції, спохмурнівши, ближче підсунув до себе протокол.

— То що ж тут сталося?

Деся збоку почувся голос Сергія Борзня:

— Нічого особливого, Тарасе Володимировичу. — Хлопець виступив з гурту юнаків у червоних пов'язках. — Дурниця якась! Просто плутанина! А вони ось привели її сюди... і тримають... Скажіть їм, Тарасе Володимировичу!

Що сказати, він і сам не знав. Замовк.

І Мартиненко, що похмурий, як хмара, стояв поруч нього, теж заціпенів у мовчанні. Мовчала Алочка, мовчав Ясень, мовчали дружинники. Ніхто не міг нічого сказати до пуття. Ніхто не знав, як воно почалося і що скоїлося цієї пізньої пори з дівчиною в червоній хустині.

А скоїлося з нею ось що.

Фосфорична стрілка на Стасевому годиннику ще не переповзла й сьомої вечора, як він вийшов з дому. Парубоцький настрій зніс його по сходах і кинув у дощову холод-

ну мряку, що обняла місто своїми вогкими лапами і вперто стирала вогні. Осінь вже чула на собі шершавий дотик близьких зимових хурделиць, але вперто боронила свої права. Було вітряно, туманно, безлюдно.

В такі години, коли надворі панує негода, коли сумно покліпають вечірні ліхтарі, особливо хочеться затишку й тепла. Хотілося затишку й Стасеві. Його настрій, правда, був дещо попсований останньою розмовою із Маркушевським. Прискіпливий декан завітав надвечір до Станевичів і мав з ним гостру розмову, докоряв Стасеві за його вибрики, за його гулі, за його демонстративне захоплення західними модами, натякав навіть на якісь можливі неприємності, що звальються начебто на голову не тільки Стася, а й усього факультету, якщо «інтелектуалісти» не вгамують трішки свого запалу. На те вмовляння Стась безтурботно махнув рукою, хоч в душі щось і здригнулося, і тверезий внутрішній голос підказав: розмахуйся, хлопче, та не губи рівноваги! Він навіть спробував настроїтися на серйозний лад, взятися по-справжньому до роботи. Але бойового духу йому вистачило хіба що до перших сутінків. Сутінки ж принесли з собою безліч звабливих думок і так вимогливо застукотіли в його серце, що він одразу й здався.

І ось він уже в полоні свого безжурного настрою, і той настрій ніс його, як весняна повинь несе вутленьке суденце. І в голові самі собою клеїлись рядки вірша: «Куди несуть мене бажання, там щастя, радість і любов!..» Ого, та з нього б вийшов непоганий піїт, непоганий віршомаз, на зразок тих ортодоксальних писак, що засипають своїми недолугими римами сторінки столичних і периферійних газет. А ще ліпше він міг би спробувати свої сили в модерному стилі, в тому стилі, де ні думки, ні вимог стилістики, а тільки, тільки... ну як би це назвати? Інтуїтивна стихія — чи що...

Йому пригадалася Алочка, і він враз посерйознішав. В цієї вертихвістки, пружненької, з ніжними ямками на щічках розумниці, було чи й не більше тям до світових і житейських проблем, ніж у нього, Стася Станевича. Як вона останній раз, коли вони зустрілися в їхньому веселому гурті, скопіювала вірші Борьки Гороховського, визнаного «новатора» і улюбленця університетських пискух! Спародіювала його так, що навіть похмурий Шугайло і той за боки взявся.

Зараз Станевич ішов саме до Алочки. Вони мали провести веселий вечір у товаристві кількох художників, Шугайло обіцяв розповісти про свої пригоди під час турне по Франції. Алочку, звичайно, оберуть королевою вечора, сипатимуть їй компліменти, запиватимуть кожне її слово шампанським, і все дзвенітиме і співатиме, як в справжньому старому романі.

За одним духом подолавши сходи, Стась із силою натиснув на кнопку дзвінка. За дверима почулись дріботливі кроки. Стась спершу хотів відступити вбік і потім чимось дивацьким вразити дівчину: цмокнути їй просто в губи, насунутися на неї або ж сховатися за двері і вигукнути щось на зразок д'артаньянівського: «До ваших ніг — моє серце, маркізо!»

Однак він і не відступив, і не сховався, а просто скромно й ввічливо зачекав, доки відчиняться двері і тоді... Ні, як же добре, що він виявив поміркованість! На дверях стояла Алоччина мама, дивилася холодно на Стася і чекала, що він скаже.

— Вибачте!.. Алочки немає?

Мама відступає мовчки набік, пропускає гостя досередини. Стась аж пересмикує плечима, відчуваючи на собі неприхильний мамин погляд. Але ось і Алочка вигулькнула з кімнати. По блискучому паркету зацокотіли тоненькі каблучки.

— Точний, як завжди! — саркастично скривила губки дівчина, показуючи на годинник. Він спізнився на десять хвилин, чого Алочка не прощала нікому, навіть самому «президентові клубу інтелектуалістів».

Мати обняла осудливими очима доню, потім шпигнула ними гарненького, модно вбраного юнака.

— Знову до півночі? — спитала стримано.

— Я, мамуню, не школярка! — маленький пальчик грайливо торкнув мамин ніс. — Ти подумай, Стасику, мене досі вважають за отаку ляльку, якій треба давати манну кашку з ложечки.

— У кожної матері свої погляди на виховання дітей, — із стриманою поштивістю мовив Стась, намагаючись бодай цим пом'якшити їжакуватість Алиної матері.

— Не піддобрюйся! — потягнула його Алочка за собою. — Старий прийом: через серце матері до серця дочки. — Її сміхотливий голос вже дзвенів на все парадне,

скакав по цементних сходах, аж відлунювалося десь угорі, під дахом.

Мов безтурботні діти, вибігли вони на вулицю, спинили першу стрічну машину і понеслися в сіру невідомість. Власне, невідомість була тільки для Алочки, тільки їй усе здавалося зараз імлісто-ніжним, гойдливим, чарівним, як у феєричній казці, де немає буденних мам, немає розкладу занять, немає складної умовності життя, що зв'язує тобі рухи, забирає сміх, гамує у грудях молоду завзятість. Тільки їй здавалось, що то казковий принц сидить біля неї і тисне їй руку, і ніжно нашіптує пестливі слова, і везе, везе її кудись, у царство благородних духів, на золотий трон щастя.

Але «принц» дещо пригнічений. Він-бо добре знає, яким «троном» може обернутися для них сьогоднішня розгульна вечеря в ресторані, особливо ж, якщо вони знову, втративши міру, віддадуться шаленим оргіям тіла й духу.

— Я тебе прошу, Алуно... Ми сьогодні будемо в хорошому товаристві.

— В товаристві? — сіпнулася Алочка.

— Ну... з нашими друзями,— боячись сполошити дівчину, став обережно підкрадатися до неї слівцями Стась.— Мулат буде, Курашов, Шугайло...

— А-а-а,— обізвалася протяжно Алочка, і в її голосі прозвучало неприховане розчарування. Що спільного мав той п'яниця Курашов, чи той пашекуватий Мулат, чи навіть зарозумілий, похмурий Шугайло з її думками про благородного принца! Боже мій, значить, вони знову питимуть, переказуватимуть одне одному сороміцькі анекдоти, хмелітимуть від похитливих рухів, від сонного човгання по паркету... І це все, що залишиться від її вимріяного світу, від її синього птаха щастя! Мартиненко, хоч і неспіливий і суворий, але принаймні лицар. А в ресторані вона щомиті відчуватиме на собі ковзкі, масні очі Шугайла, весь час червонітиме від безсоромних натяків Мулата... І Стась, торопіючи перед своїми набагато старшими за нього друзями, втративши всю свою гоноровитість, тільки запобіжливо цокатиметься, тільки віддаватиме її всю на розп'яття. Що він їй говорить зараз? В чому він її переконує? Щоб вона шанувалася і не дозволяла тим слинтям торкатися до її божественного тіла? Він сам не може захистити її, він боїться попсувати з ними ділові, конче потрібні йому взаємини?

— Зрозумій, Алуню, що це дуже цікаві, освічені люди, — бубонів він. — Я не можу показувати свою кугутську ревність. Так не робиться в порядному товаристві.

— Тоді нащо ми їдемо туди?

— Повеселитись, розвіяти нудьгу.

— Ну, гляди ж! Дивися мені! — з якимось болісним стогоном вигукнула Алочка і припала головою до холодного скла.

На щастя, бенкет пройшов скромно і без особливих пригод. Мулат цього вечора не з'явився. Шугайло був на диво балакучий і весь час плів теревені про вечірні кабаре і про гарненьких парижанок, яких він, мабуть, бачив тільки здалеку, з вікон автобуса чи в кіно, але про яких знав силу-силенну всіляких інтимних подробиць.

Розходилися трішки п'яні, з нудьгою в очах і з неясним сподіванням чогось більшого, ніж поганенький заміський ресторанчик (як правило, вони завжди збиралися в закладах скромних і малолюдних). Шугайло запропонував Стасеві і Алочці зайти до нього в майстерню, сказав, що там десь загубилася пляшка справжнього кальвадоса і вони можуть бучно попрощатися із сьогоднішнім днем.

Алочка глянула на Стася, той на Алочку. Що ж, іти так іти. Стась знову вибігає насеред вулиці і спиняє таксі. Віталій рішуче, як старший, до того ж господар, що припрошує гостей, бере на себе опікування Алочкою. Шарпнув перед нею дверцята і посадовив її на заднє сидіння. Сам уліз за нею.

— Мені, значить, за капітана? — скривився Стась, вмошуючись біля водія.

В машині було задушно і тряско. Захмелілий Шугайло вперто намагався прикласти Алоччину долоню до своїх губів, бився головою об переднє сидіння і щось бубонів високопарно й патетично.

В майстерні було тепло, затишно, сонно. В темній першій кімнаті чекали на хазяїна велетенські полотна, запнуті мольберти, пахло оливою і ще чимось дуже своєрідним, чого Алочка ніяк не могла визначити. У Шугайловій майстерні вина не знайшли. Тільки порожні пляшки тьмяно поблискували під стінами.

— Так що ж будемо робити, товариство? — розвів руками Шугайло.

Алочка почала застібувати свого плащика, в ній прокинулася нехоть до цієї затиї, відразу до цього сонного,

набурмосеного мужчиши. Але Шугайло як настійливий господар стягнув з неї плащик і посадовив її на канапу. Став доводити Алочці, що тільки бегемоти втрачають таку можливість і що, оскільки вони не бегемоти, а молоді, цілком здорові люди, то їм належить негайно вирвати у долі ще одну втіху.

— Яку ж саме? — спитала втомлено Алочка.

— Втіха не оригінальна, але й не позбавлена певного смислу, — проголосив Шугайло, випинаючи свої розхристані, з щедрою волохатиною груди, — Стась піде до найближчого гастроному за напоєм богів!

— Ні, ні!.. — спробувала протестувати Алочка, але поклонник французьких мод не дав їй більше й слова мовити.

В його руках з'явилася хрускітлива новенька десятка, очі — рішучі, владні. Стасеві доручається хуленько збігати на ріг, — це зовсім близько, — і забезпечити товариство усім необхідним. Кволі намагання Стася вчинити опір вщент розбиваються об гранітну непоступливість Шугайла.

— Протестуватимеш в районному відділенні міліції! — звучить його холодний голос, і на Стасеві плечі падає плащ.

Коли Стась вийшов, Алочка раптом відчула себе самотньою і обеззброєною. В ній раптом прокинувся страх. Дівочий страх, що холодом облив її тіло і відібрав мову. Шугайло стояв на дверях і пожадливо, мовчки роздягав її примруженими очима. Вона швидко підвелася.

— Відчиніть двері! Я піду...

— Ваш лицар повернеться за п'ять хвилин!

— Ні, ні, я не можу. Я зачекаю його на вулиці.

— Ви мене просто ображаєте, — погасивши в очах жадібні вогники, сказав Шугайло і скромно опустив голову. — Невже я такий страшний?

— Ви не страшний, але я... мені просто незручно, — завагалася Алочка, відчуваючи, як до неї повертається спокій, і ноги її знову стають міцними й надійними.

— Ну, а ви мене злякали, — засміявся колючим, недобрим сміхом Шугайло, і на худому, довгастому обличчі майнула тінь досади. Очевидно, в цю мить він щось старанно й швидко обдумував. Нарешті відійшов в куток і виніс звідти мольберт. — Чесно кажучи, я запросив вас не заради пляшки вина. Мені треба ще раз глянути на вас у... натуральному вигляді. Прошу, хвилиночку! Сядьте отут,

ближче до середини...— Він поставив стілець і посадовив на нього Алочку, причому рухи в нього були делікатні, ніби він торкався до порцелянової статуетки. Алочка зовсім заспокоїлась.

Шугайло відкрив мольберт і почав наносити на папір гострі, навескісні лінії. Потім кинув олівець, схопив пензля і жирно квацонув просто посеред картини. «Дурна я, дурна! — подумала Алочка. — Навіть соромно перед ним. Як селючка, злякалась».

— Хочете глянути на свій портрет? — спитав він.

— Хочу.

— То ходіть сюди. — Він взяв її гарпенько за тугі плечі, повів у куток кімнати, де стояв мольберт.

Алочка нахилила голову і вп'ялася очима у ватман. Вона була не п'яна, вона зонсім чітко усвідомлювала все, що діялося навколо. Тільки перед заквацьованим ватманом очі її потуманіли. Велике червоне коло, перетяте навхрестними зеленими смугами, маленький рудий хвостик внизу — щось схоже на пожовклий кленовий листок. — і кілька туманистих плям по всьому тлі «портрета» втілювали її образ.

— Пробачте... це? — Їй зашерхло в горлі, очі ще більше затуманилися.

— Так, саме це.

Алочка глянула на Шугайла вдумливо, насторожено: хоче потішитися над нею? Одне діло — малювати хаотичні натюрморти, збурені куповиння хмар, символічні натовпи людей у вигляді вогнистих рік! То ще куди не йшло, в тім «символізмі» Алочка ладна була вбачати бодай крихітку смислу. Але тут!.. Ні, ні, побачити себе отак спотвореною, отак розчавленою в зеленім і рудім місиві плісняви — це було нестерпно!

Шугайло, помітивши її розгубленість, сухо став пояснювати:

— Сподіваюся, ви правильно зрозумієте сенс сучасного портретного малюнка. На мою думку, ваша краса не вкладається ні в які симетричні, правильні лінії, бо вона сама по собі є протест проти умовності, проти всього буденного. Ваша краса знімає оболонку людських тривіальних понять про силу духу...

Алочка стояла перед ним в позі рокової істоти, слухала мовчки. Потворне коло все ще танцювало перед її очима, все ще вганяло її мозок в якусь глуху чорну печеру.

Йй було смішно, й чудно, і навіть страшно. Десь глибоко в свідомості ворушилася думка, що й вона сама смішна, раз прийшла сюди і позує перед таким художником. Але думка та розбивалася об упертість, яка вимагала від неї розкрити «талант» Шугайла до кінця.

Він попросив її знову сісти на стілець і взявся за пензель, сприйнявши її мовчання як вияв зворушення. Кладучи на папір фарби, заговорив задумливо:

— Нас, нових художників, часто звинувачують у спроценні, натуралізмі, вульгаризації почуттів. Але це цілковитий абсурд. Ніхто так не прагне до природної безпосередності й чистоти, як ми. Взагалі ніхто так не вмів побачити людину в усій її первозданній красі, як художники. Кажуть, що художники звикають до розпусти, бо вони бачать перед собою голих жінок, які їм позують, і взагалі дуже добре уявляють собі всі тонкощі анатомії жіночого тіла. Насправді ж подібні звинувачення тільки видають ханжество тих, хто сам не має нічого святого за душею. Ми просто відкидаємо облудну сором'язливість, бо для нас людське тіло є святилищем, зразком краси. Що таке сором? Чи «соромно» звірям, які в усіх своїх проявах вищі за рід людський? Чи «соромно» дикунам, які не вживають ніяких убрань? А наші предки? Древні елліни теж не соромилися голизни. Можливо, ви знаєте, що в «гімназіях» грецькі юнаки й дівчата займалися фізичними вправами в пайнатуральнішому вигляді. Власне, саме слово «гімназія» походить від слова «гімнос», що значить — голий, а слово «гімнастика» означає — робити вправи голими. Чому ж ми, в вік вселюдського зближення і загального духовного спілкування, повинні так відмежовуватися одне від одного? Чому? Нащо ця зайва сором'язливість?

— Віталій, ви геній! — сказала Алочка.

Він примружився, прицінився, подумав. Так, здається, він дечого досяг, примусив це миле дівчисько глянути на нього іншими очима, роздмухав в її серці вогник цікавості.

Швидко підійшовши до неї, він поклав їй на плечі руки, гіпноотично глянув їй в темні глибокі очі.

— Мені, звичайно, не треба, щоб ви оголялися переді мною, або ж звикали до спартанської простоти нравів. Ви... ви прекрасні й так!

Він взяв її долоню і міцно стиснув у своїх пожадливих пальцях. Зараз, у цій затишній кімнатці, в присутності

вродливої дівчини, він знову почав п'яніти. Блиск Алоччиних очей збурив у ньому кров, і він, забувши про все на світі, гарячково потягнувся до її губів.

— Ви прекрасні! Ви... саме блаженство...

Алочка відсахнулася і швидко огляділася.

— Це вже занадто! Ви, здається, трішки перепили сьогодні.

Вона почала одягатися хапливо й рішуче і раптом згадала про Стася, який би давно мусив повернутися. Невже вони домовилися між собою? Невже Стась продав її цьому вовкуватому «модерністові»?

Але Шугайло не хотів здаватися. В його уяві дрібного залицяльника всі жінки були легковажними, всі жіночі принади доступними для настирливого чоловіка.

— Ти не підеш від мене! — гримнув він на Алочку владним тоном купчика, який силою своїх грошей змусив брати все, що йому впадало в очі. — Ти... ти будеш зі мною!

Алочці стало смішно. І водночас вона знову подумала про Стася. Негідник, негідник! Це його рук діло, він усе підготував.

— Гаразд, — забелькотів гугняво Шугайло, заступаючи їй дорогу. — Ти підеш. Але ти мусиш... я прошу тебе... один поцілунок.

Шугайло силоміць притягнув її до себе, рвонув за ший, одкинув їй голову. Вона, скуйовджена, ще більше розлючена, вирвалася, штовхнула його в груди і вибігла з кімнати. В сусідній кімнаті щось загуркотіло, хряпнули коридорні двері, почулося швидке цокотіння каблучків попід вікнами. І тут Шугайла наче вкусив якийсь гедзь. Нікчемне дівчисько посміло отак відшити його, посміло показати йому отакого носа! Ні, ні, він її ще дожене, він вирве у неї своє.

Шарпнув із стільця плащ, вилетів на двір. Алочка була вже в підворотті. Двома стрибками він догнав її, притиснув до стіни. Гаряча кров пульсувала в ньому, червоним запиналом сліпила йому очі. Задихаючись, він притиснув її ще дужче, пожадливо, дико вп'явся губами в її губи.

— Ходімо... назад... назад!

Він аж хрипів від шалу, аж трусився від дикого бажання.

І тут чийсь міцні пальці вп'ялися йому в плече.

— Ти що це?

Алочка побачила насуплене, перелякане обличчя Стася,

побачила його зібрану, пружну постать, стиснуті кулаки. Шугайло якось боком зиркнув на Стася і труснув головою, мов очманілий картяр, якого силоміць занурили в діжку з водою.

— Іди ти, сосунець! Геть!... — гикнув він, але домовити не встиг. Стась коротким блискавичним ударом поціливі йому в обличчя. Шугайло глухо завив, хитнувся вперед і був би впав, якби Стась другим ударом знизу не відкинув його до стіни. Тут уже й Шугайло, вирячившись, осатанівши, почав дубасити свого приятеля. В підворотті зчинився страшенний шарварок, перед Алоччиними очима замиготіли розгарячені, упрілі обличчя, кулаки, розпатлані чуби. Забувши про свою «даму серця», друзяки обсипали один одного найбруднішою лайкою, харчали, підгикували, плювалися. Алочці було бридко й страшно, і водночас щось тримало її в цім темнім закапелку, ніби перед її очима завалювалося все оте царство її мрій, усі її марення про недосяжно-прекрасного принца і їй треба було додивитися цю катастрофу до кінця.

— Сопляк нещасний!.. — пасідав на Стася Шугайло. — Ти ще смієш за оту б...

— Ах ти, мазило, вискочка!.. Ось я тобі!.. Я тобі!..

І знову аж земля двигтіла під розкаряченими погами. Непомітно забіяки випхались на вулицю, під світло ліхтарів і, звісна річ, одразу ж привернули до себе увагу перехожих. Якась старенька із зонтиком в руках спробувала розвести їх, але отримала міцного стусана і впала навзнік.

Тут саме надбігли й дружинники. Шугайло одразу ж протверезів і кинувся навтіки у глиб двору, за ним чкурнув і Стась. Тільки Алочка лишилась самотньо біля воріт чужого дому.

Старенька жінка напустилася на пої:

— Хуліганка! Судити її треба! Мало не вбили мене!..

Один з дружинників допоміг жінці стати міцно на ноги, обібрав з неї сміття.

Алочка повернулась і хотіла вже бігти від тієї ганьби. Але високий дружинник взяв її легенько під лікоть, притримав.

— На жаль... ваш маршрут сьогодні міняється.

І всі вони гомінливим, збудженим гуртом рушили вздовж вулиці.

Ось так того пізнього вечора під сонними ліхтарями Алочка Кудрявцева опинилася в ролі затриманої. Закон,

який завжди захищав її, для якого вона була ніжною, випеченою квіткою, глянув на неї суворим, осудливим оком.

В штабі народних дружин було незатишно і якось особливо холодно. Під стелею горіла тьмяна лампочка. Побачивши нову «порушницю», парубчаки з червоними пов'язками враз пожвавішали, набрали солідного, істинно судейського вигляду і почали строго опитувати Алочку, хто вона така, яким чином опинилася на вулиці, де поділись її друзі і де вона встигла «зарядитися».

Алочка на всі питання відповідала односкладово, у відчай водячи очима по обличчях присутніх. Але співчуття не було. Хоч юнаки, котрі цього вечора песли чергування, були веселими, життєрадісними, компанійськими хлопцями і хоч кожен з них в душі, може, трохи й співчував гарненькій студенточці, роль, в якій вони зараз виступали, робила їх суворими і непримиренними. Ситуація ускладнювалася тим, що від Алочки й справді трохи відгонило вином.

В цю мить відчинилися двері і до кімнати зайшов... Борзень. Так, так, зайшов Алоччин — не те, щоб товариш — але співкурсник і, головне, вірний друг Володі Мартиненка. Він був одягнутий у заквацьований глиною й вапном робочий комбінезон, на обличчі його, втомленому й брудному, був спокій і врівноваженість вдоволеної своїм днем людини. В усій його постаті, кряжистій, міцній, відчувалася мужня, гордовита вагомість. Темні, затінені важким надбрів'ям очі іскрилися нерозтраченою силою.

— Брати-товаришочки, що нового в царстві Феміди?

Видно було, що серед дружинників у нього сила друзів. І зайшов він, мабуть, просто так, щоб побачитись із ними, пустити якийсь дотеп. Але ось він помітив Алочку.

— Ти?..

Важкі надбрів'я ще крутіше нависають над очима.

— Я,— винувано озивається Алочка.

— Не розумію... Нічого не розумію...— Він повертається на всі боки, вимагає пояснень, вимагає, щоб йому роз'яснили, як могло статися, як могло дійти до того, що Алочка, мила, розумна Алочка,— гірка Володина любов, недоспані його ночі, болісні його мрії,— сидить зараз осоромлена під цією обшмугляною стіною. Він вимагає негайного пояснення: що тут сталося?

— Та ви знаєте, що це наша найкраща студентка! —

схвилювано вигукує він, широко розставивши руки, наче готуючись грудьми захищати бідну Алочку.

Йому вірять, з ним погоджуються. Навіть співчують. Найкраща студентка? Цілком можливо! Тим гірше для неї, для її комсомольської честі, тим гірше для всього курсу, для всього факультету, коли найкращі студенти дозволяють собі подібні вчинки.

— Що ж вона собі дозволила? — допитується Сергій.

— Вона разом із своїми друзками вчинила на вулиці скандал... Штовхнула стареньку жінку... — пояснює трішки непевним голосом високий парубчак в окулярах, який до цього часу старанно записував увесь перебіг подій в протокол. З гурту заперечують, що вона не штовхала бабусю, штовхнули якісь хулігани, а дівчина, може, й справді не дуже винна. Та на юнака в окулярах ті аргументи не діють. — Громадянка Кудрявцева винна в порушенні порядку. Вона не називає своїх співучасників. Ображено стару людину... фізична травма... Ми змушені передати справу в міліцію. — Раптом він зраділо підводиться з-за столу, побачивши в дверях темно-синю шинель. — А ось і постовий! Чудово! Давайте, товариші, кінчати справу.

Борзень відчув, як недобра злість охопила його. Спочатку він хотів сперечатися, доводити, якимсь вигороджувати Алочку. Але в наступну мить збагнув, що справа набагато серйозніша і тут потрібна чиясь рішуча допомога. Чия? Хтось із дружинників взяв його за руку, відвів убик:

— Ти, Серьожа, на Бойчака не гнівайся! — Це про парубійка в окулярах, котрий, мабуть, правив в штабі за старшого. — Твоя Кудрявцева справді попалася.

— Що ж їй буде?

— Погано буде. П'ятнадцять діб пахне.

У Борзня заперхло в роті. Він першою жмакає свою мулярську шалчину, відступає до дверей, мало не падає, перечепившись за поріг, іде вулицею. Спиняється на розі. Ловить думку, розкручує її. І ось уже вхопився за якийсь рятівний її поворот. Володя! Сюди його негайно! Негайно!

Такі несе Сергія вечірніми сльотавими вулицями, вичавлює з калюж воду, сипле віялами бризок на стіни будинків. Ось і Мартиненко. Кілька хвилини на одягання, на коротку інформацію, на коротку нараду, і на тій самій машині — назад. Але що ж далі? Чи впоратяться вони самі з цією справою? Чи стане їхнього авторитету на те, щоб вирвати Алочку з біди?

Машину відпущено. Друзі стоять на розі. Що далі? Що робити далі? І тоді Володя погляд падає на телефонну будку.

— А може... він?

Сергій враз здогадується.

— Давай! Ось дві копійки! Тільки швидко! Крути! А я піду до них, щоб там не дуже поспішали.

Того вечора Алочку було врятовано. Не те, щоб зовсім, бо дружинники таки записали всю історію і погрожували сповістити в комітет комсомолу. Але, дякувати богові — чи то пак його живому втіленню — Тарасу Володимировичу — міліцію і суд обійдено.

Втрьох відвели дівчину додому, побажали їй спокійного сну. Потім стали на розі, задумані й суворі.

— Яка ж уперта! Не хоче казати, з ким була, — зітхнув Сергій.

— Що їй казати! — відмахнувся Володя. — Із Стасиком. Ясно, як божий день.

— А може, й ні?

Володя не відповів, повернувся до Ясеня, що мерзлякувато кутався в пальто.

— Це ж ми вас з постелі зірвали?

— Зірвали.

Ясень закашлявся, ще дужче зігнувся. Йому було зовсім погано. Сергій побачив таксі, спинив. Ясень сів у нього, підкликав до себе хлопців і, не напружуючи голосу, з легким сумом сказав:

— Бувайте здорові і поміркуйте над усім, що сталося.

Хряпнули дверцята, машина шугнула у вологу темінь ночі.

Володя, розбитий, пригнічений, глянув на свого друга. Вперше, мабуть, за весь вечір помітив на ньому робоче вбрання, вперше подумав, що це ж той самий Сергійко, який зникав вечорами, наводив журбу на своїх друзів, і що зараз, після тривоги, яку вони спільно пережили, вони стали ще ближчими один одному.

— Завтра ти мені даси повний і цілковитий звіт ще й про себе, — лагідно-сонним голосом сказав Володя і, сховавши в кутках губів посмішку, зробив крок до тротуару. — А зараз додому і спати! Цієї втіхи ми, здається, заслужили,

Історія з Алою Кудрявцевою не минулася для Ясеня безслідно. На ранок його знову схопив кашель, закололо в боці, мало не почалося справжнє запалення легенів. Довелося ще тиждень відлежуватись в ліжку.

Одного дня прийшов Мартиненко.

— Сідай, соколе! — припросив його Ясень, який лежав на дивані, обкладений журналами й книжками. — Бачиш, знову болячку набігав собі. До речі, ти прийшов саме враз. За моїм розкладом зараз має бути обід. Ти ж, мабуть, голодний?

— Тарасе Володимировичу!.. — Мартиненко ніяково розвів руками. — Ну нащо?..

Але Ясень поклав йому на коліно важку долоню, вимогливо глянув в очі.

— Гайда на кухню! Підігрій суп і котлети, які мені приготовлено як хворому й німічному інвалідові.

Подолавши ніяковість, Мартиненко заходився хазяйнувати, накрив скатертиною стіл у вітальні, розставив тарілки. Ясеневі лишилося тільки жартома погукувати на нього та сипати дотепами.

І ось вони вже за скромною трапезою. Мартиненко пробує завести розмову, але Ясень обриває його:

— Балачки потім! Мій організм не витримує подвійного навантаження. Крім того, не забудь, що Павлов теж радий певну стриманість під час їжі. — Ясеневі очі дружньо поблискують, щоки порожевіли. — Але якщо ти маєш якусь цікаву новину, то доведеться зробити виняток. Дозволяю їсти й розповідати.

Володя насупився. Він справді приніс новину, тільки в цій новині більше дивного, ніж цікавого. Сергій Борзень ходить почали на будівництво для того, щоб заробити гроші і майнути в Сибір.

— До батька?

— Думає, що від нього щось приховують в геолого-управлінні.

Ясень машинально качає по столі хлібні кульки. Обличчя його стало задумливим.

— І що ж ви вирішили?

— Хто це ми? — спитав Володя.

— Ви — брава комсомолія.

— Вирішили допомогти йому.

— Як саме?

— Відрадімо йому робити цю дурницю, примусимо кинути роботу. Хай береться до навчання.

— Неправильно!

— Тарасе Володимировичу...

— Неправильно, кажу, — підвищив голос Ясень і з силою поклав на стіл виделку. Володя від того стуку аж здригнувся.

— Ви ж розумієте самі, Тарасе Володимировичу, що ніякі поїздки... взагалі, все це дитяча вигадка... вся країна шукає експедицію...

Ясень, розморений, втомлено прочовгав до дивана. Ліг горілиць на розстелену постіль. Володя, трохи розгублений, чекав його слова. Полежавши кілька секунд мовчки, Ясень пеквально обернувся до нього.

— А якби тебе не пустили за батьком? Га?

— Не знаю...

— А мусиш знати, товаришу комсорг! Якщо він не поїде в Сибір і якщо, припустимо найгірше... якщо станеться лихо, він вам цього не подарує. Мені здається так: хай Сергій їде. А допомогти ви йому повинні. Грошима, чим хочете, але він мусить знати, що про нього дбають.

Володя підсунув стілець до дивана, помовчав.

— Я теж думав щось таке... Тільки боявся, що ви глузуватимете.

Ясень дивився в стелю.

— Співчувати людським стражданням і допомагати людям, які зазнали біди, — як можна з цього глузувати!

Запала мовчанка. Вечірні сутінки згускли, почали зсувати стінки, понижувати стелю. Грюкнули двері — то прийшла Ніна Остапівна. Заглянула до кабінету, стримано поздоровкалася з Мартиненком. Він, ніби відчувши її холодність, швидко підвівся.

— То я піду.

— Все сказав?

— Та, мабуть...

— А з Кудрявцевою?

— Маркушевський уже знає все. Йому дзвонили з штабу дружин, розпитували про Алочку... Цікавився, чого ви там були, хто вас покликав.

Ясень посміхнувся.

— Іди! Наших вітай. Скажи, скоро побачимось. А Сергію допоможіть усі гуртом. Зараз йому не гарних слів від вас треба, а доброго, сердечного діла.

Він повернувся до Мартиненка лице — в куточках попалених смагою вуст ховалась задумлива посмішка.

Через кілька днів Ясеня потривожив загадковий дзвінок.

— Тарасе Володимировичу... Якщо можете, прийдіть в університет!

— Хто говорить?

— Та... байдуже... приходьте обов'язково! Вирішується доля дорогої вам людини! — дівочий голосок обірвався, почувлися надривні гудки.

Він дивився на трубку. Він знав той голос. Мила, турботлива Валя! Тільки чого вона так злякалася? «Вирішується доля дорогої вам людини...»

Не міг уже відлежуватися в тихій своїй оселі. Наступного ж дня зібрався на роботу. За деревами голо бовваніли знайомі контури університету, увінчаного могутніми каріатидами, замріяними музами. «Вирішується доля...» Про кого ж говорила Валя? Кому ще треба підсобити в скрутну хвилину?

— Тарасе!

— О-о! Михайлику!

Обличчя друга витягнене, сухотно-хворобливе, в очах жаринки тривоги. Ясенева раптом стислося серце. Очі Снігура дивилися просто йому в душу, дивилися і піби чекали.

— Та що з тобою? Ти наче з хреста знятий, Михайле?

— Розпинають.

Розпинають? І вмиють в тих запалених очах Ясень вловив проблеск злості, повів затятої енергії. Хто ж його розпинає? Хто посмів замахнутися на льотчика-героя, на найвідвертішу людину в університеті?

— Хто тебе розпинає, Михайлику?

— Маркушевський.

— Знову посварився з ним?

— Ніякої сварки. Викликав мене до себе і запропонував подати заяву про звільнення за власним бажанням. Свідків не було, і він говорив зі мною одверто. «Ви не задовольняєте факультет» — от і все. Пообіцяв навіть хорошу характеристику.

— Сволота!

— А ти не знав? — Снігур втомлено схилив голову. — Я, звісно, ніякої заяви не подав, вилаяв його добре. А що далі буде?

«Вирішувється доля дорогої вам людини!» Доля дорогої людини. Значить, Михайло? Ясень відчув, як гаряча задуха бере його в лабети, стискає йому серце. Він мусив зараз щось порадити другові, мусив порятувати його в біді. Через кілька місяців Снігур захищатиме дисертацію, перед ним залишався найважчий відтинок шляху, яким він ішов останні роки з граничним напруженням сил. Піти з факультету означало б для нього перекреслити своє майбутнє, розтоптати всі свої мрії, змарнувати все зроблене, виношене в серці.

— Ніякої заяви. Чувш?

— Чую.

— Ти на моїй кафедрі працюєш, і хай він тільки посміє без мого дозволу... Хай тільки посміє...

— Я не був вчора на орггодині, — став розповідати Михайло. — А він, як на гріх, і зайшов. «Чому не були?» — питає. Кажу йому, що ходив в лікарню просвічувати зуб. «Давайте довідку». Яку довідку? Там ніяких довідок не дають. Він своє: «Давайте довідку або пишіть заяву. Ви вже вдруге пропустили орггодину».

— Що ж, Мишко, цього слід було чекати, — сказав неквапно Ясень. — Це перша помста за той залік. Маркушевський перейшов у наступ. Але у нас є зброя, і ми будемо оборонятися.

— Найкращий спосіб оборони — наступ... Здається, так?

— Ні, я про інше, — заперечно хитнув головою Ясень. — На нашій боці правда і чесність. І свідомість того, що ми робимо потрібну людям справу.

— Ну тепер, мабуть, без мене будете її робити.

Ясень обняв товариша за плечі, глянув йому в очі. Невже він занепав духом? Та ні, ці очі ще ніколи не тьмяніли перед кривдою. Ще покажуть вони, що таке балачки, а що таке діло!

— Може, без мене й покажете... Остогид він мені, со-солодкий і слизький, мов вугор.

— Мовчати, товаришу комеск! — блиснув очима Ясень. — Наказую вам, як ваш сьогоднішній командир. Займіть місце в строю і продовжуйте наступ!

Але худенька хлопчача голова Снігура не підкинулася вгору. Він тільки журно, безнадійно зітхнув і тепло потиснув Ясєневі руку.

На сходах притишені розмови, човганяння, здалеку долинає гомін великого міста, б'є у високі вікна. Ясень задумливо піднімається сходами до деканату. Добру зустріч приготували йому в світлому храмі науки! А що, коли б це той дзвінок? Що, коли б він забарився вдома тиждень або й два? Здається, доброзичливець справді зробив йому послугу.

— Як добре тут! Як приємно чути веселе перегукування молоді! Як втихомирюється серце при зустрічі з цими розумними, відвертими обличчями! Он двійко дівчат перешіптуються між собою, душаться від сміху, щебечуть щось і пирскають в кулачки. Точнісінько тобі біля розлогої верби на березі Псла чи Ворскли. А он поважні молоді люди — один з чорною «кастровською» борідкою, другий у неймовірно великих окулярах — поважно ведуть розмову, може, обговорюють долю людства...

— Тарасе Володимировичу!

Він скидає очі на струнку дівочу постать і першу мить бачить тільки гострі кінчики туфельок. Гострі і мило знайомі. Мов ластівчині крила.

— Лідо!

— Я вас шукаю з самого ранку.

Знову його очі впали додолу і впилися в гострі носочки туфельок. Стало важко дихати, стало нестерпно важко дихати. Він поволі підводить обличчя, він бачить блідо-смагляве лице Ліди, він бачить її всю, в чорному жакеті, таку строгу, чужу, холодну. І в серці йому стає ще болючіше.

На його обличчі заціпеніла посмішка. Він увесь нерухомий і німий.

Ліда теж опускає очі, кілька секунд мовчить і нарешті нетерпляче, з якимось роздратуванням поводить плечима. Їй треба поговорити з Тарасом Володимировичем. Може, він подарує їй кілька хвилин?

— Але ж прошу... Лідо... Я трішки нездужаю... Оце вийшов вперше з дому.

Вона знає про це. Вона навмисне не приходила до університету і чекала на його повернення, хоч наказ підписано два дні тому.

— Наказ?

— Авжеж. Наказ про моє зарахування.

— То це ти?..

Дзвінок, тоненький, тремтливий голос в трубці... «Доля дорогої вам людини...» Ось про кого вболівав таємничий доброзичливець... Він привів Ясеня на потрібне місце і в потрібний час.

— Що я можу зробити для тебе, Лідо?

Дурне запитання! Ліда не може стримати посмішки. Вона прийшла зовсім не по допомогу, а просто як до завідуючого кафедрою. Невже його не цікавить, хто буде новим працівником на його кафедрі?

Гострі туфельки раптом зникають з-перед Ясєневих очей, і в грудях стає порожньо й глухо. Як вона сказала? На його кафедрі? Тобто на кафедрі новітньої історії, на тій кафедрі, де не було жодної вакансії, де працюють тільки четверо? Як же це так?

— Тарасе Володимировичу!

— А, пробач... ти кажеш — наказ. Я просто забув. Слухай, Лідо. Поговоримо пізніше. Мені треба вирішити одну справу...

Ліда раптом блідне вся і, опустивши голову, швидко рушає вниз по сходах. А він так само розгублено дивиться поперед себе і ловить у собі зловісну здогадку: Ліда замість кого?.. Ліда замість... Ні, не може бути! Це підлість! Скористувалися з його відсутності!.. Снігур! Звільнення за власним бажанням!..

Образа жене його до деканату.

Біля деканату стоїть Валя і, кокетливо мружачись, манірно, немов у такт якійсь нечутній пісеньці, погойдується на гостреньких каблучках.

— Софрон Борисович у себе?

Валя подивилася на Ясеня і кивнула головою.

— Софрон Борисович у себе і давно вже чекає на вас.

23

За важкими порт'єрами вітряний осінній день. Дерев в парку журно хиляться до землі. Десять у безмежній небесній глибині застрягла маленька безпорадна хмаринка, сумна, одинока.

З кабінету Маркушевського видно і ту хмаринку, і руді пасма жовтого листя на заснулих вербах, і поодинокі по-статі людей, що бродять парком. В душі Маркушевського глухо кипить досада. Хтось може отак вільно блукати пар-

ком, а він ось сиди тут і мучся. Все наче посміхається йому, все наче розкриває йому обійми, а підійдеш ближче і бачиш — міраж. Зникають посмішки, тікають друзі, Ось і Софійка. Сама ж покликкала до себе, сама ж натякнула, що все могло б бути інакше, сама глянула йому в душу тоскними очима. А тепер ставить якісь вимоги, клопочеться за того нещасного Борзня.

До всього тепер ще додавала тривоги Алочка Кудрявцева. Маркушевський здогадувався, що там не обійшлося без Стася і що, коли діло розкрутиться, на його, деканову, голову, знову посилються шипки. Скільки він умовляв свого розумного любимчика взятися за діло — ніщо не помагало. Мало йому було танцюльок — став напиватися, дебоширити почамп, вирішив, що на нього, Стася Станевича, немає ні управи, ні закону.

Та найгірше зло насунуло на Маркушевського в особі Ясеня. За кілька тижнів Ясень виріс у свідомості Маркушевського до розмірів зловісної сили, яка ладна змести все, що тільки стане на її шляху. Ясень скрізь устигав встромити свого носа, скрізь йому було діло. Витягнув із біди Кудрявцеву, тепер ось прийде на роботу — візьме під захист Снігура. Знову заварить веремію, знову допне свого.

За дверима чути розгонисті кроки, і Маркушевський по тих кроках вгадує свого недруга. Іде! Кинув слово Валі, береться за ручку, затримався на мить, шарпає до себе двері і переступає поріг кабінету. Подав руку, стримано привітався.

— Ви вже приступаете до роботи?

— Так, Софроне Борисовичу, я вже відлежав своє. І, здається, відлежав більше, ніж треба.

— Не розумію.

— Будемо говорити відверто, Софроне Борисовичу.

— А, ви про Снігура! — Тонкі губи Маркушевського пережовують цигарку. — Це спільна думка вченої ради і партійного бюро... Ще до вашого приїзду з Москви ми прослухували лекцію Снігура і дійшли до висновку, що він подає матеріал на дуже низькому рівні.

— Пробачте, але ж це моя кафедра.

— Шановний друже, у нас все наше: і кафедра, і факультет, і студенти.

Обличчя декана непроникне, кам'яне. Всім своїм виглядом він підкреслює остаточність рішення.

До того ж (голос його солодшає), йшлося про вибір між кращим і гіршим.

Вибір? Ага, он він куди гне. Вибір між Снігуром і Дністровою, вибір між любов'ю і обов'язком. Вміло ж замахнувся Софрон Борисович! Найлютіший кат не придумав би такого болю, такого вибору.

— Ви розумієте, Дністрова повернулася після блискового захисту дисертації... Та ви самі знаєте її...

Декан із садистською насолодою розтягає слова, пригнічує їх смішком. Колись, здається, шановний Тарас Володимирович ставився до Дністрової інакше, ніж зараз. Ні, ні, він, Маркушевський, зовсім нічого не хоче цим сказати. Але ж треба бути об'єктивним. Коли перед деканатом постало питання: Дністрова чи Снігур, він рішуче став на бік Дністрової. Якщо ж у Тараса Володимировича інша думка, якщо він проти Дністрової... Зрештою... нехай Тарас Володимирович напише офіційну заяву і в ній точно і ясно висловиться проти прийняття на роботу Дністрової. Тоді деканат, можливо, зважить на його міркування і залишить поки що — так, так, лише поки що! — товариша Снігура. Потрібна тільки його, Ясенева заява, його письмовий протест.

Ага, протест, Ясень мусить написати протест проти Ліди. Він мусить висловити письмовий протест...

— Беріть папір, будь ласка, ось папір, ось ручка і пишіть. Просто і ясно, пишіть, як вам підказує сумління і... ваше серце.

Ясень механічно підсовує до себе білий аркуш паперу, дивиться на нього.

— Вирішуйте з Дністровою, як знаєте, але Снігура не чіпайте! — раптом з болем вихоплюється в нього.

— Товаришу Ясень...

Білий аркуш сполоханим птахом злітає на підлогу, просто під ноги Маркушевському. Треба йти, негайно треба йти звідси, бо, здається, ось зараз він наговорить тут бозна-чого. І Ясень іде — швидко, несучи з собою біль, невисловлене страждання.

Сильний ривок, двері відчинені, рука затримується на мить, ніби ще вагаючись. Він виходить.

В приймальні Валині очі. Але він проходить повз той спалах цікавості, повз її тендітну постать і виривається в коридор. За ним, за його спиною, лишився на підлозі деканового кабінету білий аркуш.

До всіх обов'язків тепер долучився ще один — будівництво жилого корпусу. Не офіційний, а просто обов'язок серця. «Треба допомогти», — сказав секретар парткому Бруз, тихо, винувато сказав десь у коридорі і міцно, з тією ж винуватою посмішкою, потиснув руку. Чи може він це зробити? Чи може допомогти їм прискорити спорудження будинку, на який усі чекають?

Звичайно, може. Бо в його пам'яті теж живе переповнений темнотинний гуртожиток з незатишними кімнатами, чадною кухнею на десять-п'ятнадцять чоловік. Бо він ще носить у собі обіцянку, яку дав молодій парі Задорожнюків: «Буде новий будинок — вам першим окрему кімнату». І, пообіцявши це, ніби поклав собі в серце блиск їх очей і тиху їхню довіру.

А хіба ж тільки Задорожнюки? Та й чи у тому тільки біда, що людям тісно спати, готуватись до занять? А мрії про студентське кафе? А Михайлова панорама великого студентського клубу: голубі стіни, голуба тиша і голуба музика. Він, той Михайло Снігур, чомусь завжди, мріючи про студентський клуб, уявляв його собі в ніжно-блакитних, ніжно-небесних тонах.

В проектному інституті високий, заклопотаний інженер пообіцяв Ясеню зробити все, що в його силах, аби прискорити виготовлення проекту. Він обіцяв, мабуть, усім. Він брав відвідувача лагідно за лікоть, підводив до стіни і показував велику діаграму, що мала наочно ілюструвати виконання цієї проектною організацією її замовлень. «Оце все наше, — казав мляво. — Проектуємо, як бачите, не лише жилі будинки, а й промислові споруди. Ось завод у Чернігові, а оце суконна фабрика на півдні... Завдання першого чергове. Щодня дзвонить особисто міністр».

Можливо, для міністра фабрика на півдні й справді важила більше за житловий будинок. Можливо, у того міністра було багато фабрик, і за всі ті фабрики він звітував перед урядом. Ясень не гнівався на інженера, що вперто намагався розтлумачити йому, які складні процеси, пов'язані з виконанням проектних замовлень. Міністр був правий, бо він здійснював велику державну справу. Цей високий, з благородною сивиною інженер теж був правий — він виконував замовлення міністра. А Ясень не був ні міністром, ні представником великого союзного заводу; він

просто прийшов, щоб прискорити будівництво гуртожитку для своїх студентів: для Задорожнюків, які вже третій рік після одруження жили нарізно, для Мартиненка, Сакоп'яна, для багатьох інших, що тиснулися по четверо, по п'ятеро в кімнатці.

«Може, колись ці хлопці самі будуть міністрами,— думав Ясень.— Може, те, що вони робитимуть, буде справою великої державної ваги. А зараз вони просто студенти. Той інженер навіть посміхнувся, коли я сказав йому, що далі терпіти не можна. Він добре знає, що можна терпіти».

Над містом збиралися осінні хмари, дощі обіцяли бути затяжними. Ще не прийшла та дзвінка, прозора пора, коли після виснажливих мряк усе в природі немов очищається, коли сонце, напосне холодом перших заморозків, стає лагідним і білим.

Одного дня Ясень прийшов додому вдоволений, в доброму настрої. Після цілоденної біганини по будівельних організаціях, де він добивався затвердження в плані нового університетського гуртожитку, йому хотілося тиші і спокою. Мав стільки новин. Прийде Ніна, і він розповість їй про все. Кі бісу сварки, непорозуміння! Аби вона тільки вислухала його, як щирий друг...

Ніна Остапівна повернулась пізно ввечері.

— Ходив у головбуд? — спитала вона від дверей.

Він бачив, як дружина роздягалась у коридорі. Розчервоніла, зла, дихала зневагою й розчаруванням.

— Ходив і маю цікаві відомості,— спробував вразити її Ясень.— До нового року одержимо всю документацію. Будуватимемо через УКБ. Це набагато легше. Міська організація виступає як головний замовник...

Ніна Остапівна ввійшла у вітальню.

— Ех ти, нещасний замовник! — вигукнула презирливо, кривлячи свої вологі губи. Він такою її не знав. Стояла чужа, ворожа: холодні скалки у водянистих очах, розтріпані кудли на лобі.

Він мимоволі підвівся. Його самого поволі опанував гнів. І доки вона буде отак труїти йому кров?

— Я хочу знати, що сталося? — мовив він напруженим голосом, все ще намагаючись стриматись.

— Нічого! Нічогоісінько! Будує далі свій будинок для всяких маньок-саньок. А твоя сім'я хай гине в оцій конурі! Хай моя мати вмирає в темному підвалі!..

Він почипав розуміти. Маркушевський! Софія Іванівна!.. Все розповіли їй, накрутили її, як іграшкову ляльку.

Голос Ніни Остапівни лунав усе гучніше, все гнівніше. Вона кричала про втрачену віру в нього, про те, що ніколи вже не забуде цієї кривди...

— Якої кривди? — не витримав парешті Ясень.

— Якої?! — аж руками сплеснула Ніна Остапівна, і в її очах проступило щось хиже. — Ти остаточно порвав з Маркушевським! Ти... ти посмів... усі мої клопоти, старання... все тепер задаремно...

— Ну і біс із ним! — відмахнувся Ясень, оволодівши трохи собою. — Є чого так переживати.

— Я переживаю за наше майбутнє, — враз загусклим, наче замороженим голосом мовила Ніна Остапівна. — Ти прекрасно знаєш... Ти знаєш, що значить сваритися з начальством. Або ти його зіпхнеш, або воно тебе з'їсть. Зіпхнути Маркушевського тобі не вдасться. Руки короткі. То ж ти хочеш, щоб тебе самого потурили? Як ми будемо жити, коли тебе виженуть з університету, не дадуть навіть звичайного курсу?

— Піду в інший вуз. Зрештою, працюватиму в школі.

Ніна Остапівна впала в крісло і, закинувши назад голову, затуливши лице руками, голосно, з істеричним схлипуванням заридала. Ясень завагався. Він мав щось зробити: або заспокоїти жінку, або піти геть. Почуття жалості охопило його, примусило залишитися. Але як він міг її заспокоїти? Що міг пообіцяти їй? Добрі стосунки з Маркушевським?

Він подумав раптом про нікчемність цієї розмови, цієї сварки і, зітхнувши, пішов до себе в кабінет. Очевидно, це був той камінь, який йому не вдасться обійти. Не вдасться ніколи, ніколи!

Потім полягали спати. Він довго вмощувався на своєму дивані. Вона демонстративно постелила собі у вітальні. Весь час схлипувала у п'ятмі.

Ясень не міг заснути. Дивився на стелю, по якій повзали жовті квадрати, чув Нінин плач. Нило серце. Як зрадив би Маркушевський, коли б дізнався, що йому боляче, що він не має з ким перекинутися словом! Може, навіть висловив би співчуття, пожалів би: «Ніно Остапівно, простіть шалопутного свого чоловіка!..» А сам би реготав у душі.

Прокинувся серед ночі.

Увесь будинок спав. Ніна Остапівна вже не плакала. Жовті квадрати на стелі згасли. Тільки чути було, як десь далеко валують собаки.

Сон розвіявся: Ясеневі згадалося все їхнє подружнє життя — від першої зустрічі до оцієї безглуздої сварки... Чи він любить свою дружину? Вона не раз питала його про це, навіть вимагала, щоб він щодня говорив їй ласкаві слова і запевняв її в своїх почуттях. І він говорив їй, що любить.

Але часто траплялося дивне. В сині місячні ночі йому ставало раптом страшенно шкода себе. Неначе його скривдили, забрали щось найдорожче.

В такі хвилини йому здавалося, немов усе життя, сповнене невимовно прекрасних принад, барв, звуків, сонця, проносилося десь у нього за спиною. Йшов у такі ночі з дому, бродив самотньо понад річкою, по безлюдних левадах, по росяних луках. Коли повертався над ранок в хату — де вони «денникували» під час літніх канікул, — Ніна міцно спала в задушній світлиці, така далека від його душевних терзань. Удень він забував усе, соромився свого суму і з щирою безпосередністю розповідав дружині, що й цієї ночі «його водив парубоцький біс». Все зводилось до жарту і забувалося...

...Після сварки в домі Ясєнів немов пронісся холодний вітровий — стало зимно й незатишно. Ніна, соромлячись грубості своїх докорів, уникала відвертої розмови. Тарас на все дивився з байдужістю людини, якій нічого вже втрачати. Він не гнівався на Ніну. Він щось говорив до неї, ділився з нею якимись намірами, приносив з університету новини. Він розповів їй, що Маркушевський «зайняв вицікувальну позицію», що Снігур лягає на операцію, а без нього буде важко. Не сказав їй тільки про Ліду. І не тому, що пам'ятав, чим кінчались такі відверті розмови, а просто не міг з нею говорити про Ліду. Він жив — працював, клопотався домашніми справами, приймав гостей, коли їх запрошувала Ніна. Але все це робив якось похалцем, немов боявся розкрити те, що ховалося тепер в його серці.

Може, Ніна й каралася за вчинене, й хотіла справжнього миру. Може, й він хотів того самого. Але не міг прищеволити себе. Серце йому наче обвуглилося. А ночами він шаленів від любові. До кого? Не знав, не мав навіть гадки. Просто кохав когось. Зринала віра в те, що він ще молодий, що він ще може — ого, ще скільки може! — зробити

діла, що треба збігти на степову могилу і пильно глянути за обрій, де по крутих шляхах летіла його комсомольська юність...

Так вони жили. Що буде далі, Ясень не питав себе. Зрештою, життя ввійшло в старе річище і ніби вгамувалося.

25

Вже дві години вони сидять разом. Маленький заміський ресторанчик нагадує салон велетенського корабля, що пливе серед ночі в безкрайому, моторошно-пустельному океані. Людей небагато, сидять по двоє біля столиків, мляво перемовляються. Скрипить саксофон. За широкими вікнами проносяться по шосе вогні фар. Фар чи, може, стрічних кораблів, таких же загублених, самотніх, таємничих? І, може, то не цигарковий дим пливе попід стелею, а клапті хмар?

Безликі офіціанти снують між столиками — бліді привиди з нереального світу. Чи вони теж про щось думають, теж бачать ті фари, чують оте чудне шамотіння хвиль за вікнами-ілюмінаторами? Софія Іванівна з байдужною усмішкою оглядає зал, людей біля столиків, сонного скрипаля на естраді, потім переводить очі на Маркушевського. Ага, це ж він привів її в цей салон мрій і фантазій. Наобіцяв неймовірних чудес і сидить мовчазний, без слів, без руху.

— Ви про щось думаєте?

На її голос він відповідає усмішкою. Киває злегка посивілою головою, простягає руку і ніжно потискує їй лікоть, повний, теплий, звабливий. Яке щастя сидіти поруч з нею! Забути все, викинути з душі клопоти, сварки, звіти, напруження. Яке щастя, коли отак солодко щемлять у грудях невідомість і бажання. Бо що було там, за цими стінами? Чи було там справжнє життя? Вічне боріння, вічне прагнення влади, слави — і вічне відчуття порожнечі.

А зараз він знову з нею, із своєю любов'ю, і вперше, може, за багато років почуває в собі реальність світу. Дивно, як вона згодилась на його запрошення? Він випадково зустрів її на вулиці і сказав, що жде, надіється, вірить, що кожен день згадає їхню останню розмову у неї вдома. І на ті його банальні слова почув раптом тиху згоду.

Потім був довгий день сумнівів, душевних терзань. Чи прийде Софі на призначене місце? І навіщо прийде? Адже

не кохас його, чужа йому. А от же погодилась, а от же скинула довірливо на нього підсиненими очима і томо зітхнула.

— Я думаю, Софі, про те, що людині важче втекти від своїх думок, ніж забратися у найдальші галактики.

— Вас тривожать справи факультету? Киньте думати. Давайте відчуємо себе дітьми ночі, спокою.

Тепла, повна рука лягає на його долоню і злегка притискає її. Вона втішає його, піжна, мила Софі? А він? Зрадив колись її чоловіка, занастив її сім'ю. Добре, що вона про те не знає. І ніколи, мабуть, не знатиме. Аби Савчук не повернувся з Сибіру та не зустрівся з нею знову.

— Від Михайла ніяких вістей?

— Ні... Мені часом здається, що я розчавлена якоюсь стихією. Не маю більше ні волі для протесту, ні ясності думок для боротьби за своє майбутнє.

— А ви не боріться.

— Можливо.

— Запевняю вас, Софі, що навколо вас стільки хороших людей, до вас прагнуть такі серця, що вам просто нічого боятися.

— О, серця! Гучне слово. Хай би це була хоч добра, надійна рука, а не порожнеча, яку я відчуваю кожного дня, кожної хвилини.

Вона пригубила склянку з вином, наморщила лоба.

— А як там Борзень? Його, здається, помилювали?

— Ну, нащо ці слова, Софі? Він залишився на факультеті, як я вам і обіцяв. Тепер усе залежить від того, яким шляхом він піде. Якщо потрапить під вплив Ясеня і його дружків-демагогів, я не сподіваюсь нічого хорошого. Ясень продовжує фрондувати, і я боюся, що жертвою його примх можуть стати окремі студенти. На жаль, Сергій потягнувся до нього.

— Та бог з ним! Хай вчиться, — зітхнула Софія Іванівна. — А вам, Софроне, спасибі.

І ніжна рука віддано тягнеться через стіл, між склянками і тарілками, рожево й покірно. Маркушевський милоствитливо потискує її, скромно опускає очі і притишує голос до шепоту: він усе зробить заради неї, заради цих дорогих, скривджених очей. Він залишився їй вірним і буде вічно чекати на її ласку.

- Вічно?
- Ну... роки, місяці... Якщо треба — життя.
- Господи, Софроне, кинь сентиментальності!

Софія Іванівна трохи захмеліла. Триумфуючий сміх піною здіймається в ній. І вона вже не спроможна стримати його. Та й нащо стримувати? Хто забрав у неї право бути щасливою, бодай раз у житті бути щасливою? Хіба цей покірний, відданий чоловік із оповитою сріблом головою не належить їй душею й тілом? Академік... Який він далекий від неї, від того острівця щастя, на який вона зараз ступила. А цей — з нею, цей, що вивів її на острівець і тримає її за руку.

А таки справді тримає. Вона чує його потиск, і солодко, і щасливо робиться їй на серці. Хай буде так, хай буде завжди цей потиск, і це тепло дужої руки, і певність, що ти маєш друга, опору, закохані в тебе очі. Він, звичайно, більшого хоче, він мріє і про її тіло. Ну, що ж, хай мріє. Їй так добре від його мрій. Вона не буде ні про що думати, нічим клопотатися. Може, так мусить бути.

Десь на естраді, за димом і чужими обличчями, глухо, ритмічно б'є барабан, наче в далеких африканських джунглях. Б'є, як старовинний тамтам. А ось заплакала скрипка, вихопилася в порожнечу між двома ударами й заскімляла, непаче роковане в жертву створіння.

Їй раптом набридає ця нудна, плаксива музика, їй хочеться сплеску радості, бадьорості, сили, чогось гучного, неймовірно гучного. Співу? Галасу? Сміху? Ні, їй хочеться гучного щастя...

І він розуміє її.

— Ходімо звідси, Софі!

— Ходім.

Вони розраховуються з білолицим, примарно-мовчазним офіціантом, виходять з накуреного залу, з чадного каскаду звуків і поринають у вогку тишу. Ліс мрійно шепоче навколо, сосни розіпнули по зоряному небі свої гілки-антени і ловлять їм одним чутні симфонії ночі. По автостраді час від часу з шерхотом пугають машини, і фари їх світляками перескакують від дерева до дерева.

Мокра, ковзка глиця під ногами, кострубаті, колючі, слизькі куці з безлистими гілками, заворожена темрява.

— Ти чуєш, як тут просторо, Софроне?

Їй просторо! Дивна жінка! Чи вона несе ту просторість у своїм серці? Маркушевський розумів, що саме зараз,

саме в цю ніч, під цими безумними зорями, вона може вчинити найнеймовірніше.

— В такі хвилини людина стає всім і водночас нічим. Правда, Софі?

— Правда, Софроне. — Щось раптом надривається в її голосі, вона в'яне вся, повисає в нього на руці, затихає, никне. — Мені холодно і страшно. Ходімо додому.

Він мовчки йде поруч.

— Ти чуєш?

— Чую.

По шосе несуться вогняні кулі, і мерехтливі стовбури дерев здаються схожими на спиці велетенського колеса. Маркушевський припадає до Софії, намагається обійняти її за стан.

— Ходімо швидше!.. Ходімо!..

Вона раптом спинилася. Біля самої дороги. Осяяна далеким світлом машини, що насувалася з темряви.

— Куди?

— До мене, Софонько...

Фари ростуть, наливаються вогнем, затоплюють сліпучим сяйвом весь ліс, всю чорну безодню ночі. Маркушевський спрагло поблискує очима, тамус часте дихання.

— Софроне... — Софія Іванівна обережно, неквапно вивільняється з його обіймів, потім обома руками відстороняє від себе його голову. — Ти все забув... Ти забув Михайла...

— Але ж сьогодні така ніч! Ми тільки вдвох на цілому світі.

— Ні, є люди. Ми можемо бути тільки друзями.

Він увесь нервово зібрався.

— Гаразд, тільки друзями.

Фари зовсім близько. Машина спиняється раптово, вискнувши гальмами. Людська постать висовується з дверцят.

— До міста? Сідайте!

Хрюпають дверцята, реве мотор, фари рвонули з місця і погнали поперед себе яскраве світло, наче налякану вогнисту лисицю.

«Нічого, — думає Маркушевський, ображено забившись в куток машини. — Ми будемо тільки друзями. Але ти ще мені заплатиш за цю ніч».

Попереду — розсип вогнів. Німбом встає над містом велетенське сяйво.

Тепер для Ясеня настали нелегкі дні. Те, що було його мрією, обернулося на смуток, те, до чого він прагнув, наблизившись до нього, стало нічим. На його кафедрі, під його керівництвом працювала Ліда Дністрова, вона стала його колегою.

Після пам'ятної зустрічі на сходах, вона трималася підкреслено сухо.

— Який ви мені курс доручите читати? — спитала офіційно.

— Ніякого.

— Спасибі за одвертість. Отже, треба йти до декана або до ректора?

За новим графіком, що висів у деканаті, Ліді належало взятися за спецкурс Снігура. Але наказу про звільнення Снігура ще не було, і він, як і раніше, вважався викладачем історичного факультету.

Ректор тяжко хворів, і Ясень з нетерпінням чекав його повернення.

— Як же мені бути, Тарасе? — схвилювано питав Снігур.

— Я вже сказав: ти працюватимеш у нас, — твердо відповів Ясень. — Ніяких поступок. І не думай пасувати!

Подзвонили з парткому, і Маркушевський ніби притих. Все це коштувало Ясеню чимало клопотів, забирало час і вмотувало нерви.

— Ви умісте клопотатись про своїх людей, Тарасе Володимировичу, — уциплливо похвалив його Індиковський. — Блискучий дипломатичний хід.

— Це ви про що, Парамоне Аристарховичу!

— Я просто захоплююсь вашою спритністю, колего. Всі на факультеті знають, як ви врятували свого невігласа Снігура, як ви бігаєте в партком до Бруза...

— На жаль, не я врятував Снігура, хоч і хотів це зробити.

— Ой Тарасе Володимировичу!.. — Індиковський за старою звичкою розправив під поясом своє шкіряне пальто. — Черстве у вас серце. Не знав я, не знав!..

Він зітхнув і з образою на м'ясистому, червоному обличчі посунув геть. Ясень кілька хвилин дивився йому вслід.

Індиковський клопочеться про Лїду. Наче Ясеневі треба

було зайвий раз нагадувати про цю важку проблему? Хай би хтось хоч спробував зрозуміти його, увійти в його становище.

Він пішов до Маркушевського. По-діловому, стримано спитав, як бути. Маркушевський зміряв його байдужим поглядом, вищідив крізь зуби:

— Оскільки Снігур ще працює... Так, так, оскільки Снігур тимчасово ще залишається у нас, ми зарахуємо Дністрову на посаду молодшого викладача кафедри стародавньої історії. Там є одна вакансія. Тимчасово.

— Але ж вона має вчений ступінь!

— Потерпить трішки. — Маркушевський міцно стиснув губи і блиснув на Ясеня гострими очима, в яких світилася холодна ворожість. — Хай дякує вам, що ви потурбувались за Снігура. З нового року ми знайдемо для неї ставку старшого викладача. А зараз дайте їй якийсь невеличкий спецкурс. Не забувайте, що це наша спільна справа — влаштувати талановиту працівницю і забезпечити їй необхідні умови.

Ясень і сам знав, що це їхня спільна справа.

З великими труднощами назбирали для Дністрової трохи годин, завантажили її курсовими та дипломними роботами, і на тому справа начебто влагодилася. Але Ясень знав, що це тільки початок, і не втекти їм від бистрини, яка тягне до купи їхні вутленькі човники, і хто знає, як воно буде, коли ті човники таки зійдуться і схрестяться.

Тим часом навчання йшло своїм шляхом, відбувалися засідання кафедри, намічались плани, проводились великі й малі вчені ради. Десь уже попереду маячили зимові іспити, все йшло рівно, влагоджено просто, як і мусило бути.

Поштовхом до нових тривог послужила розмова з комсоргом факультету Іваном Шкурупієм. Студент четвертого курсу, Шкурупій належав до тих людей, яких називають «непомітними роботягами». Так, саме він, «непомітний», був обраний комсоргом, і не тільки обраний, а й користувався великим авторитетом. «Непомітним» він був лише на перший погляд, бо й справді тримався завжди тихо, не любив гучних виступів, та й зовнішністю не впадав у вічі: невисокий, світло-русявий, спокійний в рухах. Зате в ділі Шкурупій був гарячий, беручкий, умів постояти за справедливість.

Якось він підійшов на перерві до Ясеня і чемно попросив у нього хвилинку на розмову. Сказав, що дзвонили

з районного штабу народних дружин і допитувалися, чи розглянуто справу Кудрявцевої, які зроблено оргвисновки. Слова «розглянуто», «оргвисновки», «справу Кудрявцевої» Шкурupій вимовляв з легким усміхом, і відчувалося, що коли б це не в присутності викладача, то він би приперчив їх деякими коментарями.

— Як же ви реагували на той дзвінок? — усміхнувся й собі Ясень.

— Сказав, що Кудрявцева хвора.

— Правильно, Ваню.

— Та воно правильно, а що ж далі?

— Видужас дівчина — тоді побачимо.

— Може б, не чекати?..

— Як це не чекати? — насторожився Ясень. — Людина в ліжку, а ви хочете ставити її персональну справу?

— Я нічого не хочу ставити. Я взагалі думаю, що могло б обійтися без Кудрявцевої. Не вона ж винна. Послухайте, що на факультеті говорять.

— Говорять, це вірно, а доказів немає.

— Отож і біда. Якби Алочку умовити. Хай чесно зізнається, хто бійку зчинив, як вона туди потрапила, ну і... взагалі...

Ясень поклав Шкурupію на плече важку свою руку.

— Слова ваші — золоті, Ваню. Тільки вже надто прямою стежкою ви хочете йти. А тут, бачте, закручено.

Довелось радитися з активом третього курсу. Мартиненко був за те, щоб ставити питання на засідання групи і не тягнути далі, бо так можна і в халепу вскочити. Чорнявий, низенький Сакоп'ян замахав пальцем, рішуче заперечуючи Володі. У Сакоп'яна був свій план дій — піти до Кудрявцевої додому і умовити її. Ясень підтримав його.

— З дівчиною треба поговорити, а не чипити над нею суд. Може, вона й не винна. Мені, наприклад, здається, що в тій історії вона була потерпілою.

— Уже самим тим, що приховує своїх смільників, винна, — суворо кинув Володя. — І кого приховує? Наче ми не знаємо, що вона крутилася із Станевичем!

До гурту прилучився Борзень. Його бліде лице гарно відтінялось смолисто-чорним волоссям. Очі були втомлені й глибокі.

— Що з тобою? — сіпнув його за рукав Сакоп'ян. — Може, тебе мучить іпохондрія плюс коханус ревматизмус? Сергій насупився.

— Мене такі віруси обминають. — Маю свою мороку.

«Морока» його була всім добре відома. Він просиджував довгі вечори над конспектами й книжками, готуючись одним ударом повідтинати всі свої «хвости». Не забував і будівельного тресту, де його знали, як одного з кращих мулярів. Хоч на комсомольській групі було вирішено спорядити Сергія в Омськ коштами всього курсу, хлопець з притаманною йому скромністю більше покладався на власні руки.

— Ви ще ходите на вечірню зміну? — спитав його Ясень.

— Ходжу, — признався Сергій.

— І яка ж ваша програма надалі?

— Жду листа з геологоуправління. Хай вони мені чесно скажуть, як там і що.

Хлопці мовчали. Тут уже нічим не можна було допомогти: ні грішми, ні добрим словом. І Ясень це відчув.

— Ви тільки, Сергію, от що... — Ясень виждав мить. — Якщо вирішили їхати — їдьте до зимової сесії. І потім з Жербиною розраховуйтеся швидше.

— Постараюсь.

— Не так відповідають гвардійці!

Борзень випнув груди, по-солдатському притиснув до боків руки.

— Буде зроблено, товаришу гвардії...

— Гвардії старший лейтенант, — підказав Ясень. — Ткнув Сергія в груди кулаком, обвів усіх очима. — Що це ви якісь невеселі? Еге, так ми з вами далеко не заїдемо! — Його погляд спинився на обличчі Ашота. — І наш гірський орел прив'яв трішки. Не впізнаю, Ашоте. Не впізнаю!

— Душа неспокійна, Тарасе Володимировичу, — сказав Ашот тоном, в якому всі відчували приховану гумористичну нотку. — Готуюсь до сесії.

— До книжок узялися?

— До книжок ще ні. Поки що до подушки.

— Тобто?..

— Сплю весь вільний час, сопця не бачу, дівчат не бачу, танців не бачу — все просипаю.

— Могутня підготовка! — засміявся Ясень. — І що ж далі?

— Оце й усе, Тарасе Володимировичу. Закладаю в своєму організмі додаткові волюмени сну. Бо на сесії, Тарасе Володимировичу, вже буде не до снання. Самі знаєте,

що таке сесія. Гірше останнього удару на рейхстаг! У мене тоді очі на лоба лізуть, худну на п'ятнадцять кілограмів. Ні апетиту, ні пам'яті, ні сил. Просто горе, та й годі! Якби хоч баранця прислали мені з дому, — я б трішки підживлявся.

— Від м'яса, Ашотику, ранній склероз буває, — вкинув хтось із хлопців.

— Я й на склероз згодний, аби мені цієї клятої сесії спекатись! Наступну чверть я вже не прогуляю! Годі!

— Дурненький, — іронічно сказав Володя, — піди в науку до Станевича. Повчися, як він проскакував на іспитах.

— Не хочу. То нечиста робота.

— Чого ж нечиста? Першокласна! Правда, Тарасе Володимировичу? На таких, як Станевич, слава факультету тримається. Он піде в аспірантуру, далі в Академію, а далі...

Ніхто на цей жарт не засміявся. Видно, думали про все це давно і болісно.

— Ну, то хто ж відвідає Кудрявцеву? — уриває мовчанку Ясень. — Сьогодні ж, не відкладаючи. Мовчите? — Він впічкувально дивиться на хлопців. — Тоді хай наймолодший з нас візьме на себе цю справу. Згода?

Але хлопці мнуться, мовчать.

— Мовчання — згода. Значить, іду я, — посміхається Ясень.

— Тарасе Володимировичу!..

— Все! Питання вирішено, — він підносить руку. — Ви народ статечний, обтяжений ділами, а мені сам бог велів. — І одразу ж стає серйозний. — Справді, мені ця історія в печінках засіла. Треба поставити нарешті крапку над і.

Він рушив до деканату, врівноважений, спокійний. Але раптом побачив біля самих дверей Індикувського і Трояна, що розмовляли і весело пересміювалися. У Індикувського було масне, рожеве обличчя, і весь він сяяв вдоволенням, ситістю. Ясеневі раптом стислося серце, холодна відраза дрожем пройшла по тілу. Він подумав, що ось зараз ті маленькі, круглі очіці втупляться в нього, пролізуть йому в саму душу і там боляче-боляче припечуть щось найтонше, найдорожче. І ця думка так злякала його, що він круто повернувся і швидко подався сходами на третій поверх.

Сходи виводять його просто до деканату філологів. Тут гамірно, вирують людські течії, сиплються перемовки,

жарти. Строга, висока дама з молодим обличчям стикається з Яснем, нараз опромінюється посмішкою.

— Тарасе Володимировичу! Добре, що ви завітали! — В голосі її деяке кокетство. — Жаль, що ви не були на першій розмові. Чудово! Розкішно!

— Спасибі, але я... я випадково...

— Ні, ні, ви мусите побути хоч на одній годині. — І дама владно бере Ясеня за лікоть, веде його в якусь аудиторію. — Ось тут, прошу. Здається, перерва скінчилась і вже почалося.

Ясень пригадує. Кожної середи — а була саме середа — філологи влаштовують у себе «літературні розмови», своєрідні літературні дискусії на довільні теми, в яких беруть участь всі бажаючі, викладачі і навіть сторонні. Це був оригінально задуманий клуб творчих пошуків і дерзаних. З невеличкого літературного гуртка він виріс у справжній загальнофакультетський клуб і стягнув до себе любителів красного письма з усього університету.

На дверях аудиторії висіло оголошення: «Сучасна поезія і пошуки нових естетичних форм». За дверима чулися вигуки, тупіт ніг, вибухи сміху. В дверях юрба молоді — не протовнитися. Ясень тиснеться боком, спинається навшпиньки і нарешті бачить перед собою всю просторінь кімнати. На кафедрі — молодий хлопчина, голосно, з комічним пафосом читає якісь вірші, змахує рукою, кидає сміхотливі репліки, витягує із велелюдного зібрання потоки нестримних веселощів. Тут безжально, з істинно юнацьким запалом розпотрошується карколомна, заумкувата «модерна» поезія, тут вилясками сміху, наче долонями, б'є аудиторія по незугарній писанині формалістичних трюкачів.

— ...але коли вам неясний зміст попереднього, — гукає хлопчина на кафедрі, — тоді я прошу бути уважними і вдуматися у сповнені глибокого смислу, властиві найвищим вершинам людської геніальності рядки іншого поета тих же часів:

Его
Гео
о
е
ео!..

Хто не втямив, що автор цих глибокодумних рядків, цього безсмертного творіння передає нам могутність і силу

людської волі, оте саме «Его», що поглинає сіру буденність нашого життя і піднімає нас в казково-фесричну стихію великого «Я»?! Хто з вас, о недолугі, не зміг второпати, що громоподібне «Гео», блискуче «Гео», сонцесяйне «Гео» ховає в собі неперевершену метафору, казковий символ земної кулі, всі фарби й запахи світу, всі бажання й примхи молоді жінки, всю закоханість юного Вертера, всю ніжність рожевих світанків?! Хто з вас не розуміє цього? Хто? Або ж погляньте на філігранно відточене «о»! Погляньте на це «о»! Навіть Наполеон, вигукуючи своє славнозвісне трагічне «о!» перед лицем палаючої Москви, і той був ніщо в порівнянні з автором названого вірша, бо це «о» втілює в собі не лише почуття, не лише розум, не лише людську уяву... — юнак зробив риторичну паузу, набрав у груди повітря, — а й неосяжну, неуявну, неперевершену людську глупоту!

Аудиторія шарахнула сміхом, загула, як велетенський дзвін, заляскотіла оплесками.

Ясень вибрався з тисняви у коридор. Біля нього зупинились двоє, вели неголосну розмову:

— Чорний день наших формалістів, Сергію Потаповичу.

— Чорний, але боюсь не останній.

— Нічого, нічого, самі студенти їм і намілять шию. Та ще там з дванадцятого будуправління прийшло чоловік двадцять. Вони ще скажуть своє. Народ простий, щирий, без всяких церемоній всиплють.

Ясень скоса глянув на співрозмовників і впізнав декана філологічного факультету. Він намагався триматись спокійно, але видно було, що цей спокій дається йому нелегко. Кожної миті він позирав в бік аудиторії, ніби намагався на слух вгадати, чи не підведе його студентська гвардія. Ясень не був знайомий із ним, але чув про нього багато. Переказували, що цей декан запровадив — як експеримент — нову систему заліків: «вробивку». Студентам надавалося право зголошуватися до іспитів будь-коли, в міру підготовки ними курсу. Успіх нового методу примусив замислитись над ним самого ректора.

Ясень іде коридором далі, іде в самий куток, до сходів, піднімається ще вище, аж на четвертий поверх, в «храм точних наук».

В коридорі фізиків панувала така тиша, ніби тут усі були зайняті якоюсь надзвичайно тасмничою справою. Не

видно жодної душі. Тільки темний паркет матово відбиває світло осіннього дня, та з великих портретів на стінах дивляться мужі науки.

За одними з дверей мірно стукотіла машинка, хтось монотонно бубонів. Ясень відхилив двері. В просторій аудиторії на підлозі кілька юнаків і дівчат клеїли дивовижні, велетенських розмірів ковпаки, шари, звірині сптворені голови. Тут же й фарбували їх в найрізноманітніші кольори, приклеювали до них якісь пацьорки, охвістя. Ясень відразу ж догадався — фізики готуються до новорічного карнавалу. У кутку примостились на тісній парті двоє дівчаток з машинкою. Поява Ясеня нікого не здивувала, але й не викликала особливого інтересу. Він уже хотів повернути назад, як раптом з підлоги на нього зиркнуло худорляве обличчя із світлим, паче в сметану вмоченими віями й бровами. «Альбіносик з кімнати мудреців», — згадав Ясень і чомусь так зрадів, ніби побачив найщирішого приятеля.

«Альбінос» теж зрадів, скочив на ноги і просто через парті поліз до Ясеня.

— У нас тут авральна година, — пояснив він, киваючи на гармидер в аудиторії. — Маємо закінчити до вечора.

І враз, може, саме від слів «авральна година», Ясень гостро відчув напруження, темп, що буквально пульсував в кожному русі студентів.

— Не для себе стараємось — для наших підшефних, — з видимим задоволенням вів далі «альбінос», витираючи ганчіркою пальці. Від нього гостро пахло розігрітим клеєм і фарбами. — Завтра, значить, махнемо до них.

— А далеко?

— В Заліски, кілометрів вісімдесят. Глухеньке село. Підносимо його до рівня атомного прогресу.

— Здорово у вас виходить! — аж приклацнув язиком Ясень, обнявши очима завзяте товариство.

Але «альбінос» досадливо скривив обличчя.

— Та не зовсім здорово, Тарасе Володимировичу. Пам'ятаєте нашого сметанника?

— Знову збагачується? — не стримавшись, засміявся Ясень.

— Гірше, — безнадійним тоном сказав «альбінос». — Геть сптворена душа. Один на весь курс не захотів прилучитися до нашого походу в село.

— Походу в село? Це в Заліски?

— Ні... у нас тут така... як би вам сказати?.. Така мрія, чи вірніше... близька мета. Після закінчення навчання всі їдемо на села. Будемо нести фізику в народ, будемо...

Ясень і не помітив, що, зачувши, про що мова, навколо них зібрався цілий гурт — всі умазані в фарби, з паперовими ковпаками на головах, з ножицями, пензлями. Гарненька дівчина з тугими золотистими косами заговорила, перебиваючи «альбіноса»:

— У нас це дуже серйозно. Дуже! — Голосок у неї був тоненький, співучий. — В селі вчать мільйони школярів, і фізика для них — шлях у майбутнє. Ну, розумієте? Ми дали клятву подарувати країні сотні майбутніх Курчатових, Кюрі... Це страшенна робота, титанічна, але ми її зробимо. Мусимо зробити!

Ясень кивав головою. Дівчина щебетала, як і всі дівчата на світі, але від її слів раптом висока урочистість і краса сповнили його душу. Сяючі оцненія дівчини ще краще, ніж її схвильовані слова, захищали її правду — правду, виношену багатьма серцями, правду, за якою стояла рішучість готових на все, самовідданих, зятятих в своєму прагненні людей.

Це було одвічне для всіх благородних, для всіх романтиків бажання іти туди, де найважче, де, може, будуть і нестатки, і напруження нервів, і тяжкі випробування.

— А практично? Як ви собі уявляєте це практично? — спитав Ясень.

— Так оце ж і практично. Ми всі зголошуємося їхати в села...

— Так. Тільки в села! — втрутився широкоплечий, боксерського вигляду парубчак, міцний, похмурий, готовий, здавалось, хоч би й важеними кулаками доводити свою правду. — В сільських школах лабораторії часто не обладнані, кадри випадкові...

— Для кожної школи, куди ми поїдемо, — вимагатимем першокласну лабораторію! — вигукнула дівчина з золотими косами.

— І всі свої сили, всі знання!..

— І весь час!..

До цих молодят хотілося усміхатись. Але дівчину усмішка Ясеня розсердила.

— Ви не думайте! Ми теж будемо з часом працювати в столичних лабораторіях, конструювати, винаходити.

Тільки право на це ми одержимо після нашого великого іспиту.

«Альбінос» невдоволено скривився.

— Слухай, Тамаро, нащо гучні слова? «Великий іспит», «право»!.. Виконуємо свій обов'язок — і все! Я так розумію.

— Ні, це іспит! — запально вигукнула дівчина. — Ти не любиш хороших, сильних слів, ти завжди проза...

Справа поверталася до сварки, і Ясень поспішив притиснути спалах. Він був вдячний цим юнакам і дівчатам. Вони несподівано допомогли йому розгледіти глибше, досягнути якусь важливу, конче потрібну деталь в його власній роботі. Потиснувши усім руки, Ясень на прощання підняв у ротфронтівським салюті кулака.

Вийшовши з аудиторії, став на мить, озирнувся павколо, ніби вперше побачив довгий, склепистий коридор, темний, блискучий паркет, портрети вчених на стінах і ряди дверей, за якими була священна тиша. «Інколи студенти можуть навчити нас більше, ніж усі академії світу», — подумав він з утіхою і рушив до сходів.

27

Розмова з Маркушевським була коротка й чітка:

— Те, що ви пропонуєте, — це анархія, фактичне полишення молоді на волю стихій. Оце саме, про що ви так повчально говорили. І де? На третьому курсі, найбільш дезорганізованому! І в який час?! Ви подумали? До речі, новаторського нічого в вашій пропозиції нема. Але зараз — ні й ні!

За тим «ні!» стояла адміністративна влада, грізні накази, службові ускладнення, вся міцно підігнана система субординаційних важелів, якими блискуче володів Софрон Борисович.

Йшлося про задум третьокурсників, який зародився після того, як Ясень розповів їм про зустрічі й розмови на інших факультетах. Хтось сказав, що, маючи вільні руки, можна зробити й не таке і що саме вільної ініціативи бракує на факультеті. От коли б можна було вільно виступити в диспуті, витягти з закамарків пам'яті всі свої знання і довести якусь тезу, розвинути якусь проблему. Ото був би іспит! Другий голос уточнив думку:

— Я викликаю на диспут свого товариша по тій чи іншій проблемі, і нехай він зуміє спростувати мене або ж доповнити чимось іншим!..

— І вся аудиторія виступає в ролі судді й оцінювача знань!..

— І навіть виносить оцінку!..

Але спочатку ніхто всерйоз не сприйняв цієї розмови, а Крижак навіть пустив чергового дотепу. Однак Ясень вловив у ній щось живе, справжнє. І потім, коли уже розмовляв з Маркушевським і наводив йому всі плюси ще й такого способу контролювання знань, то відчував, що справа захопила його самого.

Біля дверей декапату стоять студенти. Сакоп'ян, як завжди, жваво жестикулюючи, наморщивши лоба, доводить щось. Ясень чує його войовничче:

— А тобі хочеться на круглячках виїхати?

Хлопці, переважно старшокурсники, посміхаються, пускають шпильки, переморгуються, явно тішачись із його запальності. Навряд чи зуміє Сакоп'ян довести свою правду отим; Ясень пізнав їх. За всі роки навчання вони навчилися шанувати одну-однісіньку святиню — високу оцінку. Скільки в ній змісту і як вони зуміють повернутися в житті з своїми круглими п'ятірками — їм байдуже. І байдуже їм до слів Ашота, і байдуже до його задумів, до сміливих поривань третьокурсників.

Третій курс чекав Ясеся. Його зустріли настороженою тишею, нетерплячими поглядами. Що? Як там? Чи дозволено їм зробити свій перший незвичайний крок? Обличчя в Ясеся було ледь усміхнене, спокійне, світле волосся гарно облягало масивну голову. Спокійно сперся обома руками на стіл, карбуючи кожне слово, промовив:

— Дозволу немає. Але право є.

Голови згойдулися, і наче один віддих вирвався з десятків грудей.

— Значить — кінець?

Ясень виждав мить, обережно перекинув в думках кілька варіантів відповіді і повторив притишеним голосом, відверто дивлячись у великі очі аудиторії:

— Я ж сказав: є право, значить, буде й дозвіл. Очевидно, скоро буде. Перші диспути ми проведемо після

лекцій. Тут уже доведеться апелювати не до декана, а до вас. Згодні ви на це чи ні?

— Скажіть, це добровільна... затія? — спитав із свого місця Крижак.

— Цілком.

Крижак неквапно підвівся.

— Боюсь, що у мене не буде часу. Власне, я не знаю, може, інші... Але я в цих експериментах участі не візьму.

Він оглянув аудиторію, сяйнувши навкруг себе зверхньою посмішкою. Стояв і ніби чекав: хто ще приєднається до нього, хто зламає оту надуману, сміховинну затію? Щось грюкнуло позад нього, і всі побачили, як раптом рвучко, на повен зріст, підвівся Станевич. Високий, стрункий, він розправив плечі, ніби хизуючись своєю силою.

Крижак вдоволено посміхнувся і недбало зиркнув на Стася через плече. І в цю мить Стась голосно, аж надто голосно, з погрозовим притиском на кожному слові мовив до нього:

— Ти, здається, помилився, Семене. Ти хотів сказати, що ми візьмемо участь в цих диспутах. Правда ж?

— Я?.. — ніби удавився глетьяком Крижак.

— Ти! — І Стась обома руками під сміх аудиторії з силою натиснув на плечі свого друга і посадовив його. — Тарасе Володимировичу, нащо гаяти час? Диспути так диспути! Давайте краще визначимо перші кандидатури.

28

Тепер у Борзня гарячі дні. Цілі вечори він просиджує в міській бібліотеці. Мало, що на шиї йому зависли нескладені заліки — він, крім того, перший зголосився зрізатися в двобої із холоднооким Стасем. Так, так, він не одвів очей від гострого, заклічного погляду, яким Стась окинув тоді аудиторію, шукаючи собі достойного супротивника. Це ж здорово — сказати своє слово, довести свою студентську гідність!

Вечор в бібліотеці довгі, багато над чим можна подумати, багато що пригадати. І біль за батька ніби трохи зарубцювався. Може, вплинули вмовляння Мартиненка, а може, й сам зметикував, що мандри по тайзі — не лугова прогулянка, тільки він пройнявся вірою в батькове повернення, в щасливе закінчення експедиції.

Володя завжди поруч. Ось він підводиться з-за столу, гасить свою лампу. Набрив перед себе купу книжок, як стос цегли.

— Ходімо вже! Від надмірної мудрості люди тупіють.

Володя сьогодні має якісь особливі плани на вечір. Він не дарма в новому чорному костюмі, у незручних вузькуватих штанах, в сліпучо-білій сорочці.

Здавши книги, друзі збігають униз. Сергій тягне Володю до тролейбусної зупинки, але той, ніяковіючи, відбояється.

— Мені тут... до товариша треба зайти.

— Розумію. Трансцендентальні проблеми епохи ядерного прогресу...

— Прогресу ніякого, — хмурніє Володя. — Смішна вона!

Сергій стає серйозним, співчутливо дивиться на товариша.

— Що каже про Стася?

— Не хоче чути його імені. Призналася, що то він був з нею.

— Лицар! Добре, що так минулося. І з штабу більше не дзвонили. А якби дійшло до райкому? Почали б тягати дівчину...

Володя весь напружується, очі йому робляться лихі й затяті. В голосі бринить погроза: якби її почали тягати, то він, Володя Мартиненко, знайшов би спосіб, як припекти отих нікчем, отих піжонів. Звісно, заради Алочки поки що доведеться змовчати, тільки це їм так не минеться.

Він різко повертається і йде геть, наче на розправу з «піжонами».

Борзень стоїть деякий час, задумливо дивиться услід товаришеві, міряє очима його постать. У кожного свої турботи — одному їх випадає більше, другому менше. Ось і Володя. Хто б міг подумати? Закохався, страждає, бореться за свою кохану. І виборі її, обов'язково виборі. Сергій певний за свого друга, зпас, що коли вже Володя загориться чимось, то не стримає його і кам'яний мур.

Пругкий вітер штовхнув Сергія в груди, ніби нагадавши йому про його власні клопоти: іди й не забувай, що тобі, мабуть, доля чи не найбільше відвела прикростей. Іди і думай про свій шлях. Щоб був ти сильний, наполегливий, чесний, щоб не схилився від ударів і не ховав очей...

— Господи! Та що з вами, юначе!

Схаменувся враз від жіночого окрику і ніяково шарпнувся вбік. Халепа яка! Мало не збив з піг жінку!

— Пробачте!

Але жінка чомусь не йде, жінка чомусь стоїть, дивиться на нього і болісно всміхається. Мати! Вона, його мама, його незабутня, його проклята мама. Він робить крок назад, увесь наїжачується, низько опускає голову. Ні, не хоче він її бачити зараз. Не хоче й не буде з нею говорити!

— Серьоженько!

Він мовчить, він холодно й байдуже дивиться вбік. Треба вистояти ці хвилини і потім піти геть. Його слово тверде. Що б не говорила вона йому — він не схитнеться в своєму рішенні. Він не простить їй зради, не простить батькового горя, батькових гірких листів.

Але що ж це? Чому так солодко, так м'яко стиснулося йому серце від потиску її руки? Він випростовує свій лікоть, він ще хмуро дивиться кудись поверх матеріної голови, він ще одягнений у колючий панцир байдужості, але все його тіло стислося від болю і завмерло. Хай не випускає його лікоть. Хай буде так. Тільки так!

— Сину... Серьоженько!..

У Софії Іванівни немає слів. Зустріла ворога, а не сина. І вже не хочеться їй ні просити його, ні умовляти, ні дарувати йому ласкавих слів. Голос її стає діловий, стриманий. Стримано, сухо розпитує його про життя, про навчання, про здоров'я. Що нового в університеті?

— Все добре, мам...

Ага, такі озвався колишній голос, такі прорвалася загата ворожості!

— Я тобі хотіла сказати, Серьожо, що у тебе в університеті є добрий, надійний друг. Він завжди допоможе тобі.

— Так, у мене є надійний друг.

— Ти не дивись, що він старший за тебе, грізний і дуже зайнятий. Може, коли й крутеньке слово почуєш від нього, але то дарма. Він для тебе зробить усе-усе.

— Я знаю. Він уже й зробив багато.

Загата стриманості проривається ще більше, голос Сергія проймається теплом, щось світле, щире дзвенить у ньому. Про свого друга він ладен говорити скільки завгодно. І який же він грізний? Тарас Володимирович, завідувачий кафедрою, такий душевний, такий людяний...

— Ой, ні. Я про іншого. Ясень... може, не знаю. Але

твій справжній друг... твій великий друг — Софрон Борисович.

Щось наче кладнуло в Сергієвім серці, похмурість впала йому на лице і згасила блиск очей. Он вона про кого! Ні, Софрона Борисовича він знає. І добрість його знає, і його голос знає, і його дружбу знає. Від таких друзів краще подалі!

Материні руки беруть хлопця за плечі, стискають і так зливаються з усім Сергієвим тілом, що йому стає враз млосно. Ну, що їй треба від нього?

— Я говорила з Софроном Борисовичем... Він турбується про тебе, Серьожо. Він казав, що Ясень хоче на тобі експериментувати. Я боюсь, синку... Це недобра людина!

— Що ти кажеш? Як ти можеш?!

— Недобра, Серьожо!

— Мовчи, мамо, мовчи! Я тільки батькові так вірив, як йому... І більше нікому. І не повірю нікому. Нікому! Ти не смієш говорити про нього...

Сергій вирвався з материних рук і швидко, безтямно, сліпо кинувся в п'ятому лічного провулка.

29

Ясень не відчував ні прикrostі, ні тривоги, коли блиска, кремового кольору «Волга» під'їхала до їхнього будинку і з неї вийшла Ніна Остапівна. Тримала великий пишний букет, ніяково притискала його до грудей, ніби крадений, потім щось сказала водієві і хутко відчинила парадні двері.

Ясень ще бачив, як у віконці машини майнув сірий капелюх, важка долоня махнула Ніні Остапівні на прощання, і «Волга» плавно рушила з місця.

Так, він упізнав сірий капелюх і помах руки упізнав, важкий, поважний, сповнений гідності. Коли це було? Здається, як Ніна Остапівна тільки-но вступила до інституту. Два чи три рази цей статечний, обтяжений літами чоловік проводжав молоду студентку до Ясеневої квартири. Ніна сором'язливо відмовчувалась, хоч в душі, напевно, й раділа, що їй випала така честь. Коло неї упадав сам...

Чи ревнував її Ясень?

Ревнощів не було, однак не обійшлося без жартів. Ховаючи в куточках губів посмішку, радив Ніні обачніше вибирати собі женихів, придивлятися не лише до їхнього «службового становища», а й до їхнього «службового стажу». Ніна червопіла, а мати багатозначно й вдоволено погойдувала повними, розвезеними плечима. Цей милий Тарасик, на її думку, починав виявляти до Ніни інтерес.

Якби Ясень знав, що він, Ясень, і добродішній професор Вовчок стали об'єктом хитромудрих комбінацій «бідної вдови», все, можливо, склалося б інакше. Якби ж він міг тоді побачити щось більше, ніж невинні, наївно-рожеві щічки милої Нінульки!

Жсепихання старого кавалера було таким же нетривким, як Нінине навчання в інституті. Завоювавши Тараса, вона знайшла раптом у собі десяток хвороб і десяток причин, які примусили її кинути інститут. Разом з інститутотом відпали й зітхання професора Вовчка.

Та, либонь, відпали не назавжди. Виявляється, не забув він своєї неагукної студентки. Чи випадково, чи прагнуч до того умисне, передбачаючи все наперед, — тільки з'явився він в дуже й дуже щасливий для себе час.

Ніна Остапівна трималася насторожено, з деяким вибликом. Букет ще був у неї в руках, вона не знала, куди його приткнути, і білі хризантеми визирали з газетної обгортки. Краплинки роси тремтіли на ніжних пелюстках.

— Ти знаєш, це смішно! — мовив Ясень, допомагаючи їй зняти плаща.

— Квіти? — сіпнулася Ніна.

— Все: і квіти, і «Волга», і «кавалер» Вовчок.

— Він випадково зустрів мене на вулиці, і я з чемністю... Я просто не могла відмовити йому.

— Ти себе дещо принижуєш, Нінок! — мовив неголосно. — Принаймні, оця демонстрація біля самого дому...

Ніна Остапівна важко дихала.

— Він порядна людина... Він ніколи б не посмів отак ставитися до своєї дружини, як ти.

— Звичайно! — відступив на крок Ясень, холодіючи очима. — У Вовчка машина, дача, квартира така, що можна гопки скакати.

— Абсолютно вірно! Квартира, і дача, і машина!

— Ну, годі!

— Ні, не годі! — налилася злістю Ніна Остапівна, кинула букет кудись на диван. — Саме час домовити до кінця!

Все в ній кипіло. І вона заговорила. Від гнівних вигуків перейшла до плачу, потім впала на крісло і з болем стала дорікати. Він був до неї неуважний. Він завжди ревнував її до порядних людей. Він не міг створити їй елементарного комфорту. В інших машиня... Так, так, машини! Всі порядні науковці мають свої машини, можуть дозволити собі цю невелику розкіш. Всі думають про свої сім'ї, дбають про достаток, про затишок... А що вона має? Оцю жалюгідну квартиру, де тісно повернутись? І ніякого просвітку на майбутнє. Нащо він посварився з Маркушевським?

Щось бридке, потворне виростало з її скарг, кричало з кожного її слова. Ясене в грудях зробилось порожньо, паче в нього вийняли серце. Це було поганим передвістям. Ще мить, і він сам розлютиться, кине їй в лице найбезжальніші слова.

Мимоволі підняв до грудей руки, оглянувся невидючими очима навкруги і пішов у коридор.

— Пробач!.. Але ми ні до чого не домовимось, Ніно!

Коли вийшов на вулицю, примусив себе заспокоїтись. Ще важко дихав, ще калатало розбентежене серце, але в думках була неймовірна ясність. Проминув кремове-го кольору «Волгу», що стояла біля самого тротуару, наче навмисне поставлену тут, щоб нагадати йому про все, що трапилось в його домі. Провів по ній рукою — на злість собі, на злість усім чортам! Може, це краще, що сьогодні все стало таким ясним? А він ще хотів співчуття й підтримки!..

Цього дня в нього не було лекцій. Згадав, що мусить поклопотатися про Борзня, і якраз зустрів Жербину.

Професор виходив з деканату. Спочатку шпарко відчинилися двері, потім з'явився товстий ціпок, і нарешті в коридор виступив сам огрядний, зігнутий літами професор.

— Вікторе Андрійовичу!.. Здрастуйте!

Професорова постать посунула коридором. Під сивими бровами сховались втомлені очі.

— Слухаю, колего!

Як сказати йому про Сергія Борзня, про те, що хлопець почав сидити над книгами, що він несправедливо

скривджений? Похилена спина вперто сунула коридором, сива лев'яча грива рівно погойдувалась в такт ході. Він старів. Він неймовірно старів. цей нетлінний муж науки, могутнє древо знання, як його прозвали студенти. Ясень пам'ятав його ще з перших післявоєнних років, коли Жербина входив до аудиторії назустріч військовим мундирам, до аудиторії, де під стінами стояли милиці і на партах лежали складені купою шинелі. Фронтовики вітали його гучно, бадьоро, і він, ніби молодіючи, ставав за кафедру й читав про древню країну Урарту і про хеттів, і в голосі його бринів гнів проти папасників, і очі його довірливо дивились на вчорашніх танкістів, саперів, піхотинців...

А зараз він ішов мовчазний, насуплений, стукав коштормом об підлогу, вперто крокував кудись в кінець коридора.

— Що ви хотіли мені сказати, колего?

— Вікторе Андрійовичу... я розумію, що тоді повівся нетактовно...— Ясень не знав, яких йому слів добрати, як передати старому свої почуття, свою повагу до нього.— В суперечці всякого наговориш...

— Коротше, колего.

— Я хотів би... я мушу, Вікторе Андрійовичу, звернути вашу увагу... У студента Борзня досі немає заліку з вашого спецкурсу.

Важкий ціпок піднявся вгору і завмер. Завмер над самою підлогою, немов перед нищівним ударом. Повільно повернулась до Ясеня велика голова.

— Як ви сказали? У кого?

— У Сергія Борзня.

— Сергій... Борзень.— Ціпок повільно опустився на підлогу, незграбне старече тіло сперлося на нього всією своєю вагою.— Ага, це той, що за нього ви мені вичитували предикт?

Вперто й проникливо дивились на Ясеня засльознені очі професора, щось ніби пугали, щось піби хотіли побачити. Здрігнулися брови, поглибишала зморшка біля рота, тихий усміх опромінив обличчя. І Ясень упізнав його. Таким він був тоді, одразу після війни, так само вдумливо й привітно дивився в обличчя студентів-фронтовиків, і усміх був цей самий. Та ось іде поглибишала зморшка, і раптом — скривилися губи. Хрипкі слова впали серед тиші коридора:

— Борзень?.. Я не певний, чи він готовий.

— Мені думається, професоре, він знає матеріал.

Жербина якось боком, нахиливши вперед голову, з явною іронією зиркнув на Ясеня.

— Вам так думається?

— Я... певний навіть.

— Певність завжди притаманна молодості,— захитав головою Жербина, і сиве гривасте волосся пасмом впало йому на зморшкуватий лоб.— Це добре. Це прекрасно.

Він раптом опустил голову і хутко подибавав коридором, гучно вистукуючи костуром по підлозі.

— Вікторе Андрійовичу...— догнав його Ясень і на ходу, збоку зазираючи в його нахилене лице, заговорив м'яко, обережно, настійно: — Я вас прошу прийти завтра на засідання кафедри. Є цікаві думки, і якщо ви зможете...

Старий все прискорював ходу, все нижче нахилив голову. Здавалося, розмова зовсім не стосується його. Чути було, як він часто, з присвистом дихає. Великі, просторі калоші хляпали на ногах. Раптом він став, мало не збивши своїм великим, зібганим тілом Ясеня.

— Кафедра?

— Думаєм о третій зібратися. Вам зручно буде?

Старий пожував одвислими, безкровними губами.

— Не зручно, колего! — промовив з викликом, дивлячись в лице Ясеню.— О третій я приймаю мікстуру, і в мене буває шлунок.

— Тоді перенесемо на четверту.

— О четвертій я обідаю,— відрубав з тим же викликом Жербина, явно потішаючись над своїм співрозмовником.— Можете проводити кафедру без старого дивака.

І він, гуркаючи костуром по підлозі, подибавав далі.

Ясень скривився, паче від раптового зубного болю, але тут же й погамував свій гнів. Хіба можна гніватися на цього дідугана? Завоювати б його на свій бік, розворушити б йому серце. А що ти, діду, дмешся, мов ковальський міх, то ми якось стерпимо. Вам, старим, здається, піби вас обминають молодші, і не бачите ви, що молодість любить і глибоко шанує вашу надійну, батьківську руку.

Ясень повернув у другий бік, ще ховаючи в куточках губів задумливу посмішку. Розмова із старим наштотувала йому на деякі міркування. Їх треба було зібрати докупи і зробити дуже важливі, далекосяжні висновки.

Коли Ясень повернувся увечері з університету і став відмикати двері, з коридора долинуло настирливе дзеленчання. Увійшов, узяв трубку. Пискливі гудки, ніби на-сміхаючись з нього, надривно били йому в вуха. Він поклав трубку, розчаровано пішов до себе в кімнату. Став біля стола. В пальті, в капелюсі, промоклий, втомлений. Що мав робити? Не хотілося залишатись у порожній квартирі, в цій незатишній пустці, що так пагадувала його покривджену душу.

Знову дзвінок.

— Тарасе Володимировичу... Це ви, Тарасе Володимировичу?

Він озвався хрипко, з відвертим холодком. Не мав охоти ні до розмов, ні до суперечок, від яких уже й так гуло в голові. Але голос, знайомий і близький, таки вирвав його з заціпеніння. Щось наче стрельнуло йому в серці і викликало там світлий, теплий спалах. Дзвонив Борзень. Він хвилювався, говорив уривчасто, плутався, поспішав викласти якусь дуже важливу новину.

— Та що сталося, Серьожо?

— Ви розумієте... Сьогодні телеграма від нього. Я просто не повірив. Я й зараз не вірю...

— Серьожо, ну що з вами? Та говоріть же ясніше. Від кого телеграма?

— Ну... від нього, від батька.

І вмить теплий спалах з Ясеневого серця перекинувся на все тіло, охопив його гарячим, солодким подум'ям щастя. Наче його власне щастя було в тій телеграмі, наче до нього ласкаво озвалася доля. Телеграма! Від далекого і чомусь такого близького Сергієвого батька, котрого не знав, котрого міг лише уявити собі з Сергієвих розповідей.

— Де ж він?.. Що з ним?

— Не знаю, Тарасе Володимировичу... Тут виклик у мене на розмову. Він сам викликає.

— Ви будете говорити з ним сьогодні?

— Зараз. Ось зараз, Тарасе Володимировичу. Пробачте, що я подзвонив вам. Мабуть, потурбував. Мені так хотілося комусь сказати... ви не гнівайтесь, Тарасе Володимировичу.

І знову солодко, млосно стиснулось Ясеневі серце.

В грудях, в голові щось задзвеніло, заспівало, відгукнулося стоголосою луною. Він відвів на мить трубку і глянув затуманеними очима поперед себе в стіну. Ціле життя постало перед ним, розбите, знівечене життя Сергієвого батька, і разом з ним постало видіння чогось надзвичайно великого, світлого. То було видіння Сергієвого щастя, Сергієвої долі.

— От і добре... Ти, Серьожо, стривай... Я мушу тебе бачити.

— Тарасе Володимировичу. Я заїду до вас. Хочете?

— Ні, ні, Сергію! Зараз я сам приїду. Я вже виходжу.

І десь за півгодини він стояв з Борзнем у тісній, задушний кабіні і слухав, і болісно стискав Сергієві руку, доки той, захлинаючись від радості, гукав кудись у сірий простір, перепитував, сердився, сміявся, знову гукав. Розмова тривала всього три хвилини, але в ті три хвилини вмістилось так багато, що, коли вони вийшли з телефонної станції, Ясень не впізнав хлопця.

— Він каже, що знайшли багатюще родовище нафти. Багатуще!

— Я цього чекав! Чого б вони там сиділи три місяці? Як ви гадаєте, Сергію, — Ясень мимоволі, після того, як спало напруження, знову перейшов на «ви», — батько не завітає до нас на Україну?

— Обов'язково! Він сказав: «Чекай мене. Скоро буду».

— Ого, та це ж вам, Серьожо, справ скільки: місто наше йому показати, ну і мене, якщо ваша ласка, познайомити з ним.

Міцні руки вп'ялися Ясеневі в лікоть, вдячність хлюпнула з хлоп'ячих очей йому в лице.

— Ви знаєте, що ви... що ви для мене, для нас...

— Ото ще! Без сентиментів, хлопче!

— Тарасе Володимировичу, я просто хочу вам сказати, що у нас на курсі... усі так поважають вас... — Він опустил по-дівочому голову, запарівся густо й свіжо. — І люблять!

— Невже? — Ясень взяв хлопця під лікоть і пішов з ним вулицею. — А мені казали, що в нашому суворому храмі науки любов протипоказана.

— Це кажуть ті, у кого в грудях камешечка замість серця, — промовив із солідною поважністю хлопець. — Я особисто за культ любові в усіх її проявах. Звичайно, між друзями в першу чергу.

— Приймаю це як освідчення в коханні, — посміхнувся Ясень. — Але бачиш, хлопче, сердечні взаємини між чоловіками завжди носять певний діловий відтінок. Кожна сторона, так би мовити, реалізує свої добрі почуття на ниві корисної діяльності.

— Я саме це й мав на увазі, Тарасе Володимировичу. — Сергій ніби завагався, помовчав мить. — Я від імені товаришів запрошую вас присидітися до однієї дуже важливої справи. У нас сьогодні перше засідання «клубу мужньої мрії». Не чули про такий! Ось ходімте, не пожалкуєте.

31

На блискучий паркет, на килими, що оздоблюють стіни, на маленькі, в широких білих рамках акварелі падають відблиски згасаючого дня. Алочка Кудрявцева розважає своїх гостей. Одному дала в руки журнали, другого підвела до приймача, просить шиймати в ефірі якусь «путню річ», третьому знову ж таки шепнула на вухо кілька жартівливих слів, четвертому... Ні, тільки не четвертому. Перед четвертим вона сміхотливо опускає очі. Бо четвертий — Володя Мартиненко — заклопотаний, холодний, стриманий.

Він удає, що його не зачіпає Алоччина поведінка. Хай собі тішиться, хай копить губенята. Все повернулося так, як того хотів Володя. А що Алочці ніяково перед товаришам — ну, це вже зрозуміла річ. Перестраждала чималенько. Недарма ж у ті важкі дні, після тої ночі, першою озвалась до нього. Прислала йому лист на факультет, простий і відвертий: «Якщо ти друг, прийди до мене. Мені тяжко». І він став навідувати її. Вона була хвора від нервового потрясіння, майже зневірилась в людях. Він приносив їй новини, стримано жартував, переказував всілякі дотепні історії. Про Стася не згадувалось. Тільки одного разу, ніби караючи себе, Алочка набралась рішучості і повідала Володі все, як було. Правда, взяла з нього клятву, що він нікому не скаже. Чому мовчати? Просто так — мовчати, й годі. Назавжди щоб запалося, щоб і згадки не лишилося від усього.

В душі її стався важкий злам, — Володя це розумів. Просиджував з нею цілими пещорами. Намагався бути

уважним, вичитував з її очей найменше бажання, і вона в усьому звирялася йому. Коли Володя нарешті збирався в гуртожиток, мати Алочки, проводжаючи його в коридорі, тихцем шепотіла: «Лікар сьогодні був, дивувався — чим це ми Алочку поставили на ноги. Я йому й сказала, що у нього завівся конкурент». Володя вдячно кивав головою і швидко виходив з квартири, щоб не видати зрадливого блиску очей.

Нервова травма, якої зазнала Алочка, справді піддавалася тільки одному лікуванню — сердечному слову, щирому опікуванню друга, і, звісна річ, найліпшим лікарем в даному разі був Володя. «Лікуючи» Алочку, він зараджував і власному лихові. Ніби й сам виборсувався з темної прірви похмурої ворожості до людей, в якій мало не захрясла його молода, ще не зміцніла в життєвських випробуваннях душа після того, що сталося з його Алочкою.

Тепер усе горіло в його руках. Йому вистачало сил і на лекції, і на підготовку до іспитів, і на біганину по всіляких комітетах, комісіях, зборах. Сидячи пізнім вечором на комсомольському активі чи на семінарі агітаторів, Володя аж промінився щастям. В його очах світилося кохання, і тільки сліпий не побачив би того. «Учора на комітеті мені дали слово, — розповідав він потім Алочці, — а я, розумієш... задумався... Коли мене вдруге назвали, хтось і каже: «Мартиненка тут немає, він у Кудрявцевої до заліків готується». — «А це ж хто?» — сміється Іванов, киваючи в мій бік головою. «Це тільки його брєнная плоть».

От і сьогодні Володя сидів замріяний і ніби наповнений тремтливим передчуттям посвятити у якесь велике таїнство. Сьогодні вони вперше зберуться. Поки що самі. Навіть без Ясеня. Але це не важно. Можна б і з ним. Адже він сам і подав їм цю думку.

В передпокої брязнув дзвінок. Володя насторожився, прислухаючись до голосів, і раптом упізнав привітний голос Тараса Володимировича, який перепрошувався за нежданий прихід.

Ось він уже й на порозі вітальні. За його широкою спиною чорніє чуб Сергія Борзня. Володя вражений. Німа тиша розливається посмішками на обличчях. Алочка запрошує гостей до кімнати.

— Пробачте...— топчється біля дверей Ясень.— Ось привіз мене наш іменинник, наобіцяв чогось неймовірного.

— Серьожка іменинник?

— Найщасливіший іменинник на планеті,— урочисто виголошує Ясень.— Тільки що ми говорили з Омськом.

В кімнаті — наче вибух.

— Качати його! Качати!

— Ура-а-а!

— Давайте сюди вино! Побільше вина!

Дзвенять бокали, пляшка ходить з рук в руки, Алоччина мати перша із слізьми на очах обіймає Сергія і цілує в чоло. За нею дівчата. Хлопчину просто затиснули в кутку дивана, чуб у нього розпатланий, галстук сповз на бік. Так триває, доки Володя не наводить лад.

— Наказую слухати комсорга! — гримить його строгий бас.— Що за анархія? Чи ви забули, в ім'я якої мети ми зійшлися в цій квартирі?

Сміх затамовано, блискучі очі вп'ялися у набундюченого Мартипенка. Він весь — жарт і серйозність, привітність і наказ. Все ще тримаючи в руках бокал, звертається до Ясеня:

— За стародавнім східним звичаєм, людину, яка приносить в дім добру звістку, нарікають посланцем аллаха. Ви принесли в цю оселю щасливу звістку про Сергієвого батька, ви привели до нас самого Сергія. Але... враховуючи певну зміну поглядів людства на небесні й поза-небесні сили, ми попросимо прийняти від нас тільки велике спасибі і ще...

— Ні, ні, Тарас Володимирович буде першим фундатором!

— Вірно! Першим почесним членом нашого клубу.

— Ще вина! Випа!..

У Володі на обличчі щось ніби досада. Він рішуче махає рукою, але другою підставляє їй свого келиха.

— Що там вино! Ми не старі діди, що живуть за правилом «айн гутер трінк махт але юнг». Нам вистачає власної молодості і сп'яніння від тих почуттів, які сповнюють наші серця.

Володя бере у когось з рук пляшку, обдивляється її зі всіх боків, ніби йому вперше доводиться бачити це зловісне зілля, і віддає його Алоччиній мамі. Жартівливість враз злетіла з його обличчя, очі поглибшали, стали темними.

— Тарасе Володимировичу, у нас сьогодні справді незвичайний день. За пропозицією Алочки, ось цієї самої Алочки...— хлопець бере дівчину за руку, делікатно примушує підвестись, і це наганяє на неї густий рум'янець,— після всебічного її обміркування, ми вирішили заснувати «клуб мужньої мрії». Не думайте, що ми гналися за гучною назвою. В цій назві, звичайно, є трішки романтики, і взагалі в усьому нашому замірі є трішки романтики...

— «Трішки!» — передражняє його Сакопян. — Наче треба її соромитись!

Мартиненко, збившись з урочистого тону, заговорив тихіше:

— Я не соромлюсь романтики. Навпаки, нам хочеться, щоб кожен наш крок був високим і світлим. Але, щоб ми не лише багато мріяли, а ще більше робили для справдження наших мрій.

Хтось на дивані стогне:

— Годі, Володько! Замучиш!

Дівчата обурюються на той стогін, хлопці перекидаються жартами:

— Володька уже живе в майбутньому!

— Дайте виспіватись душі!

— Регламент не вичерпано!

Володя, зрештою, розсердився і мусив-таки нагрімати на свою вельми гостроязичку аудиторію, котра поведилася не відповідно до моменту.

Якого ж клубу вони собі хотіли? Які мрії будуть його гаслом? Кожен студент вчився і прагнув одержати диплом, щоб зайняти пристойне місце у великому трудовому житті країни. Але де в кого захрясла в серці ганебна щербинка страху перед труднощами, і від неї серце було ніби паралізоване, і очі шукали ласого шматка, а думка — тільки легкої втіхи. Після університету такі прагнули посісти тепле містечко десь у солідній установі, чи в аспірантурі, чи в авторитетному журналі. Вплив Маркушевського, його погляду на життя, як на проптовхування все ближче й ближче до пирога, хоч він сам намагався маскувати це, з незрозумілою силою діяв на молодь. Але на факультеті не усвідомлювали першопричини зла. І зараз ніхто не згадав Софрона Борисовича. Всі просто відчували потребу переоцінити свої погляди на життя.

Все має робитися спільними зусиллями... Дружба й довіра підносяться до найсвятішого принципу...

Влітку — далекі мандри: Сибір, Алтай, Кавказ, може, й за кордон, до німецьких друзів, на польське помор'я. Кожен добровільно бере на себе зобов'язання після закінчення університету вибрати найважчий шлях в роботі.

Коли всі виговорились, настала тиша. І в цій тиші молоді люди ніби раптом побачили ті далекі дороги, якими їм судилось пройти в житті: глухі села, будови, сама гушта життя... І тоді знов заговорили:

— Нестимемо туди не лише фахові знання, а й культуру, широку освіченість, добре слово.

І гуртуватимемо навколо себе людей. На працю, на розуміння життя.

— І не мипатимем жодної кривди, жодної несправедливості.

— І будемо захищати красу.

— І любов...

У руденкої, в ластовинні, дівчини, що наважилася кинути репліку про любов, палають щоким.

Сміх, оплески, хвиля жартів.

Пізня година стукає в шибки. Піч гускне за вікнами. Поволі втома лягає на обличчя. Пора й по домівках.

Ясень довго тисне Алочці руку. На обличчі її недовоча задума.

— Спасибі вам, Тарасе Володимировичу...

— Ні, це ми вам мусимо дякувати, Ало.

Володя стоїть осторонь, певно, хоче посекретничати з дівчиною. Їхні секрети такі відомі всьому світові, такі розтаємничені. Але перш, ніж пожартувати з них, треба добре подумати. Ясень це знає.

Взявшись за ручку дверей, він киває на вішалку, де горою волохатиться тепле вбрання.

— Це вам за верби править?

Ще раз дарує молодятим журливий усміх і виходить.

32

Збігають у клопотах дні. Ясень змарнів, став нервовий, ходить з червоними від недосипання очима. Дома йому непереливки. Ніна Остапівна не те щоб і сердилася, але якось зчужіла, вічно в бігах.

А серце просить свого — вперто, тужно. Особливо прозорими холодними ночами — так тоскно стискається, так

журно щемить. Гудуть паровози десь за будинками, по-жовкле листя залягас під парканами. Небо — чисте, високе, як там, над Ворсклою, в батьківських краях — нагадує юність, парубочькі гулі, співи дівочі... І ще щось нагадує, а що саме — чи спитати у себе? Спитав. Заплющив очі і спитав: любиш? І стало небо від того таким тремтливо-ніжним, і зорі враз затуманіли, розпливлися голчастими стрілами до самого небокраю.

А вранці, зустрівши її, струнку, насторожену, як сарна, стулив міцно губи і вперше за останні місяці опустив перед її поглядом очі. Вона не відчула нічого. Чи вдала, що не відчула? Подікавилася, що з ним, чим невдоволений. А він нахмурився ще більше і, відмігшись якимось порожнім словом, пішов швидко геть. І в той день не хотів більше бачити її, не хотів говорити з нею. Може, сміялася з нього? Що ж, із дурнів завжди сміються...

Іншим разом побачив її на вулиці з якимось мужчиною, молодим і гарним. І знову — льотчик. Блискача кокарда сяє на кашкеті, свіже лице усміхнено дивиться на Ліду. Ясень відчув раптом у собі злість, і відчай, і ще щось недобре, темне й ганебне. Потім, отямившись, коли вони вже пройшли, червоніючи від одної згадки про свій шал, поринув думкою в минуле. І поволі-поволі в спогадах його, як місяць над морем, впливли Лідине обличчя, Лідина постать, Лідине волосся. Але не цієї Ліди, не строгої черниці з сміхотливими очима, а такої, якою її побачив уперше. Це було в Криму, на пляжі, біля самого моря, біля шелестливих хвиль, що ламали і трошили на скалки фосфоричну місячну доріжку. Море... шлюпка... Ведмідь-гора у вечірньому тумані... обід в Ореанді... Ліда часто гуляла з молодим льотчиком. Вони, мабуть, були великими друзями, а може, закоханими. Ясень стежив за нею, ловив очима її голубий купальник, і таку ж голубу гумову шалочку, її сміх, що плюскотів, як хвилі тихої години. Ловив і заздрих, і тихо, міцно плекав у собі мрію.

Де він зараз, той льотчик?

Спитав її якось:

— Лідо... пробач..., ти пам'ятаєш, колись у Криму я бачив тебе з таким гарним хлопцем? Він усе креслив щось на піску...

— Микола Сагайдак, старший лейтенант-винищувач, — задумливо й строго відповіла Ліда, дивлячись кудись у

простір повз Ясеня. — Два роки тому загинув під час випробувань нової машини.

— Ага... — Ясень спрагло ковтнув слину і zarazом усі свої ревності.

Лідина холодність, здавалось, дедалі глибшала, і разом з тим в її ставленні до нього проривалися й інші, ледь помітні нотки, щось схоже до дражливого сумовитого виклику. Дівчина працювала старанно, сумлінно, віддаючи університету весь свій службовий і вільний час, ніби, крім роботи, для неї не існувало нічого в житті.

— Михайле, — говорив Ясень Снігурові, — я не можу зрозуміти цієї людини. Холодна, як мармур.

— Будь обережний з нею, — застерігав Снігур. — Не принесе вона кафедрі добра. Жінки не прощають зради. Та й потім не забувай, що при всіх своїх чеснотах Ліда — родичка Індіковського. Повсякденно вона перебуває під впливом цієї потвори. Ти поглянь на її холодне лице, на цю пиху, з якою вона розмовляє з нашим братом. А ось зачекай — як ще вона поставиться до твоїх пропозицій, до наших планів?

Ясень вирішив послухати Ліду на лекції. Прийшов точно, перед дзвінком.

Мала початись перша пара, в аудиторії сиділо кілька студентів — заспані обличчя, стомлені очі. Десять-дванадцять чоловік з усього курсу. За вікнами пізній ранок ледь брався блакиттю. Глибокі вікна, списана геометричними формулами дошка.

Ліди не було.

Ясень повернувся до дверей, щоб вийти, як раптом у кінці коридора залунали голоси.

Ціле юрмисько з веселим гомоном влилося в аудиторію. Полетіли веселі жарти. Хлопці й дівчата розтікалися по партах, виймали свої зошити.

Поволі стихає гамір, тільки де-не-де зірветься короткий шепіт, уривчастий сміх, неначе спалахне гіллячка в загасаючій багатті.

— Чому запізнилися, товариші? — Ясень дивиться па годинника. Примушує себе бути строгим, хоч це дається йому нелегко. Перед студентами чомусь завжди почуває себе трохи ніяково. Може, тому, що сам ще молодий, що в пам'яті ще живі картини власних буйних студентських часів.

Дехто дивиться на свої годинники. Ще більше загусла тиша.

— А у нас робота була нічна,— зривається з задньої парті дівочий голос.

— Ми на станцію ходили!..

Зрушилася тиша, і всі заговорили. Були вночі на станції, ходили розвантажувати картоплю для студентської їдальні, тому й проспали. Ясень розуміє, що це не виправдання, однак сказати щось різке в оті втомлені, припухлі обличчя не має сили.

— Ну, гаразд, зачекайте. Якщо Лідія Петрівна не прийде...

Але вона вже прийшла і виступає наперед. Зашарілась, піяковіс перед Яснем. Невже навмисне чатував на такий випадок?

— Лідіє Петрівно... я хотів би посидіти у вас на лекції. Ви нічого не маєте проти?

Вона, бліднучи, знижує плечима. Нащо питати? Якщо вирішив її слухати, хай слухає.

Десь на задній парті знайшлося вільне місце.

Він слухав і нічого не розумів. Бачив тільки біля дошки, покресленої геометричними формулами, невисоку, струнку постать, темно-русяве волосся, що блищало під світлом люстри, бачив худеньке, гарне обличчя. Десь падали слова, але до нього не доходив їх зміст, він не міг впіймати взаємозв'язку окремих фраз. Примушував себе зосередитись, не дивитись на русяву голівку. Вийняв блокнот, наладнав ручку і враз помітив Лідин погляд. Вона замовкла, вп'явшись очима в його ручку. Вони були винні, оті збентежені очі...

Він поклав ручку. Відвернувся до вікна. Там ніжно синіло небо, матовіли шибки.

Хоч би швидше скінчилася ця нестерпно довга лекція! Йому було жаль Ліди, жаль студентів, які після нічних митарств були змушені сидіти отут. Бідна Ліда бозна-що читає. Він збагнув уже, що вона зовсім розгубилась, напизує мертві факти, тулить до купи якісь немічні, сухі фрази і сама ніби тікає від них. І нема нікому діла до тих фактів, до чужої, далекої історії. «Боже, як вона погано приготувалася!» — ссяпуло в його свідомості, і від цієї думки зробилося ще нестерпніше, ще важче. Він змушений буде говорити їй правду, і, звісна річ, вона ще більше озлобиться на нього. Ліда, мила моя Ліда!

Останнім часом він раз у раз ловив себе на тому, що знову, як колись, милується здалеку її стрункою дівочою по-статтю, що задивляється на її пишне хвилясте волосся. Вона червоніла під тими його поглядами і суворішала. Може, сприймала це як образу?

Чужа Ліда, сувора Ліда. Короткі зустрічі в деканаті, сухі розмови між лекціями... Запитання — відповідь, запитання — відповідь... І ні слова більше, жодної посмішки, жодного жарту. Ясень заздрив молодим аспірантам, які залицалися до Ліди, одержуючи в нагороду за свої часом не дуже дотепні компліменти просту товариську посмішку. Вона почуває себе невразливою перед ними. Що б не говорили про неї — вона знала собі ціну і, відкидаючи заздрісні плітки, немов усім своїм виглядом промовляла: «Я просто молода викладачка із своїми маленькими слабостями, з великими мріями і палкими бажаннями».

Найбільше вразило Ясеня те, що Дністрова зовсім просто й безпосередньо, здавалось, без застосування якихось особливих педагогічних прийомів, увійшла в дружній контакт із студентами. Десь на п'ятий чи шостий день її вже бачили в гуртожитку — бадьору, веселу, начебто прийшла вона до подруг-студенток поділитися своїми дівочими новинами. Ходила навіть на студентські танці, там же, в гуртожитку, організувала вокальний гурток і співала на репетиціях так, що слухати її приходили з інших вузів.

Студенти ставилися до неї, як до своєї подружки, і водночас з глибокою повагою сприймали кожне її слово. У неї був авторитет, який, здавалось, виріс сам собою: з її щирості, з світлого розуму, з душевної її простоти.

Ясень дивився на струнку постать і карався в думках. Нащо він прийшов сьогодні? Це випадкова лекція, випадкова її невдача. Буває ж з кожним. А тепер йому доведеться говорити правду...

В чому ж правда?

Звичайна лекція. Хіба Індиковський читає краще? Може, вправніше силе цитатами, глушить аудиторію вченими словами. Які б не були факти, якщо це лише факти, студентові трохи нудно слухати. Студент прагне вогню, отого самого вогню в одежі слова, про який говорив колись безсмертний Франко. Зіставити факти, зробити висновки, порівняти з сучасним життям, з сучасною міжнародною практикою. Тоді завирують пристрасті, і мимоволі з'явиться бажання дізнатися, що ж криється за

тими фактами? Він підкаже Ліді, він порадиться з нею і з усіма порадиться, як краще, як по-іншому будувати свої лекції. Треба тільки подумати, напружитись. Заглянути в студентську душу. Почути, як там під видимою байдужістю кипить вічний інтерес.

Після дзвінка підійшов до Ліді. Вона механічно гортала свої конспекти, не зважаючи на звести на нього очі.

— Лідо, я оце слухав тебе...

Вона скинула на нього погляд.

— Може, не тут,— прошепотіла самими губами.

Він зрозумів. Бідна Ліда, вона чекала від нього присуду за невдалу лекцію. А він, уже далекий від своїх офіційних обов'язків, думав про те, що в них ще стільки справ спільних, ще стільки роботи попереду.

— Я не про твою лекцію,— заспокоїв її.— У мене думка майнула: давай пошукаємо нових прийомів, нових методів викладання матеріалу. Розумієш... це тільки начерк.— Він уважніше глянув на неї і побачив її червоні п'яні очі, припухлі повіки.

— Що з тобою? Не спала?..

— Не спала. Ні хвилини не спала,— посміхнулась вона зблідлими губами.— У нас, Тарасе Володимировичу, була сьогодні позапланова практика на станції... З картоплею. А як повернулась додому, сіла готувати лекцію.

— Практика...— повторив він за нею.— І ти готувала...

— Аякже! — здригнулись Лідині губи, важко піднялися вій.— Курс же новий, мені вперше читати, немає ні підручника, ні...

— Розумію. Все розумію.— Йому хотілося сказати якесь хороше, велике слово.— Лідо, ти пробач, що так... що я просто по-свинському прийшов... Розумієш, я мушу поговорити з тобою...

— Тарасе Володимировичу.— Ліда взяла його за лікоть, оглянувшись на студентів.— Я теж хотіла. У мене є деякі плани.

— То чого ж?..— зрадів Ясень.

— Звертатися до тебе було просто небезпечно. Ти з першого ж дня зарахував мене до числа друзів великого Маркушевського і відрізав усі шляхи.

— Лідо, що ти?!

Хотів їй сказати так багато. Але дзвонив уже дзвінок, студенти заходили до аудиторії.

Вона розклала книжки на столі.

— Іди, іди, Тарасе Володимировичу! Невже ти не бачиш, що я сьогодні не в формі? Каратимеш потім. Я сама прийду на спокуту.

В її словах були покірність і втома.

Він вийшов у коридор і обережно причинив двері. По-стояв мить, прислухався до Лідиного голосу, знизав плечима. «Хто ж кого каратиме?» — подумав.

33

Вони зустрілися. Зовсім не в діловій, зовсім не в строгій обстановці. Широкий бульвар без жодної людської душі, без жодного свідка вільно й широко стелеться перед ними. Мокрі лавочки тиснуться попід темно-зеленими кущами (вперті ж які, досі не покидали з себе літнього вбрання!). Деся за тими кущами шугають автомобілі, велично, масивно, з густим шурхотом пропливають череваті тролейбуси, де там вирує місто. А тут спокій, затишок.

Може, це недобре, що вони разом, що вони після стількох років знову зійшлися для якоїсь таємничої і конче-конче необхідної розмови? Може, чиїсь очі стежать за ними? Чиї ж, як не очі власного сумління, найсуворішого і найнепідкупнішого свідка?..

Ясеневі здається, що найкраще почати з жарту: Ромео і Джульєтта простягли одне одному руки. Так, так, незважаючи на страхітливую ворожнечу між славними родами Монтеккі і Капулетті. Вона, звичайно, розуміє, що Монтеккі — це рід Індиговського, а Капулетті — рід Ясенів...

— По-перше, Ромео і Джульєтта прийшли на своє побачення набагато старішими, ніж хотілось Шекспіру. По-друге, з двох ворогуючих родів один, як це доведено дійсністю, аж ніяк не може бути віднесений до славних.

Ліда не пробус посміхнутися. Йй невесело.

— В плані відвертості скажу тобі зразу, Лідо, я й досі не можу отямитися від того, що сталося тоді, п'ять років тому... — каже Ясень.

— Як... сталося?

— Ти знаєш, про що я. Ну, не хмурся, не вдавай по-диву. Тоді, коли Ромео залишився сам... чи не піддалася Джульєтта отруйним пліткам та обмовам ворогуючих родів?

Ліда задумливо, розмірено ступає по мокрому асфальту,

дивиться вниз, ніби рахуючи кроки, і говорить з сухуватою стриманістю.

— Не будемо про те... Давай поговоримо про справи.

І цими словами ставить непереможну загату перед його усміхненими очима. Хіба ж не вона перша хотіла відвертості? Ага, відвертості не відносно минулого!

— П'ять років невідомості,— каже він,— п'ять років душевних терзань, сумнівів, припущень, і раптом твій голос — у Москві, пам'ятаєш? А потім ти сама — приходиш до нас, так раптово, чужо, ніби з викликом. А я ж... Лідо, я нічого не забув, і мені боляче, що ти прийшла такою.

Русьві кучері ще нижче схилюлися. Ще впертішим став крок пружної, точеної ноги в чорних, гострецьких, таких ластівчано-тендітних черевичках. В ході вчувається якесь роздратування. Мила, далека Ліда! А далека ж! О, яка далека! «Поговоримо про справи»! Ну що ж, хай буде так. Хай будуть справи, хай будуть спільні клопоти. Може, в них він відчує свою колишню Ліду? І, може, тоді знову вийдуть вони на велику, осяяну сонцем, безконечно довгу алею дружби?

Сумне небо журиться над будинками, день поволі згасав, губить яскраві барви, кидаючи на місто вогкий сірий серпанок присмерку. Невимовлені слова залягли в грудях, і ятрать, і печуть болем. справи, тільки справи лишилися в них...

— Скажи мені, Тарасе, що тут у вас робиться? Чому ти увесь час такий занепокоєний?

В її голосі чути нотки щирого співчуття. Що ж, ділова розмова почалася інтимніше, ніж сподівався Ясень. Він пояснює їй. Хотів дружньо зблизитися з Маркушевським. Простягнув йому руку, але у відповідь дістав дзвінкого ляпаса.

— Я бачу, ти терпіти не можеш Софрона Борисовича.

Ясень неквапно хитає головою. Ні, йдеться не про Софрона Борисовича, а про принцип життя. Чи йти чесними стежками, чи лицемірити.

— А ти не перебільшуєш його вади?

Ясень опустил голову, нічого не відповів. Може, й справді він перебільшує вади Софрона Борисовича?

— Вади є в кожного з нас,— обізвався він по хвилині.— Якби їх не було, нам просто нічого було б робити. Але люди по-різному ставляться до своїх вад. Одні вимітають

їх із своїх душ, інші роблять з них вищий принцип свої поведінки.

— Свідомо?

— Може, й ні... Зрештою, йдеться про об'єктивні критерії.

— Я певна, що Маркушевський вважає себе принциповою людиною.

— Це не міняє суті справи. Хто його породив і що він думає про себе — хай в цьому розбираються психологи, а я волію оцінювати об'єктивні факти. Переді мною людина, яка в ім'я службового процвітання, в ім'я високого посту здатна на все. І що найгірше — оту свою психологію «життєвого утилітаризму» розсіює навколо, як чадний туман. Якби йшлося тільки про завищені оцінки! Люди є люди, і їм притаманні певні слабості. Але коли я бачу, як дух пристосовництва, дух легкого життя проникає в серця нашої молоді, тут я вже не можу мовчати. Я був у фізиків, вивчав досвід географів, пересидів на десятках нарад, зборів, президій і ніде не бачив такого кричущого розриву між навчанням і виховною роботою, як у нас. На фізичному просто подвижницька стихія захопила молодь. Уяви собі, отаке собі дівча дивиться на мене палаючими очима, і в тих очах я бачу нову Софію Ковалевську, нову молодогвардійку, живий факел, який горітиме до останку для людського добра. Студенти ковтають книжки, чманіють над приладами, дихають випарами кислот у своїх лабораторіях, щоб завтра віддати свої знання народові, щоб з чемоданчиком чи вузликом в руці вирушити скромним вчителем у найвіддаленіше село, в цілинний радгосп і там сіяти благодатні зерна знань, людяності, душевної чистоти. А Стась Станевич при самому слові «вчитель» кривить у зневазі губи. Серед наших п'ятикурсників є такі, що бігають по місту, як навіжені, вишукуючи собі будь-яку шпаринку, аби обдурити державу і втекти від розподілу. Це не просто страх перед труднощами, не просто міщанське пристосовництво, це, якщо хочеш знати, — ціла ідеологія. Така ж сама ідеологія, як і оті абстракціоністські викрутаси деяких художників, оті стіплярні вибрики купощанних, їхнє галасування про «нове покоління», про «незалежну волю», про «індивідуальні смаки». Хай би вони спробували прожити «незалежно» без колгоспного хліба, без прозаїчних черевиків і без скромного, вельми непоетичного даху над головою. Не

нам'яли йому добряче шию. Весь штаб «клубу» ходив до нього на «делікатну» розмову. А тепер... Одне слово, тепер почнеться. Почнеться, Лідонько! Розширимося, розкорінімося, привернемо на свій бік старих і малих.— Він підморгує: — Запалимо усіх скептиків, і хай тоді Софрон Борисович наставляє лоба під наші щиглі! — Враз змінивши запальний тон на роблено серйозний, Ясень прикладає до грудей руки.— Це, звичайно, справа цілком добровільна. Новенькі ще можуть рік-два придивлятися до ситуації, відсиджуватись у кущах. Там вони будуть гарантовані від дошкульних ударів.

— Виявляється, ти не тільки мудрий, але й злий! — каже Ліда.

— Юпітер гнівається? То, може, я був трішки...

— Ти був трішки несправедливий, але ж хай несправедливість одних не побільшується жорстокістю інших,— сказав би східний мудрець.

— Вустам твоїм пити мед, а очам насолоджуватись небесною блакиттю.

Так вони поступово відходять від тяжкої смуги митного, присипають жартами болісні рани.

Ніч втомлено бродить за ними, чалапає мокрим лапами дощу по слизькому асфальту, по кам'яних плитах тротуарів. Години стають короткими, як подих, і тануть разом з дощовими краплинами. Неминучість розлуки все впертіше підступає з усіх боків.

Ліда раптом — чи то навмисне, чи то випадково — злегка прихилилась до Ясеня, і йому в лице війнуло бенкетним запахом тонких парфумів. І він не те щоб злякався, а якось зненацька усвідомив своє безсилля перед цими парфумами, перед цією темрявою, яка кликала їх все далі й далі, обіцяючи омріяне щастя. Йому зробилося солодко-щемливо на серці, кров задзвеніла в скронях. Ліда йшла мовчки, в ногу з ним, а він з неймовірною виразністю відчував її присутність, її ходу, стрункість її тіла, гордовиту поставу голівки, збенетежену замріяність в очах. Він чув, що вона не тільки була зараз поруч з ним, але й чимось — хай найдрібнішою часткою своєї душі — належала вже йому. Він взяв її за лікоть, розправив її пальці і стиснув долоню.

— Пробачте!.. Гм!..— просто перед ними виросла постань в блискучому шкіряному плащі. Широке, вдовоане обличчя дихнуло зловтішним здивуванням.

Ясень і Ліда мимоволі сіпнулися вбік, притиснувшись одне до одного.

— Щиро перепрошую!..— закахикав Індиковський, сторонячись і собі. Шкіряне пальто зникло в тумані ночі. Ліда перша прийшла до тями.

— Він!

Ясень безпорадно розвів руками.

— Кадр, не передбачений режисурою.— І зітхнув іронічно-тужливо.— Тепер, Лідо, тримайся! Індиковський уміє ставити першокласні сценарії.

34

В кімнаті присмерк, болісний і сумний, як думи тяжкохворого. Крізь вікна, прикриті густими червоними портьєрами, ледь долинає шум міста.

Софія Іванівна сидить, відкинувшись до стіни, і бездумно курить. Дим труїть їй душу, сліпить очі, але вона курить і курить, і в сизих кілечках, що плавно здіймаються над її пишною, мідного кольору зачіскою, вбачається їй щось далеке.

Бачить вона там знайомих людей, стрункі, підтягнуті постаті, колони війська, огорнуті димом і курявою танки, гармати. Щось палає — грізно, криваво, зносяться до неба мертвотно-чорні руїни.

Війна... Фронт... Вона йде, молоде дівча з санітарною сумкою при боці, і несе на своїх плечах закохані, заворожені погляди сотень бійців.

Сигарета гасне, далекі видіння тануть у рожевому тумані. Все те було колись давно, все те минулося. А зараз — лише спогад, і біль у серці, і тиха гіркота.

— Мамуню, я пішов.

Це він пішов, той, із своєю борідкою, академік Станевич, її законний чоловік! Пішов на свої вічні засідання. Він весь у своїх справах, йому добре. А їй як? Чому він ніколи не спитає, що робиться у неї на серці? Чому не загляне далі цього порога, який відділяє його строгий, величний кабінет від її спальні?

Колись чепурився, козарлюгою упадав біля неї, пбитої горем вдови. Навіть волосся підфарбовував, щоб здаватися молодшим. Вона тоді думала про свою самотню старість. І так це було страшно...

А тепер вона знає. Знає, що він старий, що він нестерпно замкнений, вічно замислений. Може, так і треба? Але чому вона мусить те зносити? Хто прирік її, повнку краси, трепетних бажань, до життя черниці? Зрештою і не в цьому справа. Не став рідним. Ось що...

Он як прагне її кохання Маркушевський. Добрий, милий Маркушевський. Вона образила його тоді в лісі, замкнулася перед ним. А він? Все одно упадає біля неї, навіть не гнівається. З ним було б їй добре. Хоч після Михайла, єдиного її Михайла, хіба може бути з кимось добре? А Сергій? Сергій носить її дівоче прізвище. Звідки їм усім знати, що вона — Софія Іванівна — була колись пустотливою, мідноволосою Софійкою Борзень? Не знають і хай не знають. Це на краще!

Біда тільки з тим Ясенем. Де він узявся — неприступний, затятий — на голову Софрона Борисовича? Можна собі уявити, як з ним мучиться Ніна Остапівна. «Принциповий!» «Шукач нового!» У нього й батько був такий. Правда, Михайло завжди хвалив професора Ясеня, мало не молився на нього. Але ж то був, зрештою, батько. Старий інтелігентний батько.

Софія Іванівна раптом виразно уявила собі Михайла: втомлений, в заношеному кітелі — таким вона його побачила в день повернення з армії. Той кітель вона навіть не встигла як слід вичистити після демобілізації, бо Михайла через кілька днів арештували, і більше вже їй не доводилося ні обшивати його, ні турбуватися про його здоров'я, ні чути його голосу...

Кілочка диму все частіше здійснюються вгору, розливаються, загинають перед Софійними очима всю стелю. Пальці її нервово мнуть сигарету, потім переламують її, і обидві руки в тужливому пориві сплітаються на колінах.

Що то на столику? Біла пляма ріже очі. Ах, так, фотокартка! І одразу п'янке завзяття сповнює всю Софійну істоту. Дивиться на фото тих двох, а в уяві силиться інше лице, — лице Софрона Борисовича, його гострі, розумні очі, його посмішка на такому прекрасному, на такому витонченому обличчі. Він не терпить фальші. Тим більше у своїх співробітників. Як це благородно! Він введе цього Ясеня на чисту воду. Це буде гіркий подарунок для бідної Ніни Остапівни. Що ж поробиш! Хай полюбується на свого вірного Тарасика.

Оп, здається, вона й дзвонить. Ну так, прийшла. Зараз, зараз, голубко, ти дізнаєшся про свою долю! Софія Іванівна з дівочою легкістю біжить в коридор, відчиняє двері і впускає Ніну Остапівну.

— Люба моя! Ну, хіба ж так можна! У мене стільки справ, а я тебе чекаю весь вечір.

— Пробач, Софопько! Готувала обід своєму бегемотику.

— Він ще обідає вдома?

— А чому «ще»?

— Це я так... Заходь, Ніночко! Ми самі і можемо балакати весь вечір. Стась захоплюється спортом, цілими днями пропадає в басейні.

Ніна Остапівна скромно сідає на край дивана. Невже Стась захоплюється тільки спортом? Тарас казав, що оті — як їх пазивають?.. ага, «інтелектуалісти» — не вилазять з ресторанів, що від них і міліції, і дружинникам бувас клопоту.

— Можливо, й так. Я його не обмежую ні в чому, Нінок. Сучасна молодь дивиться на життя іншими очима, ніж ми. Поняття вірності, моралі, закоханості, високих ідеалів — це для неї порожній звук.

Ніна Остапівна швидко, злякано хитає головою. Хай їм обом не поталанило в житті, але ж молоді люди зараз живуть світло, чисто, гарно. Вона, Ніна, має досить переконливих доказів. Он у них в будинку сусіди — хороші такі студенти. Цілими днями з книжками носяться, з якими-сь механізмами, щось вигадують, конструюють, обладнали для дітей технічну кімнату. А Тарас розповідав їй про своїх студентів. Про Сергія, наприклад. Каже, що це — золотий парубчина, талановитий, із задатками справжнього вченого...

— Він так сказав? Це правда?

— Ну чого б я мала брехати? Тільки й чуєш від нього: Сергій, Сергій... Потім ще Мартиненко, Сакопий... Вони навіть додому до нас заходили, приносили якісь записки, плани, креслили щось там, щось підраховували. Що з тобою, Софі? Ти побіліла вся, тобі, мабуть, недобре? Цілими днями сидиш у хаті, змарніла, не жалієш свого серця.

— Не жалію, правда, Нінок. Ну, гаразд. Скажи краще, як ви живете? Що у вас хорошого вдома?

Ну що ж у них хорошого? Що хорошого може згадати сумпа, згорьована Ніна Остапівна? Цілісінькі дні сама, забула вже й голос свого чоловіка. Може, й вона винна в тому. Допікала йому квартиру, сцени йому влаштовувала, а він же такий вразливий до всього.

— І дуже амбітний, моя дівчинко!

— Звичайно, амбітний. Як усі серйозні чоловіки,— Ніна Остапівна ще більше зсовується на красчок дивана, ще впертіше вдивляється в свої розповнілі, пухкі руки.— Не знаю, як мені тепер з цим повестися... Він мене любить. Йому важко, я це бачу.

Наївна, наївна дитинко! Ти віриш у його кохання, у його серйозність. Софія Іванівна повільно встає, запалює нову сигарету і знеможеною, млявою походою наближається до Ніни. Чимось материнським віє від неї, від її зажурених великих очей, які здаються ще більшими й виразнішими на матово-блідому обличчі. В правій руці вона тримає фотокартку. Зараз вона завдасть удару, болючого, безжального, але такого необхідного. Її просив Софрон, благав, переконував, що це буде їм усім на краще. Тільки наполохати Ясеня, тільки поставити його на місце, приструнчити його.

— Дорога моя дівчинко, я буду з тобою відвертою до кіпця. Можливо, мої слова здадуться тобі жорстокими, брутальними. Я могла б не говорити нічого, але я... я мушу сказати...

— Що сказати?

Ніна Остапівна вся насторожилась.

— Тут така справа, Нінок... Випадково, зовсім випадково до мене потрапила одна фотокартка. Я спочатку думала сховати її від тебе, пожаліти тебе, але бачу: краще бути відвертою. Це стосується твого Тараса, твого амбітного і дуже серйозного чоловіка.

З-за вікон долинає різкий скрип гальм, клацають дверцята авто, і від тих звуків Софія Іванівна, немов наелектризована, здригається, стає рішучішою і твердою. Швидко сівши біля Ніни Остапівни, вона кладе собі на коліна фотокартку.

І перше, що бачить Ніна Остапівна, що гостро, безжально, вбивчо врізається їй в очі — це веселий, безтурботний усміх її Тараса. І вмить робиться їй страшно, як

ніколи в житті — страшно, і в грудях пекучим клубком застряває щось важке, каламутне, і очі туманіють і туманіють. І вже не бачить вона за тим туманом нічого, бо на білому шматку паперу, біля Тарасової посмішки сяє безтурботністю, блискає радістю, певністю, захватом інша, жіноча посмішка. Чужа жіноча посмішка!

— Хто вона?

Ніна Остапівна вся в тужливому, панічному страху.

— Хто ця жінка?

Софія Іванівна журно схиляє голову і з материнською м'якістю у голосі пояснює Ніні Остапівні, що цю жінку, вірніше, цю молоду дівчину звати Ліда, Ліда Дністрова, вона колись приятелювала з Тарасом Володимировичем... Звісно, як можуть приятелювати молоді люди?... Справа давня, не варто б її й згадувати, але, на жаль... Так, на жаль, все повертається до старого. Ця красуня знову в університеті, знову вони разом, ну і...

— Ти... ти гадаєш?..

— Я нічого не гадаю, мила дівчинко. Я просто дивлюся на цю фотокартку і читаю у ній сумну і вічну правду життя.

— Ні, ні. Цього не могло бути. Це помилка, це наклеп!

Ніна Остапівна хапає фотокартку, тупо дивиться в усміхнене лице Тараса, потім впирається очима в лице тієї, другої, щасливої, радісно упевненої, потім опускає фотокартку на коліна і вся завмирає в тужному заціпенінні. Серце їй наче спинається, млосна нудота підкочується до горла. Як це могло статися? Як це могло статися?

Десять далеко внизу, за вікнами, клацають дверцята автомобіля, чути веселі голоси малечі, чути, як гулом відлунюють сходи на біг цілої зграйки хлоп'ят, деє шум, вир, кипіння життя, деє радість, а тут, на колінах у неї, тільки шматок білого паперу, і дві нестерпні, дві квітучі посмішки.

— О господи!

Вся затремтіла, вся затрусилася болісно Ніна Остапівна, опустила голову на коліна і гірко, безутішно заридала. А Софія Іванівна, підвівшись з дивана, взяла сигарету, запалила її і, безконечно втомлена, байдужа, підійшла до вікна.

Сині кілечка диму маленькими, гойдливими медузами попливли через кімнату.

Ясень тепер цілими днями в клопотах. Годинник став його найвірнішим другом. Чітко й скупю він відміряє його хвилини: на їжу, на відпочинок, на лекції, на гуртожиток і на... думки.

Ось зараз стрілка посунулась до перпої. До дзвінка ще п'ятнадцять хвилин, які дозволено побути з самим собою, із своїм розтривоженим серцем. Він ходить порожнім, лунким коридором і снує, снує плетиво думок.

Та де там! Хіба тут побудеш па самоті? Ззаду кроки, і ось уже чиясь рука міцно взяла його за лікоть.

— Михайло?

А з деканату виходить Ліда.

— Господи. Та ви змовилися, чи що?

Ну, коли так склалося, що зійшлися, вони й на цьому щось виграють. Швидше на кафедру. І Дністрова вже доповідає. Говорити мусить без зайвих слів і сентиментів, строго і коротко, як належить представниці «побутового сектора».

— Лишенько мені з цим начальством! — зітхає Дністрова. — Михайле, хоч би ти заступився!

— Лідо, час!

— Пробач, пробач, Тарасе Володимировичу. Ми все обстежили, все перевірили. П'ятеро студентів з нашого третього курсу живуть на приватних квартирах. Умови важкі: тісно, брудно, гамірно.

— Далі, далі!

— Двадцять четверта кімната, де мешкають наші дівчата, потребує ремонту. Ви собі уявіть, друзі! Вся стіна мокра, на стіні — оттакі плями. Соромно зайти...

— Лідонько! Я ж просив без сентиментів!

— Ну, знаєш... це вже занадто!

Ліда протестуюче звертається до Сігура. Цей Ясень зачерствів, слова сказати не дає. Як же можна без сентиментів, коли дівчата живуть у вогкій кімнаті, коли перед вікном у них брудна стіна, лишаювата, напіврозвалена брудна стіна сусіднього будинку! Вони ж дівчата, їм краси хочеться. Краси!

— Пропозиції?

Примусити завгоспа звільнити склад, великий, світлий, просторий, в якому, до речі, колись було помешкання.

Віддати складське приміщення нашим студентам, а оту темну кімнату...

— Ясно. Далі!

— Скрипченку й Марку Задорожнюку не виплачують стипендії. Через прикру випадковість. Це несправедливо. Задорожнюк ходить ночами сторожувати на будову, щоб заробити на прожиття. Їхня дитина живе у матері на селі. Марко — розумний, путящий хлопець...

— І це ясно.

Стрілка невблаганно поспішає, ріже час на шматочки і кидає його цілими жменями в простір, в ніщо. А Ліда все говорить, все обурюється, все доводить щось своїм друзям, хоч вони зовсім і не сперечаються з нею. Ясно ж, що давно вже треба було подбати і про гуртожиток, і про кімнату, і про Задорожнюків.

Ясепь підводиться, упертий, зосереджений, із міцно стиснутими вустами. Він вважає, що всі матеріали треба подати Маркушевському й одночасно — в партком. Не зволікаючи, не марнуючи жодного дня.

Задзвенів дзвоник. Залізні брязкітливі зойки понесли-ся по всьому будинку. Ясепь вибачливо розвів руками. Що ж, на цьому, мабуть, кінець. Час наздогнав їх.

— Здається, все...— І згадав раптом щось: — Після-завтра перший диспут!

— Післязавтра, — стверджує Снігур.

— Для кого диспут, а для кого іспит, — кидає Ліда і йде до дверей. — Бувайте!

36

Безмежний океан життя, і в нім, мов краплина, — доля Ніни Остапівни. Могутні потоки прибили її до тихого берега, затишного й безпечного, де бур не чути, не дошкуляють люті грозовиці. Та ось ударив шквал, шалений шквал налетів, збурих тиху воду, підхопив маленьке її життя. Ще сидить Ніна Остапівна в своїй оселі, господарює в кухні, під своїм дахом, в своєму затишку. Тільки оманливий той затишок. Ой, який же оманливий! Чує, що не сьогодні-завтра скоїться щось страшне, розлетиться оце хистке щастя. І не буде в неї більше Ясеня з його рівним характером, з його університетськими клопотами, з його незмінною задумою в очах. Застелений пругким

килимом диван, маленька шафа, сервант, прозорий, мов з кришталю, вікна за білими гардинами, картина Шишкіна з смішними ведмедиками — непевним усе це стало, наче вона дивиться на чужі речі й сама не вірить, що була тут колись повновладною господинею.

За щастя, кажуть, треба боротись. Але ж як боротись за нього, коли воно в твоїх руках? Тримати цупкіше? Кричати, що лихі люди рвуть тобі те щастя з рук?

Ніні Остапівні бракувало сил, життєвської мудрості для того, щоб досягнути, що справжнього щастя ніколи вона не мала. Була в неї злагода в сім'ї, прісний затишок, гордість за чоловіка, що вірний їй і жаліє її. Дбала, щоб йому було смачно поїсти, вигідно поспати, щоб ходив у чистому, випраному, випрасуваному...

То було її щастя, а не його. Тільки її.

А тепер ніхто не хотів її зрозуміти, ніхто не уявляв її душевного стану. Навіть Тарас. Тільки тонко наслідуючись, мовляв, засиділась у теплому гніздечку. От Вовчок, хоч і старий, а завжди був ближчий їй. Ще тоді, як слухала його лекції... І він умів так хороше розважити її. Правда, він старий, набагато старший за неї, вона б ніколи не полюбила його, але він завжди натякав їй, що вона створена для спокійного життя. У нього в домі, мабуть, розкішна обстановка. Розповідали, що має чотири кімнати...

Як вони зустрілися знову? П'ять років, ні, здається, більше — не бачились, вона вже й з голови його викинула, родинні клопоти, кохання витіснили старі студентські захоплення. І раптом наче підстеріг її. «Ніно Остапівно, я вірив, що ми знову зустрінемося». Він ішов поруч, такий же похилений, зморшкуватий, в золотому пенсне, сірому капелюсі, і дивився на неї відданими, запобігливими очима. Тільки обличчя його ще більше пожовкло за ці роки. Запропонував підвезти додому на своїй машині, і вона не відмовилась. Переконала себе, що не чинить нічого поганого. Хіба з такою безвинною людиною соромно з'явитися перед чужі очі? У машині лежав великий букет квітів, і коли вона виходила — ті квіти опинились у неї в руках. Найгірше було те, що їх побачив Тарас.

Думка гостро ятрила мозок. Невже вони назавжди стали чужими? Зійтися з жовтолицим Вовчком? Мабуть, краще накласти на себе руки. Нащо його багатство, його

машина і дача?.. Ніколи не бачитиме вона свого Тараса, не знатиме його ласк... Софія Іванівна сказала їй, що такого чоловіка, як Тарас, покидають тільки божевільні. Вона, Софія Іванівна, змушена марнувати свою молодість із старим. А тут же все: молодість, прив'язаність, спільні страждання і спільні мрії... Мрії? Ой, ні! Цього, здається, не було. Ну, що ж, зате буде. Хай тільки вони помиряться, вона з головою пірне в його справи, в його задуми. Буде сперечатися з ним, читатиме його статті, до півночі слухатиме розповіді.

А зараз треба діяти. З усією рішучістю, на яку вона здатна.

Де зараз Тарас? Мабуть, як завжди, сидить у бібліотеці, сховався від дому в тих німих залах. Вона мусить забрати його звідти.

Бігла вулицею — під голубим світлом ліхтарів, по мокрих тротуарах. Люди кудись поспішали, невиразні, мов тіпі. Вона їх не помічала. Що їй було до людей, коли весь світ зібрався їй зараз у серці, коли цей вечір мав вирішити для неї все. Зустрілися знайомі.

— Нінка! Красуня наша!

Її обіймали, її тягнули з собою кудись на веселий бенкет. Поцікавилися, де її чоловік. Якщо він близько, забрати і його. Ніяких відмовок! Забрати — й годі!

— Ніпусенько! — вуркотіла їй на вухо огрядна, розпаніла від швидкої ходи дама. — Я захистила дисертацію, і ми йдемо на святу вечерю. Ходімо, ходімо!..

Насилу вирвалася від них. Коли побігла далі, вулиця їй стала зовсім чорною, ліхтарі немов пригасли. У тої товстогрудої Тамари ніколи не було клопоту. Ще студенткою одружилася з аспірантом, а тепер і сама вже дисертантка. Вона може радіти. А Ніна? Де ж її щастя? Чи наздожене вона те щастя?

В зал її не пускали. Ледве упросила чергову, щоб заскочити на хвилину. Лишила паспорт, скинула в роздягальні пальто і побігла вгору широкими сходами. Пальми в діжках вітали її суворо й величаво — її старі знайомі з студентських років. Побігла килимом, як по ваті. Згубила свої кроки, згубила раптом певність. Це були ті килими, по яких ходив він, її Тарас, коли виношував свої думки, може, думав про неї...

Побачила знайомих: молодого вченого-математика з борідкою клинцем, у надміру важких окулярах, двох дівчат

методичок і когось, майже забутого. Вони були тут — з того, колишнього її життя, що назавжди втекло від неї.

Онде маленький зал, в якому завше сидить Тарас, завалений купами книг, мов боець у своєму окопі. Куди стріляє він зараз? В які незвідані краї понеслися його думки?

Її охопило нестримне почуття любові до Тараса. Не соромлячись, кинулась би йому на груди, щоб знав, як вона настраждалась. Дарма, що навколо люди, знайомі, багато знайомих. Пригорнеться до нього і поведе його вниз. Допоможе йому віднести книги, триматиме його плач, його важкі калози. У нього ж чималенький номер взуття. Все це ще належатиме їй...

Коли вбігла до зали науковців, десятки пар очей звернулися одразу до неї. Ті погляди згасили її пал, спинили її біг. Тут, в цім світлім залі, все дихало стриманістю, суворою діловитістю. Хто ця жінка? І чого їй треба? — ніби питали очі людей за столами. Вона пройшла між рядами. Шукала знайому постать, знайомі плечі. Тараса не було.

Шукала знову. Ходила, як здерев'яніла, ще не вірячи своїм очам. До серця підступав холод. Даремно бігла, даремно еподівалася! Він тут ніколи й не сидів. То все були вигадки, дурив її, аби втекти з дому.

Вже спускалася до виходу, коли раптом побачила його. Ясень стояв на білих сходах, мов під самим небом. Сміх опромінював йому обличчя, уста його щось промовляли. Невисока, худенька дівчина стояла біля нього й уважно слухала.

Ніна впізнала: та сама, що на фотокартці! Упевнена, щаслива посмішка, тендітна постать. Вона, вона... Ліда!

На мить Ніні Остапівні стало педобре, чудно-чудно заколивалася під нею підлога, зарябіло в очах, увесь світ, наче велетенський корабель, гоїднувся і поплив кудись у безодню. Вона так виразно, так чітко бачила лице тієї щасливо-усміхненої дівчини, її тонкий носик, її сміхотливо-примружені очі, і образа й туга ще болючіше ви'ялися їй у серце. Значить, кінець, значить, назавжди, навіки кінець. І ніщо тепер не допоможе. Бо ж як він стояв біля неї, як улесливо дивився в ті її очі! Ладен був привселюдно цілувати їх, став таким покірним, таким добрим.

Корабель усе нісся, світ западався, розлітався на шматки. А Ніна Остапівна судорожно трималася за стіну

і сліпими очима дивилась поперед себе. Тільки б не впасти. Тільки б утриматися на ногах.

Відштовхнувшись від стіни, вона сновидою посунула до виходу. Тролейбус довів її додому, і вона ступила в свою квартиру.

Ще тремтіли ноги, ще млостю розливалася по всьому тілу туга. Але вже поволі, як туман з болота, піднімалася в душі злість. Вона йому не простить. Почула в собі силу, неймовірну енергію, рішучість до дії.

Геть звідси, назавжди, щоб і не знати, щоб і не чути більше цієї ганьби! Забути, викреслити з пам'яті саме його ім'я! Втекти в свої страждання, у свою самоту...

Хашливо зібрала речі — перше, що потрапило на очі: дві сукні, пальто, якісь дрібнички туалету. З напівпорожнім чемоданом і з порожньою душею вибігла на вулицю. Образа була її залізним пругом по нервах. В очах хвилями гойдалася червона пітьма.

І лише в таксі, коли побачила перед собою запитливі, ввічливо-цікаві очі шофера, трішки отямилась і видушила хрипким, не своїм голосом:

— На Садову! Тільки швидше! Прошу вас: якомога швидше!

Шофер клацнув лічильником, зітхнув співчутливо і повернувся до руля.

37

Цього вечора Ясень пізно вийшов з бібліотеки. Не чуло його серце лиха, не здогадувався він, якою прикрістю обернеться для нього ота коротка зустріч у вестибюлі. Він справді зустрівся з Дністровою. Тепер Ліда просиджувала тут до пізньої години, готуючи свій спецкурс.

— Ну от, перевірив, що твоя кадра на місці, можеш іти, — з жартівливою суворістю наказала Ліда і подала Ясеневі руку.

Ясень вийшов на вулицю. Його вже не дратувала й не гнівила ота Лідина задержуватість. Хтозна, може, чинила правильно? Піддайся почуттю — і голову закрутить. Мабуть, так краще. Мабуть, так має бути. Він ішов вулицею, з приємністю відчувуючи, як тане на щоках легкий сніг. Стікали лоскітливі краплини за комір, віяло свіжістю і ніжним ароматом від засніжених дерев і кущів. Будинки

стояли, мов запнуті лагідним, вогким серпанком. Ясень дихав рівно й спокійно. Ніби набирався сили перед важкою дорогою. Серед цієї свіжості думалось легко й чітко. Підлота згине — він знав це. Такі, як Маркушевський, довго не протримаються, не стане їм сили довічно труїти людям життя.

Ясєневі здавалось, ніби дивні картини вимальовуються перед ним на білому екрані: засніжені окопи, висока по-стать біля присадкуватих тонкостволх гармат, замріяний погляд у холодну темінь зимового вечора. «Підлота згине...» Підлота? Яка підлота серед цієї чистоти й тиші? Що йому примарилось? Ах, так, то ж Брузові слова, він вірив завжди в правду, в торжество правди.

І знову бачив обличчя Бруза — упевнене й усміхнене — в білім тумані. А сніг, теплий і важкий, падав на землю, і пухнасті килими виростили скрізь, немов якийсь чарівник вдягав землю у біле хутро перед лютими морозами. Лапаті сніжинки, повільні й ліниві, здавалось, були просвічені прожекторами.

Бруз — то друг. З далеких і незабутніх років прийшов і знову поруч. Мовчазний і вірний, хоч і стриманий, наче ображений чимось. І Снігур, і Дністрова, і Мартиненко... Десь вони там, за цим сніжним морем, — далекі й близькі. Неначе чекають від нього звістки, закличного сигналу, щоб прийти йому на поміч... Одне тільки слово — і поруч будуть усі вони.

«Якщо в таку ніч не відчути біля себе товариша і не відкрити йому душу, — подумав Ясень, — можна втратити голову». Він уперше по-зимовому підняв комір і подався до Бруза.

Того вечора Бруз довго стояв біля свого будинку. Ви-сокий, худорлявий, в капелюсі, він був таким беззахисним перед сніговим потоком, здавалось, постать його, ледь вид-на за мерехтливим сніжним екраном, ось-ось розтане, за-губиться, зіллється з білим дивом.

Не знати, скільки він стояв. Він думав. А коли лю-дина думає, час плине, мов ріка у повінь, — без берегів, без краю, переносить її за десятки років у минуле, кидає в майбуття.

Хороше, коли отак біло і свіжо. І над тобою горять вікна в квартирах знайомих і незнайомих людей. І десь за будинками брязкотить буферами маневровий паровоз на станції. І сніг закриває землю, і людей, і небо, і літак,

що гуркоче в тій небі. Це зовсім не те, що спіг у холодну фронтową ніч, коли за десять кроків від тебе в бліндажах сплять повалені втомою бійці і сліпі очі ракет мацають і мацають темну стіну ночі.

Скільки йому тоді було — двадцять? Двадцять п'ять? Перші роки війни він провів в артилерійському училищі. Його не відпускали на фронт. Прекрасний математик і теоретик у галузі балістичних розрахунків, він готував кадри артилеристів. І тільки коли ворог відсунувся аж на польські землі, Брузові вдалося вирватись у гаряче діло. Він прийшов на Сандомирський плацдарм з дивізіоном протитанкових гармат і зайняв позиції поруч з батареєю Ясеня.

«Будемо сусідами», — сказав він. Ясень розповів йому, що німці оголосили третю танкову армію Рибалка знищеною і надвечір, певно, розпочнуть останній штурм, що в його, Ясеневій, батареї лишилось тільки дві гармати... Бруз вийняв коробку з цигарками і простягнув Ясепю: «Давайте закуримо, може, останні цивільні цигарки. Вчора ще я був у Москві, слухав «Егмонта». Дивовижна річ — війна і «Егмонт»...»

Надвечір пімді пішли в атаку. Шістнадцять танків з автоматниками прорвались на батарею Ясеня. Почалася рукопашна. В кипінні бою очманілий Ясень сам обороняв одну з траншей. Коли в нього кінчились патрони, він схопив саперну лопатку і кинувся на сухорлявого цибатого німця. Поріділа обслуга відстрілювалася з окопів, німці бігали навколо гармат, і раптом в останню мить звідкись збоку вихопились люди Бруза. Гітлерівців було знищено, і батарея знову ожила...

— Володую, ти ще на посту? — Це мов з-під води долинув Ясенів голос, а ось виринув і він сам, мокрий, гороподібний, з білими погонами на плечах і білою стріхою на голові. Зняв капелюха, струсив стріху і хрипко, одвогло розсміявся.

— Прибув до вашої світлості просто з стапції «Мирний-І».

— А-а, все в самотників граємось, трагедії вчиняємо, — грубувато сказав Бруз. — А я оце згадав Сандомир і тихого, добросердечного й лагідного лейтенанта Ясеня. Помовчали мить. Сніг пішов ще густіше, ще важче.

— Я твою останню цивільну цигарку тоді так і не встиг докурити, — усміхався далекий згадці Ясень.

— Ти про що?
— Та про той же Сандомир, про «Егмонта».
— Пам'ятаєш?
— Хороше тримається в голові, як у щільнику мед. Може, й не прийшов би зараз до тебе, якби...
— Куди б ти подівся? — засміявся Бруз. — Ну, як тобі по чужих світах їздилося?

Ясень коротко знехотя розповідає про ті чужі світи. Там, за кордоном, він перевіряв основні положення своєї дисертації. Повернувшись з своєю німецькою проблемою до Москви, заходився доробляти дисертацію.

— Якось приїхав у Москву наш ректор, зайшов до мене, і ми подались гуляти. — Очі Ясеня потеплили, він жарно усміхнувся. — Він мені каже: вибирай, Тарасе Володимировичу. Тут тобі й шани, й достатку через край буде, а там, у нас, — ще роботи й роботи. Вибирай, як серце тобі підказує: поїдеш зі мною чи ні?

Ясень зробив коротку паузу, ніби ще й зараз стояла перед ним та дилема.

— Одержав листа від тебе, — говорив він знову по хвили. — Уявляєш, якраз перед самим захистом! Серце розтривожене, в душі холодок страху — чи не осоромлюсь? А передо мною — твій лист. Ніби щирий друг прийшов в найтяжчу хвилину, перед найсуворішим випробуванням. Пригадую, ти писав, що вже й наказ на мене заготовлено, що ждете мене...

— Ну, досить спогадів, — труснув головою Бруз, — ходімо у дім. Там у мене аврал.

Ще з парадного Ясень почув м'які звуки акордеона, не в лад з якими сумовито тягнула скрипка.

— Мої халамидники вже взялися за музику, — тепло мовив Бруз, відмикаючи ключем двері. — Заходь та подивись на зразкове домашнє господарство.

«Зразкове господарство» перебувало у жахливому стані: стільці й крісла були зсунуті до купи, диван загородив прохід до другої кімнати, стоси книг і газет лежали на столі і на підвіконні. І посеред цього розгاردіяшу троє хлоп'ят, майже всі однолітки, грали — один на скрипці, другий на акордеоні, а третій на гітарі — найсумбурніші, найхаотичніші мелодії.

— Що за бенкет під час чуми? — гримнув Бруз.

Музики вмить виструнчилися під стіною і ушкварили

веселу, бравурну мелодію, від якої в кімнаті аж попросторнішало.

Бруз підняв руки, даючи команду припинити музику.

На той його знак височенький Борис, який був за диригента, тріпнув чорнявим чубом і звів міхи акордеона.

— Дозвольте доповісти? — звернувся він до батька, лукаво блискаючи очима.

— Доповідайте, Голопупенко Безштанькович! — вдавано грізним тоном озвався Бруз і при цьому підморгнув своєму гостеві.

— Приготування до свята йдуть повним ходом, — відрапортував Борис. — Підлогу натерто, сміття винесено, вікна вимито, гардини знято. На підмогу покликано рядового Женю, який вміє посднувати витрушування пилуки з грою на гітарі.

Музики весело зареготали. Бруз поздоровкався з Женю, тоді сказав Ясеню:

— Бісові помічники! Залишив на них квартиру, щоб вони навели тут порядок, а їх до музики потягнуло. Доки я в госпіталі лежав, нанесли бруду на п'ять років. Музиканти! — Він подобрішав раптом і скинув собі на плечі акордеона. — Без музики не обійдешся... — Розтягнув міхи, послухав мить, заплющив очі. Зірвалось кілька тужних, глибоких акордів. — Концерт Мендельсона для скрипки. Ми всі закохані в нього. Не діждемося, коли Вітька добереться до цієї святині.

— А що у вас за свято таке?

— Не свято... ні... — Бруз зняв акордеон, обережно поставив його на столі. — Зіпині іменини. Ми вже так домовились... на все життя... Завжди будемо святкувати з хлопцями.

Ясень тільки розуміюче кивнув головою. «Однолюб... Однолюб...» Потім примусив себе усміхнутися і з якоюсь бентежною ніжністю в серці легенько провів рукою по червоному перламутру акордеона.

— Значить, за мною півлітра.

— Дешевенько хочеш відкрутитися! — сказав Бруз, що, здавалося, тепер уже зовсім, разом з акордеоном, зняв з себе усі свої смутки й жалі. — Барило ямайського рому готуй, друже. Нашого Віталія, здається, приймуть в московську музичну школу. Ось тоді ушкваримо! На проводи! А там не мине й семирічки, як у моєму домі виросте першокласний ансамбль.

Діти, трохи ніяковіючи, перешіптувались між собою. Віталій побренькував на скрипці. Але ніхто не наважувався перервати мову батька. Нарешті Бруз дав команду: «До роботи!» І вмить посунулись урізнобіч стільці, зашкреботіло, загукало. Важко вже було спинити геть розпалених хлопчаків.

В тісній кімнатці перед Ясенем розкрилася одна з найпрекрасніших картин життя — маленьке щастя трудової сім'ї, яка не знала ані ворожнечі, ані підозр, ані сірої, буденної нудьги. І, спостерігаючи цю буйно-звихрену Брузову поросль, Ясень відчув себе самотнім і скривдженим.

Бруз повів Ясеня в кабінет. Посадовив у невелике крісло, але сам не сів. Рухливий, неспокійний, продовжував крокувати по кімнаті.

— Це добре, що ти прийшов, — з підкресленою серйозністю мовив він. — Я хотів з тобою давно поговорити відверто. Якщо буду різкий — пробач. Не вмію кривити душею.

У Ясеня зацеміло серце від недоброго передчуття. Захотілося раптом, щоб не було цієї розмови, щоб знову були сміх і веселі балачки про музику, про отих хлоп'ят з інструментами в руках, самий вигляд яких наповнював душу втіхою.

— Ну, Володю, не залякуй мене! — спробував він пожартувати. — Все ж таки я твій гість.

— Так, ти мій гість, — рубонув Бруз. — І водночас ти — мій друг. Розумієш, отака розмова — це казна-що. Але я мушу сказати тобі все, я бачу, до чого воно йдеться. Плітки, недобрі натяки! Коли це нарешті скінчиться? Зрозумій мене правильно: я не хочу втручатися в твої особисті справи. Хто з вас правий — ти чи Ніна — я не знаю. Але все це обертається проти твоїх університетських справ. Усяка погань вішає на тебе собак.

Тихо прочинились двері, і Борис, заглянувши, доповів, що кімнату прибрано, хлопці хочуть братися за кабінет. Це було чемним проханням кінчати розмову.

Бруз пішов провести Ясеня.

Надворі потроху брався морозець. Невеличкі калюжі шерхли, скляніли, затягуючись прозорим панцирем.

— От ти на мене гніваєшся, Володю, — озвався Ясень, — а не питаєш, що у мене скоїлось. Він повільно ставав на пришерхлі калюжі і з хрускотом ламав

їх.— Коли тебе не розуміють, краще отак зразу.— Він з силою наступив на тоненький льодок, аж чвакнуло грядуюкою.

І, сказавши ці слова, він сам здивувався: вперше з такою виразністю в ньому постала думка, що треба діяти рішуче.

— Не розуміють? — перепитав Бруз.— Брехня! П'ять років розуміли, а на шостий — перестали? Не повірю. Якщо ж і справді п'ять років ти мирився з болотом, з пліснявою, тоді бери до рук лопату та давай лопату жінці — і вигрібайте бруд разом, щоб і не смердів. Не вміє тримати лопату — навчи. Не хоче — застав. І, головне, ніколи не біжи до сусіда зі скаргою: мені болить, у мене трагедія! Сам рятуйся і нікого в помічники не тягни, бо в сімейних справах нема порадників. Я тобі скажу: англійці по-своєму, може, й мають рацію, коли говорять: «Мій дім — моя фортеця». Навів порядок у тій фортеці, тоді й наступати можеш куди завгодно, і ніяке тобі лихо не страшне.

Бруз спинився на розі — руки в кишенях, обличчя суворе. Сказав усе, що мав на серці.

Ясень подав йому руку.

— Гаразд, Володю. Подумаю. Якби хто інший мені такого наговорив — послав би я його під три чорти.— Він обняв товариша відвертим, глибоким поглядом.— Буду щось робити, Володю! Живи здоровий!

38

Було вже пізно, коли Ясень піднявся до себе на третій поверх.

— Тарасе Володимировичу, де ви пропадаєте цілий день?

Він побачив сусідку. Стояла біля його дверей — гостренький, як у Ліди, носик, важкий вузол волосся на потилиці.

— Я вам потрібний?

— У Вітьки знову температура,— сказала сусідка.— І Миколи досі нема, ще в депо.

— Що з ним? Може, подзвонити хочете?

— Та ні! Пройде! — знітилась жінка.— Я так... Животик болить у нього. Я знаю: у Ніни Остапівни є шлункові ліки.

— Ну, заходьте.

Але сусідка не рушила з місця. Він глянув на неї в подиві.

— Нема Ніни Остапівни...— сказала сусідка. Притишеним голосом вона розповіла Ясеневі про те, що бачила надвечір. Ніна Остапівна зібралась і кудись поїхала. З чемоданом, з якимись пакунками. Вона зустріла її на вулиці, але Ніна Остапівна навіть не глянула на неї... В сльозах... засмучена... І досі її немає.

— Немає,— замислено мовив Ясень, паче ствердив правдивість сусідчиних слів. Все складалося так, як мало бути. Ясень взяв сусідку за лікоть, потримав мить, хотів щось сказати, та так і опустив руку.

Відімкнув двері і зайшов досередини.

Сусідка постояла на порозі, зітхнула і пішла. Він лишився в світлій — якій же нестерпно світлій — кімнаті. Немає Ніни, а треба було до чогось домовитись, треба було припинити оце непорозуміння. Вона його дружина, прожив з нею понад п'ять років, усього звідав: і радості, й лиха...

Йому пригадалась Ліда, і серце глухо, важко закалатало. Що б вона сказала на це? Чи зраділа б його раптовій «свободі»?

Ясень ходив по кімнаті, і Лідин голос тремтливо звучав у його душі. Не міг його чути. Тікав від нього, відмахувався, але Ліда немов була поруч. Далека й близька, похмура й радісна.

Раптом десь поверхом вище, як завжди, рівно о дванадцятій увімкнули радіо. Звуки гімну заповнили кімнату, тихі, плавні. За вікном прогуркотів грузовик, мелодія згасла, розтанула у тиші.

Ясень полинув думкою до університету, до мовчазних аудиторій. Тихим теплом війнуло на нього. Там було все найдорожче: і праця, і надія, і чекання чогось невимовно хвилюючого, бажаного. Немов покинув там дупу, а сюди приволікся тілом, щоб зазпати тут нового болю.

Ліг на канапі і в пітьмі увімкнув приймач.

З далеких будинків, що стояли за яром, лилося примарне світло і падало на протилежну стіну, біля Ясеневого обличчя.

Він устав, щоб затулити портьсрою вікно. Увімкнув світло. І тоді побачив...

На столі лежала маленька записка. Відчув серцем,

що це не просто клопоть паперу. Навіть у пітьмі розрізлив кривулястий Нінін почерк.

При світлі настільної лампи прочитав:

«Годі знущання! Виїхала назавжди. Н.»

Поклав, розгладив той клопоть. Не мав ні жалю, ні каяття. Вперше за багато років опанувала його незвичайна полегкість.

39

Говариснування з Алочкою приносило Володі і втіху й муки. Дівчина, ніби навмисне, поводитися з ним так, як і раніше, до історії зі Стасем. Ніби навмисне, кепкувала над ним, знову це було пустотливе дівчисько, вередливе й гонористе, якому важко було угодити.

І все ж таки Володя відчував, що Алочка змінилася. Переборола в собі щось, постаршала, часом поринала в тяжку задуму, кудись мандрувала в мріїх. В такі хвилини вона здавалася Володі чужою, і він, дивлячись на її оповите смутком лице, на задумливо примружені віясті очі, проймався разом з нею незрозумілим гіркуватим збентеженням.

Іноколи Алочка садовила Володю перед собою біля столу, сама вмоцнювалася навпроти нього і наказувала йому подовгу сидіти отак, не рухаючись, наче мала намір малювати з нього картину. Роздивлялася його вилицювате лице, його пекучі темні очі, високий лоб, пестила поглядом кожну рисочку на тому обличчі, кожний затінок, і сама при цьому робилася ще задумливішою й строгішою.

— Ти в мене гарний,— сказала вона йому одного разу.— У тебе чоловіча суворона врода.

— Це я від тебе набрався,— пожартував він з робленою байдужістю, хоч в серці йому одразу розквітли сотні троянд, і страшенно почервонів.

— Я знаю, що в тебе закохані наші дівчата.

— Які?

— Не скажу.

— І не треба.

— Ні, треба.

— Тоді не муч.

— А я хочу помучити. Хочу подивитися на твої сльози, на твої страждання. Людина прекрасна тільки в стра-

жданні. Хіба ти цього не знаєш? — І Алочка зробила таке скорботне обличчя, ніби хотіла наочно показати Володі, якої краси надає людині оте саме страждання.

В університеті їх бачили тепер тільки разом: на лекціях, в бібліотеці, навіть в студентській їдальні. Декому це здавалося демонстрацією. Інші гадали, що Алочка поводилася так з міркувань, так би мовити, політичних, чи то пак — тактичних. Алочка знала про ті балачки і тільки посміювалася. «Ти щит моєї честі, — жартома говорила вона Володі. — Якби не ти, мені б давно вже припаяли строгача». Розуміючи її настрій, він говорив з підкресленою строгістю ментора-покровителя: «Так, так, я міцно тримаю твою долю в оцих руках, і посмій мені тільки звихнутися — загинеш вмиль!»

Сьогодні у Алочки особливий день. Вперше вона йде в школу провадити пробну годину. Пробна година з новітньої історії — неабияц! Доведеться ж сорок п'ять хвилин стояти перед цілим класом, перед тямовитими, всезнаючими одинадцятикласниками. І хто це придумав? Тарас Володимирович, здається. Чи ба — ні. Штаб «клубу» сам виніс рішення: просити дозволу на запровадження шкільної практики з третього курсу. Досі третьокурсникам дозволялось займатися тільки виховною роботою. Несерйозна справа — діставай отим дітлахам квитки в кіно, води їх на завод, читай їм після уроків вірші. А ти ось спробуй сама повчити їх, візьми в свої руки тридцять юних душ і позмагайся з ними. І покажи їм, чого варті твої знання. Тарас Володимирович недавно сказав: «На педагогічній практиці ви гостріше відчуете власні сили. Там ви збагнете, чого варта справжня п'ятірка і як нею треба дорожити».

Кінчилась остання лекція. Алоцці не сиділося. Підсунула Володі свою тоненьку білу руку з голубою жилкою на зап'ясті, перетягнуту золотим обручиком годинника. Він глянув на годинник і зробив великі очі, що мало означати цілковите його співчуття і цілковите розуміння всієї серйозності ситуації. До двовника — п'ять хвилин. Потім година на обід. Півгодини на дорогу. І воли — в школі. Через дев'яносто п'ять хвилин продзвонить перший дзвінок другої зміни, школярі розлетяться по класах, і їй, Алоцці... Ні, ні, краще про це не думати. Ось вона гляне на Володьку, придивиться до його строгого,

чіткого профіля. В профіль він вродливіший, а в анфас — простуватий.

Стрілка вперто не хотіла посуватися далі. Клята стрілка нічого не тямила. І Володі байдуже. Все конспектус, боїться згаяти хвилину. Як він казав їй: «Людина повинна жити без холостих обертів». Це не його слова, вичитав десь. Але ж у нього в житті справді жодного холостого оберту, весь підігнаний до останку. А вона не може так. Коли їй смішно, вона хоче сміятися. Коли сумно — плакати. І щоб ніхто не насідав тобі на душу, не вимагав від тебе більше, ніж ти можеш...

Лунає дзвінок. Алочка тягне Володю на вулицю. Він пробус опиратись.

— Ти куди? Ходім в їдальню, а то не встигнеш до школи.

Вона мовчки веде його далі, садовить в тролейбус. Він підкоряється, як рокована на смерть істота. Зрозумій цю дівчину! Чи в неї мак в голові цвіте, чи вона надумала щось істинно геніальне.

Зійшли біля її дому.

— Я тобі мушу щось сказати, схимнику.

— Сказала б по дорозі. Ти ж подивись...— Він показав їй на годинник.

— А якби годинник став? Якби спинилися усі годинники світу? Може ж таке бути? Може! Хай так буде! Хоч раз в житті хай так буде!

Мами не було вдома, по кімнатах зависли сутінки й тиша. Пахло мастикою, чистою білизною. Алочка примусила Володю роздягтися, квапливо скинула з себе плащик, повела його у вітальню. Що вона збиралася робити, він не знав, але дивне хвилювання раптом оволоділо ним. Ця квартира з високими старовинними вікнами, з візерунчастими карнизами під стелею, з запахом встояного домашнього затишку, стала раптом якоюсь урочистотасмичною. Він ясно чує стукіт свого серця.

Алочка зачинила в коридорі двері, квапливо озирнулася по кімнаті, підійшла до нього.

У неї були непорушні очі, і в тих очах тремтіли краплинки страху.

— Дивись,— показала вона йому на свій мініатюрний, золотий годинничок.— У нас лишилось всього сорок п'ять хвилин.

— Навіть менше,— сказав він, відчуваючи, як висока

стеля ніби понижчала і в кімнаті зробилося зовсім темно. Сутінки прокралися і йому в душу. Теплі, пестливі сутінки чекання.

Алочка взяла Володю за обидві руки, до болю стиснула їх.

— Скажи чесно, що ти думаєш про мене?

— Як думаю?

— Що думаєш зараз про мене? В цю мить!

— Нащо ти, Ало?...

— Я хочу... ні, не те!.. Я мушу тобі сказати, що мені зовсім не весело, і я сміюся так тільки тому, що ти... ти сердитий...

— Я буду сміятися, якщо ти хочеш,— спробував пожартувати Володя, але жарту не вийшло, бо він побачив в цю мить зовсім близько біля себе Алоччині очі і відчув швидке пульсування крові в її маленькій, гарячій долоні.

— Поцілуй мене,— сказала Алочка.

Він отупіло дивився на неї.

— Боягуз ти! — сказала Алочка і швидко поцілувала його в губи.— Можеш тепер сміятися!.. Можеш казати всім, що Алка поцілувала тебе першою!..

Вона відбігла від нього, поправила на собі сукню. Очепята в неї горіли лихим вогнем, обличчя було бліде-бліде. Вона страшенно переживала за вчинене і не знала, як бути далі.

Володя вловив поглядом золоту браслетку на її руці, примружив на неї пильно очі. І раптом сталося дивне. В груді йому шугнуло чимось палючим, задушливим, все навколо закрутилося, сказано затанцювало, стеля впала і одразу ж стрімко знеслася вгору. Він підійшов до Алочки, взяв її руку з браслеткою і різко потягнув до себе.

— Володю!.. Володю!..— злякалась Алочка, випрочуючи свою руку.— Нам у школу... пора.

Він вмить отямився.

— Ти правду кажеш... Ходімо швидше! Лишилось тридцять хвилин.

Вони вибігли на вулицю, спинили якусь вільну машину, понеслися в гарячий вир міста.

— Володю!

— Що?

— Я зовсім не боюся. Ну піскілечки!

— А хіба я страшний?

— Не тебе,— Алочка притискується до Володиного плеча.— Не боюся школи. Ось побачиш зараз.

— Побачу.

Вийшовши з машини, Алочка на мить зависає у Володі на руці, затримує його трішки. Їй хочеться продовжити ті хвилини, які вони пережили щойно в її кімнаті. І потім їй здається, що вона дещо забула. Ну, звісно ж, вона забула ім'я отого австрійського прем'єра, який запродав незалежність своєї країни. Шунтер? Шубінг?..

Володя пускає на свою подружку сміхотливі бісики з темних очей, ворухить густими бровами.

— А може, Шушнінг?

— Точно, Володь! Шушнінг, Шушнінг! — Враз помітивши біля школи зграйку малечі, Алочка набирає солідного вигляду, починає на ходу імпровізувати майбутній урок: — Так от, друзі, як ви гадаєте, чому уряд Шушнінга не провів запланований плебісцит з питання незалежності Австрії? Не знаєте? Він боявся цього плебіситу — поперше. І по-друге, Гітлер все одно не дав би йому здійснити свій замір...

В школі їх зустріли не дуже привітно. Практиканти, мабуть, вже добряче всім тут надокучили. Глянувши на Алочку, завуч — бліда, хворобливої повноти жінка — воїєвничче стиснула губи і пішла до директорки, кабінет якої був тут-таки, за стіною. Почулася гостра суперечка.

— Я не можу доручити третьокурсниці...

— Але ж я вас попереджала, Настусю, що це особливий випадок. Просив сам Тарас Володимирович.

«Настуся» не здавалася. При всій повазі до Тараса Володимировича вона не могла ігнорувати приписи райвно. І потім вона не знала, хто надолужить їй згаяний час? Годі їй мороки з четвертокурсниками, тепер ще добровольці почнуться...

— Ні, люба моя,— лагідно, але твердо озвалася директорка,— добровольці — це наша опора. Хай пробують свої сили. Хай вчаться діла.

Алочку пустили на урок. Мартиненко зібрався її собі за нею, але дівчина раптом переполошено замахала руками. Вона не хотіла ніяких свідків. Хай їй дозволять бодай першу годину спробувати свої сили без стороннього ока.

— Якщо я стороннє око...— розвів руками Володя.

— Володю, рідненький, ну, не гнівайся! — схопила

його за кінчики пальців Алочка, і в очах її було таке благання, що хлопець вмиль подобрішав.

— Іди, тримайся там! — кинув її тоном наказу. — Я в учительській ждатиму.

Він трішки ще постояв, дивлячись услід Алочці, що побігла за огрядною, незворушно-холодною «Настусею», ще раз побажав їй в думках щастя й удачі, ще раз любляче, пестливо обняв очима її даленіючу худеньку постать і неквапно рушив в учительську.

Сорок п'ять хвилин він просидів наче уві сні. В кімнаті не було нікого, і він од душі нарозкошувався в цій солодкій, запаморочливо-щасливій самотності. Вже хотів був іти в коридор, щоб там урочисто зустріти свою дорогу «ветеранку», як раптом за стіною розітнувся глухий телефонний дзвінок.

За мить директорка, струнка, зовсім ще молоденька жіпочка у великих рогових окулярах, визирнула з свого кабінету.

— Ви практикант?

— Так.

— Ось до телефону просять. Здається, товариш Ясень.

Володя схопив телефонну трубку і, ніяково озираючись по тісній, захаращеній всіляким шкільним начинням кімнаті, назвав себе. Голос у Ясеня був діловий, вимогливий, трішки наче знервований. Він настійно просив покликати Кудрявцеву. Алочка мусила негайно йти в університет і розшукати його на кафедрі або в деканаті. На питання Володі, чи не скоїлося якогось лиха, Ясень раптом сухо, колюче розсміявся:

— Для неї — ні! Але комусь буде песолодко!

В коридорі вже вирували голоси, чувся тупіт ніг. Лункий дзвінок виганяв з класів розбурхану дитячу повінь.

Володя побачив Алочку. Вона йшла поруч з огрядною «Настусею», йшла рівно, сміливо, з розпашілими щокми, йшла просто на свого друга, ніби несла йому дорогоцінний подарунок. На її обличчі був вираз гордовитої перемоги. «Настуся» хмуро дивилася собі під ноги, міцно притискаючи обома руками до грудей класний журнал.

«Здається, наша взяла», — подумав Володя і, радісно поблизкуючи очима, галаптно схилив перед Алочкою голову.

Ще вранці, прийшовши на лекцію, Ясень дізнався від секретарки Валі про якийсь таємничий дзвінок. Дзвонив Маслюков, відповідальний працівник «Інтуристу». Очевидно, розмова була не дуже приємною, бо Софрон Борисович розгнівався і наказав розшукати Ясеня. Валя, розповідаючи про це, навіть спробувала зобразити на своєму личку вираз гніву, властивий деканові.

Побачивши Ясеня, Маркушевський рішуче вказує на крісло і одразу приступає до діла. Тон його крутий, в ньому гамована злість.

— Що там сталося з портретом Кудрявцевої?

— Нічого особливого,— відповідає Ясень доброзичливим, ледь здивованим голосом.— Була мазанина і залишилася мазанина.

— Я вас не про це питаю, товаришу Ясень.— Маркушевський сидить за своїм столом прямо, як індійський будда.— Ви посилали студентів до художника Шугайла?

Ні, я нікого не посилав,— ховає в куточках рота посмішку Ясень, вже здогадуючись, про що йтиме мова.— На курсі стало відомо про виставку, хтось сказав, що Шугайло збирається експонувати портрет Кудрявцевої, і звідти все почалося... Цілком стихійно.

— Стихійно?

— Цілком.

— І ви, вихователь молоді, поборник нового...— У Маркушевського тремтять від зневаги губи, ліва щока першою сіпається.— Ви не могли втрутитися й покласти край цим незакопним діям?

— Софроне Борисовичу...— нахилиється вперед Ясень.

— Студенти ходили?— перебиває його Маркушевський.

— Ходили.

— І погрожували?..

— Мабуть... погрожували. Це, зрештою, їхня особиста справа. Якийсь пройдисвіт задумав поглузувати з дівчини. Раз осоромив її на вулиці — йому минулося. Тоді він вирішив позбиткуватися з неї вдруге і виставити свій божевільний «шедевр» на загальне посміховисько. Хлопці зреагували як слід, от і все. Кудрявцева не об'єкт для абстракціоністських викрутів.

Маркушевський слухає нетерпляче, гучно, рівномірно

ляскаючи обома долонями по дзеркально-блискучому столу, потім встає, виходить з-за столу, визирав для чогось в приймальню, щільніше причиняє двері і нарешті прощіджує крізь зуби:

— Вашими гусарськими вчинками зацікавилася іноземна преса й іноземне радіо,— ніби насолоджуючись враженням від своїх слів, він пильно дивиться у пахмурені, праз потемнілі очі Ясеня.— Іноземні кореспонденти вже стукають у двері університету.

Ясень мовчить.

— Цими днями Бі-Бі-Сі передала повідомлення про те, що на Україні йде цькування творчої інтелігенції...

— Значить, Шугайла взяли під своє крильце західні цінителі культури?

— Ви даремно потішаєтесь, Тарасе Володимировичу!

— Я просто констатую факт.

— В цьому факті мало приємного. Ви даєте підставу ворожій пропаганді зводити наклепи на нашу країну. Вона на весь світ тепер кричатиме, що ми переслідуюмо вільну творчу думку.

— Весь світ і так знає, що наш народ засуджує і відкидає духовний маразм в усіх його проявах.

— Не видавайте себе за представника народу, шановний!

— Я вважаю за недоцільне звертати увагу на провокації зарубіжної пропаганди. «Нам своє робить», як казав пост, і хай собі казяться. До речі, хоч я й не посилав студентів на переслідування «вільної думки», але зізнаюся чесно, душа моя на їхньому боці. Йї-право ж, вони молодці!

— Як ви можете! — В голосі, в очах, в усій постаті Маркушевського неспідробний жах.— Вам байдужа честь факультету! Вам наплювати на свій колектив! А тепер до всього ви ще й заміряєтесь на престиж країни!

— Софроне Борисовичу! — скинів Ясень.— Це вже за багато!

Від його різкого окрику Маркушевський ніби меншає, опадає, жовна ливидко бігають йому під смуглявою шкірою. Хоче стриматись, але не може.

— Ви не кричіть!.. Ви...

Задзвонив телефон, і Маркушевський просто впав на нього. Мить слухав, потім різко відставив від вуха трубку, зловтішно гукнув Ясеню: «От, догралися!»,— і далі

завмер в увазі. Говорив Маслоуков. Попереджав, що в університет поїхав представник західнонімецької преси, з хвилини на хвилину має там бути. Його турбує справа художника Шугайла.

— Добре, добре, у нас є кому поговорити з ним, — погрозливо сказав Маркушевський. Поклавши трубку, він глянув зловтішно на свого недруга і промовив роздільно, з притиском на кожному слові: — Йде! Говоріть з ним самі і мене в цю справу не вплутуйте! Заварили кашу — тепер їжте!

41

Приїзд закордонного кореспондента нікого в університеті не здивував. Останніми роками цей великий культурний заклад республіки частенько відвідували гості з зарубіжних країн. Одні приносили сюди ширі посмішки, добрі побажання й теплі надії, другі були холодно-поштиві, треті не виявляли зовні ні радості, ні подиву, але глибоко в очах їхніх тремтіла, причаївшись, злість. Студенти й викладачі точно й швидко з'ясовували істинний характер відвідувачів. Якщо іноземний турист починав надмірно розхвалювати «вільний» спіт приватної ініціативи і при цьому, ніби ненароком, пускав шпильки на адресу «тоталітарних режимів», як величався на Заході лад у країнах соціалістичного табору, співчутливо розпитував про вечірні розваги молоді, то цього було досить, щоб збагнути, що гість завітав, щоб вчинити щось паскудне, якесь провокацію. Люди такої категорії якось напрочуд легко видавали своє нутро: вони були завжди надто запопадливі, вони надто часто перепрошували, ніби вже наперед почували себе винними за вчинене неподобство, вони надто солодко посміхалися тією особливою езуїтською посмішкою, яка зраджує в людині нечисті заміри.

Пан Фрайтаг, президент західнонімецького газетного об'єднання «Вестдойче альгемайне цайтунг», належав саме до останньої категорії гостей. Одразу ж, на порозі університетської брами, він розкланявся із стареньким швейцаром Марком Сидоровичем, буркітливим дідусем, якого студенти за його крутий батьківський норов називали «дідом Марсом». Запопадливе, присмачене улесливою посмішкою привітання одразу пасторожило охоронця спокою і навіть викликало в його душі хвилю деякої відрази. Та хвиля з якогось дива перекинулась в інші душі і

покотилася університетськими сходами, коридорами, аудиторіями, аж доки не вдарилася в двері історичного факультету.

Фрайтаг був череватий, міцний чоловіча років за сорок, з добродушним м'ясистим обличчям гурмана. Без зайвих передмов пан Фрайтаг пояснив мету свого приїзду. Преса і радіо Заходу, сказав він, уважно стежать за перебігом культурного життя на Україні. Світова опінія останнім часом дещо стурбована повідомленням про репресії, яким піддаються окремі діячі наукового й мистецького фронту в республіці. На жаль, як стало відомо в зарубіжних журналістських колах, в цю нездорову атмосферу політичного ажіотажу втягнуто й деяку частину молоді, зокрема студентів історичного факультету...

— Брехня!

Ясень обірвав дзюркотіння Фрайтагової мови так рішуче і з такою безцеремонністю, що той увесь сіпнувся і на кілька секунд знітився. Потім хапливо потягнувся в кишеню по записну книжку, але вийняв замість неї хусточку і почав старанно витирати своє драглисте обличчя, шию, навіть вуха.

— Слово «брехня» не належить до дипломатичного лексикону, — вже спокійним тоном заговорив Ясень, не даючи панові Фрайтагові вхопитися за цю тему. — Але там, де люди переступають межу дипломатичної пристойності, сама собою відпадає потреба в дипломатичних словах.

— Не розумію... ви хочете заперечити загальновідомі факти... — перово вигукнув пан Фрайтаг і цього разу таки витягнув свого блокнота.

— Ні, я хочу з'ясувати факти, — вів Ясень, не запрошуючи гостя сідати. Стояв посеред кімнати, міцний, неохитий, і дедалі безжальніше зривав з солодкої фізіології німецького журналіста машкару улесливості. — Ваша інформація наскрізь брехлива. Та ви й самі чудово знаєте, що у нас ніхто не піддається репресіям.

— Я знаю інше, — розвів руками Фрайтаг. — Арешт талановитого художника Шугайла...

— Що, що? Який арешт?

— Незаконний арешт художника Шугайла свідчить сам за себе, — повторив неквапно, навіть з деяким сумом пан Фрайтаг. — Ця людина відмовилася підкоритись існуючій на Сході політичній доктрині соціалістичного реа-

лізму і за це жорсткою покарана.— Бачачи, що Ясень ось-ось його переб'є, Фрайтаг заговорив похапцем:— Ваші вихованці брали участь у цькуванні Шугайла, навіть погрожували йому фізичною розправою за те, що він насмілювався намалювати портрет однієї з студенток. Дівчину шантажували і змусили заявити протест проти експонування її портрета на міській виставці.

Пан Фрайтаг говорив уже рівним, дещо милостивим топом, викладав факти старанно, продумано, ніби нанизуючи їх на шворку. Він і не думав хвилюватися. Арешт художника за «залізною завісою»! Блискуча інформація для західних агенств! Сьогодні ж увечері телеграф розпесе цю звістку по всіх країнах світу. Треба тільки витягнути — так би мовити, для більшої пікантності! — бодай кілька визнань з цього плечистого, похмурого вченого.

А «похмурий вчений» слухав і дедалі більше хмурнішав. Він бачив, всією душею відчував злісне тріумфування іноземця, його зухвалість, погорду. Арешт художника! Он куди замахнувся пан Фрайтаг, представник «вільного світу», повпред його величності грошового мішка! Йому болить свобода творчості в нашій державі, він розпинається за дегенеративного Шугайла!

— Ваші факти справді дивні,— тихо, ледь стримуючись, промовив Ясень.— Чесно кажучи, просто-таки неймовірні.

— Неймовірні? — з реготливим подивом скривив обличчя Фрайтаг.

— Неймовірні. Вважайте, що вас обдурено, що художник Шугайло не піддавався ніяким репресіям, оскільки в нашій країні нікого не піддають репресіям за виявлення тих чи інших політичних поглядів. Відщепенців у нас засуджують моральним судом, їх оточують загальним презирством і зневагою, але їхньому життю і свободі ніщо не загрожує. Так і передайте своїм колегам за кордон!

Фрайтаг скривив у хитруватій посмішці своє широке, вгодоване обличчя і раптом, ніби його що струснуло, вибухнув швидким, кахикаючим сміхом.

— Ха-ха-ха!.. Ви комічні в своєму оптимізмі, шановний пане доктор! Обдурено не мене, а вас. Я маю цілком точні відомості. Цілком! Від ваших же людей.

— Від кого?

— Від пана Маслокова, цілком відповідальної особи «Інтуристу».

— Ага, Маслюкова.

— Точно. Інформація, так би мовити, з перших рук.— В тоні Фрайтага забриніла дружня поблажливість, готовність до перемир'я: нащо, мовляв, сваритися, псувати собі нерви, коли все зрозуміло, незаперечно і просто.

Однак для Ясеня справа була не простою.

Він підійшов до вікна, глянув упиз, на безлюдні алеї парку. Потім неквапно окинув поглядом Фрайтага. Той стояв у своєму грубому пальті, заклавши руки в кишені, і усміхненим поглядом маленьких, банькатих очей дивився на Ясеня.

— Я співчуваю вам, пане Фрайтаг,— бризнув раптом в лице іноземцеві усміхом Ясень.— Я вам дуже співчуваю! Вас все ж таки ошукано. Якщо ви хочете мати точну інформацію, найточнішу, найвірогіднішу... ви її матимете. Сьогодні ж. А зараз...— Ясень з підкресленою чемністю розвів руками,— я дуже перепрошую, пане Фрайтаг! Я зайнятий. У мене ще сила роботи. Службові справи.

Це було півгодини тому. Тепер Ясень ходив по кімнаті і розмірковував над тим, що сталося. Історія набувала дивного, недоброго присмаку.

Пригадалася зухвала посмішка пімця: «цілком відповідальна персона!» Відповідальна!

Ясенева рука тягнеться до телефону.

— Товариш Маслюков?

— Слухаю.

— З університету Ясень.

— Слухаю.

— З яких джерел ви дізналися про арешт художника Шугайла?

— З тих джерел, якими користуюся я особисто!

— Слухайте, Маслюков, ви граєтесь з вогнем. Я вимагаю від вас точних відомостей: хто сказав вам про арешт Шугайла?

В трубці почувся важкий віддих, потім Маслюков заговорив трохи непевно, ніби підшукуючи слова:

— Що ви хочете від мене?.. Приходили друзі того художника, питали Фрайтага.

— Ага, друзі! Суб'єкти того ж сорту! І ви взялися грати роль посередника в передачі брехливих чуток!

— Яким ви тоном розмовляєте зі мною!

— Тоном? — спалахнув Ясень. — Ви ще не чули мого тону. Але ви його почуєте. Ви його обов'язково почуєте, Маслюков!

Ясень кинув трубку, аж хряпнуло щось в апараті. Здавалося, наче голос Маслюкова ще виривається з мембрани, б'ється в стіни. Цей Маслюков був надто самовпевнений, дивно самовпевнений. Він щось знав, він мав якісь факти. Звісно ж, ті факти були брехливими, звісно ж, то була звичайнісінька підтасовка. Але як міг Маслюков, працівник радянської установи, до такої міри забути про свій обов'язок, про свою гідність, щоб нашіптувати іноземцям всілякі плітки? Цілком відповідальна персона «Інтуристу!»... Надійне джерело інформації папа Фрайтага!..

Хотілось знайти того Маслюкова, схопити його за карк і крикнути йому в лице: «Дурню! На чію руку ти граєш? Кому підспівуєш? Ти знаєш, де той Шугайло? Знаєш?..»

І враз Ясень увесь сіпнувся: справді, де?

Його охопила гарячкова нетерплячка. Він мусив знайти Шугайла, знайти якомога швидше і покласти край дурним пересудам. Де він живе? Адреса? Почав швидко прикидати в думках, хто б міг йому допомогти в цій справі. Алочка. Та знає, та, певно ж, із Стасем була в Шугайла.

— Мартиненко, ви? — зрадів він голосу свого юного друга, який відгукнувся до нього з школи. — Пришліть до мене Кудрявцеву. Негайно! В деканат або на кафедрі.

— Щось недобре, Тарасе Володимировичу? — насторожився Володя.

Ясень мить помовчав. Тоді сказав оті сповнені холодної рішучості слова:

— Для неї — ні. Але комусь буде несолодко!

42

Алочка стояла навпроти гастроному, там, де ще недавно їй довелося звідати стільки сорому, стояла в своєму коротенькому пальтечку, в червопій хустині, і з душевним трепетом чекала на Ясеня. Домовилися, що він має підійти сюди за кілька хвилин.

Він з'явився збоку, якось непомітно, навіть трохи злякав її.

— Незручне місце для побачення,— прозвучав за її спиною його густий, басовитий голос.— Дуже відкрите місце. Правда?

— Ага,— ніяково схилила голову Алочка.— Що сталося, Тарасе Володимировичу?

— Ведіть мене до Шугайла.

— До того?..— вона замислилась, наморщила чоло.— Я не пам'ятаю, де він живе... От майстерню його...

— Згадайте! Треба згадати!

Він був строгий, непоступливий. З його обличчя злетіла добродушна привітність.

Пішли.

Алочка безпорадно озиралася навкруги, морщила чоло. Ряди будинків з екранами вікон... Телефонна будка, новенька й чиста, ніби щойно сюди привезена... Алочка раптом посміхнулася.

— Та це ж тут! — сказала вона з полегшенням, одразу впізнавши і вулицю, і будинок.

В дворі півморок, густішають сутінки. Алочка, оглядівшись уважно на всі боки, вгадує знайомі двері. Дзвонить.

Ніякої відповіді.

Алочка знову натискує кнопку дзвінка, стає навшпиньки, тисне ту кнопку, аж палець біліє. Дзвонить ще раз. Ще... ще.

— Вам кого? — висунулася зненацька в двері сива борідка.

— Ми до Шугайла,— сказала непевним голосом Алочка, потерпаючи від думки, що ось зараз вона побачить того самого негідника, який так брутально повівся з нею, і не знатиме, що йому казати.

Дідок ширше розчинив двері, оглянув нежданих гостей і тільки тоді повільно, з підкресленою ввічливістю промовив:

— На жаль, Шугайла немає вдома.

Алочка полегшено зітхнула, Ясень, навпаки, недовіркою і, ніби з страхом, нахилився всім тілом до старого.

— А де ж він? Скоро прийде?

— Не скоро,— з колючим смішком відрубав дід.— Я точно знаю, що не скоро.

— Коли ж!

— Спитайте в міліції. Вони його тепленького взяли, вони йому й пропишуть усе сповна.

Ясень відчув, як у нього в грудях щось швидко почало

тверднути, в голові задзвеніло, і вона стала холодною й важкою.

— Слухайте, дідусю, ми не жартувати прийшли, — сказав він, долаючи в собі розгубленість. — Скажіть, де товариш Шугайло?

Дідові раптом наче терпець увірвався.

— Товариш Шугайло? — Він ширше відкрив двері, на його сухенькому обличчі заграла східна усмішечка. — Товариш Шугайло в міліції! Засуджений на п'ятнадцять діб. — Дід торжествував, на всю широчінь розчинив двері і вигукнув вже аж фальцетом: — Влаштував у своїй майстерні притон пияцтва й розпусти, побив вітрини в гастрономі, безсоромно лаявся, чинив на вулиці непристойності... Вам цього мало? Чи, може, такого «генія» слід було вшанувати інакше?

Дід погрозив комусь кулаком. Мабуть, у нього були особливі рахунки з «генієм».

— Спасибі вам, — вдячно посміхнувся до старенького Ясень. — Спасибі за точну інформацію.

— А ви його дружочки-товаришочки? — спитав дід, трохи опанувавши себе.

— У нас до нього особливе діло. Спасибі ще раз. І будьте здорові. — Ясень узяв Алочку за лікоть, швидко повів її з темного двору.

— Ну що, точна адреса? — спитав, ледве гамуючи в собі сміх.

— Звичайно, Тарасе Володимировичу.

— І я так думаю. Високе мистецтво Шугайла знайшло свою найвищу оцінку. Декому це буде не до смаку. Але що поробиш? Факти — річ уперта.

43

На восьму вечора Ясень приїхав в гуртожиток. Там мало відбутися чергове засідання «клубу мужньої мрії». Коли він відчинив двері восьмої кімнати, де мешкав Володя, його вразила тіснява, страшний гамір. Тут зібралось чоловік сорок, а то й п'ятдесят. Були і свої, і гості з інших факультетів. З першого погляду могло здатися, ніби в кімнату набилось юрмисько бешкетників і саме зараз стихійне гульбище розгойдулося до свого апогею.

Поява Ясеня викликала гучне захоплення.

— Віват!

— Місце почесному президентові!

— Тарасе Володимировичу, сюди, сюди!

«Президентові» дається місце, і він просить загальної уваги. Повідомляє, що приїхав не випадково. Сьогодні трапилась подія, яку «клуб» повинен серйозно і всебічно обговорити.

— Ми вже чули!

— Невдала інтервенція!

Ясень оглянувся навкруги.

— Звідки ви знаєте? — І враз побачив біля вікна Алу Кудрявцеву. — Ага, он хто вас поінформував!

На Ясеня дивилися зацікавлені, віддані, добрі, напружені обличчя. Всі вони вже чули про випадок із Шугайлом, встигли, мабуть, покепкувати з недолугого «модерніста».

Ясень поволі, без менторського натиску, пересипаючи собі слова жартами, повів мову про дійсний характер тих, здавалось би, безневинних забавок, що ними захопилися окремі митці, окремі поети і навіть окремі цінителі мистецтва. Він згадав усе, що знав, покликав на допомогу увесь свій досвід з минулих років. В його тоні зазвучала вогниста, пекуча зненависть, і слова його зробилися безжальними і гострими, як лезо ножа. І намальована ним картина естетичного і духовного занепаду шугайлів постала перед студентами в усій своїй суворій, неприкрашеній правдивості. Різні ідеології, різні непримиренні лінії бачення світу, бачення майбутнього — ось суть конфлікту між нами і шугайлами. Був собі на світі пан Фрайтаг, мільйонер, журналіст, газетний король і політик, мотався по світі, побував під усіма широтами, певно ж, крутістьовав і на корейській землі, і в джунглях В'єтнаму, і в палючому Конго. Звідусіль слав свої брудненькі листівочки, свої інформаційні «блискавки», скрізь, де тільки можна, розпинався від імені «західної демократії», нацьковував народи один на одного, закликав до «тотальних», «превентивних» і всіляких інших ударів. І раптом йому, панові Фрайтагові, закортіло посмакувати мистецтво. І ось він мчить на Україну, і вже ми чуємо його галасливий вереск на виставках і музичних концертах, і вже його червопий кулак стукає в двері університету. Він хоче справедливості! Він приїхав захищати «борців за вільне мистецтво»!

— Фрайтагові байдуже до вашого щастя, до вашої праці. Але там, де запахло гнилизною, він не забариться сунути свого носа. Погані мухи завжди летять на найгірші покидьки.

В Ясєневих словах вже не було ні сміху, ні жартівливості. Кімната заніміла, чути було тільки рівний віддих десятків грудей. Хтось несміливо докинув:

— А й справді...

— Почалося наче з комедії...

Володя наважився подати голос від усього загалу:

— Це нам наука, Тарасе Володимировичу...— Він дивиться в стіл, витягнувши на ньому свої великі, міцні руки. І раптом теплішає на обличчі.— Тут у нас, Тарасе Володимировичу, ще одне діло є...— Він дивиться вбік, до ліжок, де тісенько повсідалися «гості».— Просяться до нас новенькі.

— Це хто? Фізики?

— І фізики, і лірики.

— Приймайте і фізиків, і ліриків,— радіє Ясєнь.— Тягніть їх хутенько.

— Тягнути можна,— мнеться Володя,— тільки страшно, чи не розрідиться вся наша затія? Щоб не вишло багато шуму з нічого...

Грім обурення падає на Володю. Ясєнь підносить обидві руки, просить слова:

— Я гадаю, що не розрідиться. Чим вас більше буде, тим веселіше вам житиметься. Це ж бо «клуб». Найсправжнісінький, наповнений сміхом і радістю молодіжний «клуб». Не знаю, може...я не тямлю чогось, тільки, на мій погляд, тут і думати нічого.

— Та хіба ж я протп? — ніяковіє Володя.

З ліжка підводиться юнак у строгому спортивному костюмі, очі сиплють бісиками на всі боки. Ясєнь впізнає свого старого знайомого — «альбіноса».

— Ми, звичайно, народ другосортний, позаяк... але й ми прилучаємося,— схиляє він голову і, тамуючи усмішку, покахикує собі в кулак.— Але щоб ви, шаповний товаришу присутель, не дуже горювали і не дуже бідкалися, що вам клопіт буде з нами, ми принесли трішки й свого добра. Малесеньку ідейку. Зовсім малесеньку! Тільки з неї можна зробити велику справу.— Він одкинув від уст кулака, заговорив голосно: — Вносимо пропозицію: організувати постійну роботу трьох факультетів,

тобто вашого, так би мовити, фундаторського, фізичного й філологічного — на студентській фабриці-кухні. Діла вистачить усім. Хлопці — на машинах, у слюсарній майстерні, дівчата, звісна річ, допомагатимуть кухарям та офіціанткам. — І за це все матимемо, — «альбінос» вдоволено посміхається, — тисячі півтори на факультет.

— То це не безкорисливо? — зводить брови Ясень.

— Ні, чого ж — гроші в спільну калитку. — «Фізик» широко розводить руками, наче хоче окреслити всю широчінь своїх замірів. — Ми тут у себе дещо підраховали. На зароблені гроші організуємо три екскурсійні групи на південь.

Поряд з ним схоплюється дівчисько з кирпатим носиком. Їй теж конче хочеться докинути й своє слівце. Виявляється, справа в них дійсно розроблена до найменших деталей.

— Отака книжечка... — вона показує всім невеличкий блокнотик, розкриває його, водить пальцем по розграфлених сторінках, — щось на зразок трудової чи хай буде громадської залікової книжки...

— Облікової, а не залікової! — із сміширкою поправляє чийсь голос.

— Назвемо «обліковою», «трудовою», як ваша ласка, — незворушно погоджується дівча. — І хай підписується в ній комсорг групи або навіть декан...

Ясень дивиться на молодь втомленими очима, тішить-ся душею. Шум в кімнаті то здійсмається, то спадає. Хіба ж без вогню суперечок тут обійдеться? І хіба не так воно й повинно бути — з криком, з блискучими очима? Ясень почуває, як хвиля душевного тепла обмиває його зі всіх боків, лине й лине, мов зібраний, могутній потік, а він, Ясень, теж з ними. З ними на всіх порогах і на всіх найкрутіших поворотах...

44

Останній тиждень Сергій Борзень живе паче в якомусь сні. Тихий, замріяний, носить у собі щастя, яким переповнений вщерть. Носить образ батька. І ще він поспить у серці своєму голос Ясеня, такого простого, задумливого й доброго.

Як тоді було? Він, Сергій, тільки хотів поділитися з Яснем своїм щастям, і ось тобі на, вони опинилися

разом в одній телефонній будці, вони разом почули батьків голос. І ще ріднішим, ще ближчим став відтоді Сергієві задумливо-сумний, синьоокий Тарас Володимирович.

Біля студентської їдальні Сергія вже чекав Мартиненко. Широкоплечий здоровань стояв біля каптана і дивився в далечінь. Він чекав. Він перувувався.

— Привіт молодому поколінню! — жест Маяковського, що викинув вперед руку трибуна, і голос Маяковського, і впевненість Маяковського привернули до себе увагу перехожих.

— Хай живе великий і мудрий! — відгукнувся Сергій. — Ти вже обідав?

— Заправився. Не терплю відхилень від норми. А тобі даю... — він глянув на годинник, — десять хвилин.

— Їсть, десять хвилин!

Сергій похапцем пережував котлету, ковтнув раз-удруге компоту і вибіг з їдальні до товариша.

— Значить, просто туди?

— Зайдемо в університет, там хлопці. Тарас Володимирович піде з нами.

Вони піднялися до себе на третій поверх, в тишу коридорів, під білі склеписті стелі.

Біля деканату — гурт студентів, майже вся Стасева гвардія. Перекидаючись жовчними репліками, роздивляються свіженького, тільки-но вранці вивішеного «Іжачка». Внизу, по всій основі «Іжачка», вималювано химерного, з довіжелезними ногами Стася — живісінький тобі герой з народних казок про невтомного скорохода. В поривчастім, нестримнім леті він несеться за товстопиким іноземцем, в якому легко вгадується пан Фрайтаг. Схилилась Стасева голова, засліплені його очі, міцно стиснуті уста — йому байдуже до всього світу. Він мусить впіямати свою мрію — людину з «потойбічного світу». За ним рвуться його друзки, закушпелені, зарошені потом, з жадібними, витріщеними очима...

— Привіт товариству! — гримить на весь коридор Мартиненко, наближаючись до гурту.

— Привіт, якщо не жартуєш.

— Ти колись допишешся.

Володя вдає здивування.

— Що ви, сеньйори! Моя тут тільки ідея, а виконання... на це у нас є талановитіші художники, ніж я.

— Мазуни, а не художники! — бризкає зеленою люттю Семен Крижак.

Володя тішиться, він просто сяє, випромінює доброту й зичливість.

— Звісно, не те, що декотрі, — посміюється легенько, переморгуючись при цьому з Сергієм. — Без світової реклами і без визнання деякими закордонними ціителями культури.

До Володі підступає Станевич, враз подобрілий, спокійний, врівноважений. Поклав на плече руку, заглянувши йому в очі.

— Слухай, Мартин. Це ж дитячі забавки. Не роздмухуй міжусобних чвар.

Мартиненко поскромив собі потилицю.

— Я теж думаю: нащо нам розводити міжусобицю? Оце зніму зараз нашого «Їжачка» — та й годі.

— І «благодарность тебе, дедок, от всей бригады»! — проголосив Станевич, почувавши себе вже переможцем. — Знімай його до бісового батька...

— Зніму, зніму, — замахав руками Мартиненко. — Обов'язково зніму. Нещасний «дід Марс» зовсім занудгував там, у вестибюлі. От я й повішу біля нього на видному місці, хай він подивляється на ваші благородні фізіомії і людям пояснює, хто це.

Блідолиций Крижак грубо лайнувся. Станевич обірвав його:

— Хай викаблучується. Скоро йому урветься!

Мартиненко підніс руку, наче прощаючись.

— Спасибі за гороскоп, світлочолой красеню! А зараз пустіть нас у деканат, розумники!

«Інтелектуалісти» розступилися.

— На котлован підуть, — почув за собою Мартиненко. — Бачиш, як стараються!..

— Та кажуть же, що горлатим будуть давати по окремих кімнаті, як у Московському університеті.

— Пролетаріат із себе удають!

Пересміюючись, Сергій і Володя зайшли в деканат. Спитали, де Тарас Володимирович. Разом з ним мали йти на будову, де в цей день розпочиналось риття котлована під гуртожиток. Біля вікна стояла Дністрова, тихо розмовляла з якимось студентом.

— Ясева не було, — сказала вона, привітно глянувши на хлопців. — Може, передати йому що?

— Що ж особливого передавати? — трохи знітився Сергій, і великі його очі, темні й глибокі, довірливо глянули на Дністрову. — Може, й у вас час буде, приходьте з Тарасом Володимировичем на будівельний майданчик.

— А-а! Це ж там починають сьогодні! — зраділа Дністрова, і Сергій раптом подумав, що вона страшенно схожа на Ясеня. Не зовні, ні. Просто вболіває за їхню справу, так само відкрито йде назустріч молоді.

— Ну, мене чекають, — сказав Сергій, — мої слухачі школи зовнішньої політики. Робітники просили всіх міжнародників завітати сьогодні на урочисте відкриття нашої будови, — повернувся він до Ліди.

— Значить, союз робітничого класу і науки? — ширіко й тепло посміхнулась вона.

— Звичайно, якщо вважати, що ми з Сергієм — наука!

— Принаймні молоді пагінці, — сказала Дністрова.

Мартиненко взявся за ручку дверей, ще раз оглянувся на Дністрову. Було просто жаль іти без неї, без Тараса Володимировича. Але й чекати вони не могли.

Раптом з коридора ввійшов Маркушевський. Впевнено оглянув кімнату, на мить затримався очима на Дністровій, потім посміхнувся до студентів.

— Борзень?

Щось він мав сказати дуже значне. Сергій це одразу відчув.

— Ходітьте! — запрошення було зроблене у формі наказу.

Борзень спокійно ввійшов до Маркушевського.

— Прошу, прошу, Сергію!

Обличчя в декана було усмінене, привітне, тільки пальці, тонкі й чутливі, немов наелектризовані, нервово вистукували по гудзику піджака.

— Я вас слухаю, Софроне Борисовичу.

Декан підійшов до нього і з приятельською безпосередністю взяв його за плечі. Просто обняв. Борзень мимоволі зіщулився. На якусь коротку мить ним оволоділо дивне почуття, начебто він потрапив в лабети, з яких йому вже ніколи не вирватись. І він, легенько повернувши плечима, звільнився з рук Маркушевського. І одразу ж, збагнувши непоштивість цього руху, симувано-привітним голосом пояснив:

— Ми оце йдемо на будівництво... Сьогодні буде ви́йнято перший ківш.

— Знаю, знаю! — декан саянув на Сергія золотом зубів.— І ви, звичайно, перший винуватець цієї урочистості!

— Власне, не я... Тарас Володимирович... Ми з хлопцями тільки організували там серед будівельників постійну школу зовнішньої політики. Як і на фабриці-кухні.

— Я знаю, там ви своя людина.

Сергій стріпнув головою і, почервонівши, швидко почав розповідати про справи його лекторської групи.

Маркушевський слухав уважно, не перебиваючи, лише час від часу кивав головою на знак схвалення. В голові його ворушилась важка каламутна думка, тисла серце, і отрута від неї розходилась по всьому тілу. Тільки вчора ввечері від Софії він дізнався, що цими днями має приїхати Михайло і що Сергій, оцей самий Борзень... ні, просто неможливо, просто дико! — що він син Софії і Михайла. Від цієї думки було соромно, тяжко, недобре. Наче прокинулись у глибині душі якісь старі, за давнених почуття дружби до Михайла, спогади про спільні страждання у ворожому полоні, втеча, мрії, повернення... Він же так завишив перед тим самим Михайлом, який завжди був йому товаришем, завжди допомагав йому...

Дивлячись на Сергія, чуючи його схвильований, піднесений голос, Маркушевський переживав щось схоже на каяття. Привернути до себе цього хлопця, відірвати його од Ясеня, спокутувати перед ним свою вину.

— Отже, завойовуєте серця трудового народу? — вимушено посміхнувся Маркушевський, ніби продираючись крізь густу запону гірких роздумів.

— Потроху серця, потроху цікавість.

«А Ясеня геть звідси... Подалі від факультету...— сухо, боляче проносилося в декановій голові.— Заява Ніни Остапівни має все вирішити. Раз і назавжди!»

— Тепер я бачу, як ми помилялися, коли хотіли виключити вас з університету... Чому ви не товаришуєте з Станевичем, з його друзими? Це ж розумні, мислячі, освічені хлопці. Більше довіри, поваги, більше терпимості! І потім — я ще хотів поздоровити вас, Сергію.

— Спасибі, Софроне Борисовичу! Тільки то ж батькова заслуга, а не моя!

— Дотепний хлопець,— розсміявся Маркушевський.

— Та ні, Софроне Борисовичу,— посерйознішав Борзень,— я без жарту. Хіба мене треба хвалити за те, що батько зробив таке відкриття і вирвався з лабет смерті?

Обличчя Маркушевського видовжилось, очі набрали звичного сіро-сталевого блиску.

— Батько дзвонив, що все гаразд. Три місяці його розшукували в тайзі... Всі думали, що кінець. Мало чого буває! — говорив тим часом Сергій.

Тонкі деканові пальці стиснули нервово лацкани піджака, обличчя ще більше видовжилось.

— А тут ще будова наша,— вів далі Сергій.— Дві події.

— Дві події!..— повторив за ним декан і враз, немов прокинувшись від сну, вдарив себе в поли руками.— Ні, Сергію! Це дві події! — Він підійшов до свого стола, швидко взяв якийсь аркушик і простягнув Борзню.— Є й третя! Беріть, беріть, хлопче! Прочитайте наказ ректора. Вам оголошено подяку за шефську роботу і взагалі за громадську роботу на факультеті.

— Мені подяку? — Сергій зам'явся.— Я ж нічого... Софроне Борисовичу. Це ж він усе... Тарас Володимирович...

Маркушевський взяв наказ, спокійно поклав на стіл.

— На жаль, ні, Сергію.— Маркушевський, немов у скорботі, схилив голову.— На жаль, Тарас Володимирович діяв з деяких... деяких міркувань, про які я не можу зараз з вами говорити. Колись вам стане ясно.— І знову привітні очі Маркушевського вступились Сергієві в лице.— Дякуйте професорові Жербині, дякуйте товаришам. Про себе не кажу: це був мій обов'язок! — Він простягнув руку Борзню.— Щастя вам, Сергію! На нашому факультеті справедливість завжди перемагає.

45

Самотньо, псевесело тепер жити Ясеню. Пустка в хаті. Один як палець. Ні з ким словом перекинутись. А він має що розповісти. Є справи, котрі він залюбки повідав би друзів, надійному однодумцеві. Ех, якби зараз в цій кімнаті лунала пісня, дзвенів бадьорий сміх! Якби дивились на нього усміхнені очі... Чий очі? Ті, сірі, вузенькі. Чи здогадуєшся ти, Лідо, як твоєму другові несолодко

зараз в холодній пустці? Ти тільки вдаєш, ніби зичлива до нього, он зустрінеш наодлинці — відвертаєш обличчя, морозиш холодом.

Дім випнувся нарешті із землі. Досягнуто «нульового циклу», подолано фундамент, тепер можна рости, тягнутись до сонця, набирати простору. Швидше б тільки! Швидше! Ясеневі уявлялися світлі кімнати гуртожитку, затишний зал студентського кафе. Давно вже чекають на нього студенти. Там буде де розгорнутись «мужній мрії», там набереться ясності й краси усе, що виносили в своїх серцях члени «клубу».

Раптом в плавний потік думок увірвалася згадка. Похмурі очі, невесела посмішка — Задорожнюк! Наобіцяв він людині цілий міх. І ректор наобіцяв. Та обіцянка його — як весняна гроза: прогуркотіла за обрієм — чекай, доки знову збереться хмаровипня.

Ясень ходив по кімнаті, міряв кроками відстань від однієї стіни до другої. Ведмедики з картини задержували позирали на нього. Торшер тягнувся до стелі рожевими бутонами. Стіл, застелений червоною скатертиною, виправся на середину кімнати. Було стільки зайвих громіздких речей!

Підійшов до вікна, глянув на протилежний будинок і побачив у чийсь яскраво освітлений квартирі веселий гурт людей. Маленький хлопчик тупцював на канапі, чоловік і жінка, дражнячи його, показували йому великий м'яч. Там було життя, там люди раділи, тишилися своїм затишком.

І раптом Ясень посміхнувся. Ніби відповів посмішкою на веселі жарти тих, що розважалися в будинку навпроти. Дарма, що в нього в квартирі німі крісла розвалькувато завмерли посеред кімнати і нікого, нікого немає. Він знищить ту порожнечу, знищить її в кімнаті і в своєму серці.

Так, він вирішив. Гей, ви там, навпроти! Не тільки вам відчувати радість, знайте, що і ваші сусіди уміють жити як слід! Зачекайте трішки, і ви побачите, як зміниться ця квартира.

Зважував деталі, обмірковував можливі ускладнення. Марку, звичайно, буде відмовлятися. Може, й образиться. На факультеті теж галас здійметься: альтруїзм, загравання!..

Але вже готові були на все відповіді, і він, ще посмі-

хаючись до себе, ніби вів розмову зі своїми майбутніми опонентами: «Квартира порожня. Хай молодята перебувають до кращих часів. Головне — хай добре підготуються до екзаменів! Ніякої філантропії! Тільки заради екзаменів!»

Ходив по кімнаті і прикидав у думках, що де поставити. Молодята, звичайно, житимуть у вітальні, йому досить кабінету. Після екзаменів — але тільки після екзаменів — він дозволить їм привезти свого малюка. Не зчувся, як почав переставляти стільці, відсунув до стінки круглого стола. Плутався під ногами масивний китайський килим, і він рішуче відгорнув його до самого дивана. З подивом побачив, як побільшала кімната, звів очі і... стрівся поглядом з тими, що жили там, у будинку навпроти. Може, це було випадково, а може, він і справді привернув до себе їхню увагу. На нього дивились, до нього посміхались усі: маленький хлопчик з червоним м'ячем у руках, його тато й мама, ще якісь молоді люди.

Тоді Ясень випростався, підійшов до вікна і, як старий знайомий, привітно помахав їм рукою.

Марко Задорожнюк, почувши пропозицію переселитися у квартиру Ясеня, геть розгубився. Його дружина Ганна, зашарівшись, рішуче захитала головою. Вона була проти, вона не могла погодитися на це. Але в очах її сяяла радість, і все її лице, опромінене раптовим щастям, виказувало бажання хоч зараз перебратися.

Того ж дня Задорожнюки переїхали на квартиру до Ясеня.

Нічого начебто не змінилося. Нічого не зрушилося в монотонному плині Ясеневого життя. Двоє людей, що прийшли в його дім, майже не зайняли там місця. Скромні й тихі, вони склали свої речі в кутку, і одразу ж посідали до книжок. Все життя їх було в книжках, у конспектах, тож і тут, в новій оселі, вони почали все з книжок.

Ясень прийшов з університету надвечір і застав Ганну і Марка біля стола, на якому акуратенько лежали зошити.

— Ви ще й досі не обідали?

Виявляється, вони просто соромились увійти в кухню, де можна було щось приготувати.

Ясень показав Ганні, де в нього лежали крупя, картопля, сам взяв ножа і заходився готувати вечерю. Ганна шанобливо позирала на нього.

— А тепер і ви беріть ніж! — наказав Ясень. — Хазяйнуйте, як добра господиня. Онде холодильник, там масло. Трохи ковбаси лишилося.

— Ні, ні, ми не будемо чіпати вашого!

Ясень добродушно розсміявся.

— Де тепер наше, а де ваше? Ви ось що, молодичко, не дуже відокремлюйтесь, бо в цій малометражній квартирі може жити тільки одна сім'я. Так що я буду у вас за третього.

— Тарасе Володимировичу!.. Що ви?

З вітальні зайшов Марко.

— А Ніна Остапівна скоро приїде? — запитав він.

— Колись приїде.

— Якось недобре щось чіпати без хазяйки. — Марко тільки в цю мить почав про щось догадуватися. — Хто зна, може, ми вам зашкодимо...

— Ваше діло, Марку, отам біля стола — вчитись і вчитись. Я на цих екзаменах буду з вас три шкури дерти, раз ви в моєму домі живете!

— І сім здирайте, а до м'яса не доберетесь! — скромно похвалився Марко.

— Герой! — Ясень поплескав юнака по спині. — Цими днями влаштуємо у нас диспут на курсі. Ось тоді я й перевірю і ваше м'ясо, і вашу шкіру. Дивіться мені, щоб я за вас не червонів, Марку!

46

Якось надвечір Ясень побачив на тролейбусній зупинці Ліду з тим-таки молодим льотчиком. Стояли, міцно взявшись за руки, він нашіптував їй щось смішне, вона нестримно, по-дитячому сміялася. Це була Ліда! Це її характер! Завжди строга, на роботі до неї не підступись, а тут, просто на вулиці, захопилась звичайним фліртом.

Ясень навмисне швидко проминув їх, наче не помітивши. Здерев'янілий, із свинцем у ногах, пройшов кілька кроків і раптом почув:

— Тарасе!

Коли вона зверталася до нього так? Рідно продзвенів на морозному повітрі дівочий голос, солодким щемом віддався Ясень в грудях. Він завмер на мить. Його гукали чи ні? Може, почулося?

— Тарас, Тарасе Володимировичу!..

Сонце сяло сліпуче, миготіли людські обличчя, тролейбус прошипів по всипаному жужелицею льоду і, сповзаючи набік, вдарився грубими колесами об камінь тротуару. Тоді, нарешті, він побачив, що вона зовсім близько і той льотчик зовсім близько. Ніби схожий па неї, тільки повніший обличчям, з рудуватими бровами і широченьким носом.

Ліда відрекомендувала його:

— Мій брат Віктор.

— Ясень.

— Тарас... Володимирович,— додала Ліда.

Тепер він бачив, що вони й справді схожі одне на одного. Дурнем він був, дурнем, телепнем, сліпаком, коли міг забрати собі щось недобре в голову. З насолодою розглядав світле, незасмагле обличчя юнака — він уже другий рік літав десь біля Мурманська! — його ніжну, майже дівчачу шкіру на щоках, округле підборіддя, вкрите легким пушком, вузько поставлені очі, карі, аж рудуваті. Брат! Лідин брат! Ясєневі хотілося обняти юнака і з такою ж щирістю, як допіру оце Ліда, розсміятися йому в обличчя. Якими добрими трасами прилетів він сюди, на Україну, яка щасна доля принесла на своїх крилах цього хлопчика в кашкеті з масивною кокардою? Це завдяки йому сміялася Ліда, іскристо блискала на Ясеня своїми проникливими очима, це він змусив її забути старе і гукнути на вулиці: «Тарасе!»

Вони ходили безлюдними, урочисто-строгими в своїй красі бульварами, може, годину, а може, й більше — ходили втрюх, немов так і домовились раніше, і Ясень відчував, що несила йому залишити їх. А їм було, мабуть, ніяково попрощатися з ним. Міцно трималися попід руки, і хлопець без угаву розповідав про північ, про довгі ночі, про тугу за цим світлим чистим містом.

Так утрюх і зайшли до Ліди. Старшої сестри не було, виїхала кудись у відрядження, і Ліда заходилася коло вечері.

— Ви посидьте, Тарасе,— сказав льотчик, знову одягаючи шинель.— Я в гастроном. Одна секундочка.

— Давайте разом! — запропонував Ясень.

Йому не хотілося виходити з цієї теплої оселі, тут десь на кухні поралася Ліда. Але він теж вийшов у коридор, зняв своє пальто. Подумає, що навмисне

випровадив хлопця. Будуть пахмурені очі, холодний, діловий тон.

З'явилась Ліда.

— Ви куди зібралися, козаки? — спитала, мало не зіштовхнувшись з Ясенем у темному передпокої.

Він швидко засвітив світло. Ліда стояла в білому фартушку, ніс у неї був у борошні, — тонкий, ніжний носик. В очах світилася тривога.

— Лідо, ми на одну мить, — сказав Ясень.

Вона зрозуміла і владно взяла його за плечі.

— Ану роздягайтесь, кабальєро! Мій льотчик і сам впорається.

Віктор пішов. Ясень, роздягнувшись, повернувся до вітальні.

Ліда почала похапцем паводити в кімнаті лад.

— Моя гранд-дама вічно у відридженнях. Я зовсім розлінилася. — Вона пригрозила Ясеневі пальцем. — Це ви мене заїздили, Тарасе! З своїми геніальними прожекторами...

— Пробачте, з вашими теж.

— Я що? Виконавець. — Ліда зняла скатертину, перестелила її, рівенько пригладила і поправила вазу з квітами. Помилувалась нею, відхилившись трохи назад. — Це Віктор привіз з півночі, летів до сестри і не забув квіти. А деякі молоді науковці, що живуть майже в субтропічному кліматі, забувають.

Знімаючи від власних слів. Опустивши голову, почала старанно витирати пил на стільцях. Він бачив з-за столу тільки її гнучку, тугу спину, обтягнуту зеленою сукнею, блискуче волосся. Чекав її дальших слів. Вона не договорила пайголовнішого, найдороччого.

Прийшов Віктор.

— Тепер можемо сидіти хоч до півночі! — вигукнув з порога, піднімаючи над головою дві пляшки. Йому хотілося бути солідним, справжнім геросом далеких полярних рейсів.

Під час вечері говорив тільки Віктор, після третьої чарки він геть сп'янів. Перейшов з Ясенем на «ти».

— Слухай, Тарасе. Вони, — хлопець кивнув у бік Ліди, — мої сестрички, тягнули свого братика на горбу років десять... І тільки тепер я їм потроху віддячую. Я у них єдиний, так сказати, чоловік.

— На жаль, поки що так, єдиний чоловік, — скрушно

посміхнулася Ліда.— А гроші твої, щоб ти не дуже зазнався, Вітюшо, ми складемо до твого повернення. Як-небудь і без полярних проживемо.

Віктор обережно потягнувся до пляшки, але Ліда не дала йому більше. Обняла за плечі і повела в другу кімнату. Вийшла за мить, стала біля стола, нараз втомлена, тиха. Ясень не знав її такою. Не знав її турботливою сестрою, товаришем і другом молодшого брата, що може останнє віддати заради близької людини. Дивився на її скроні, де тонко попнулись недівовчі зморшки, і ловив в них недоспані ночі над ліжком хворого Вітюші, невимпані сльози над листами з училища, довгі розмови з старшою сестрою — «що послати йому, як він там без нас, коли повернеться?». Уявив собі все її життя і всі ті роки, що вона прожила, доки вивчилася. «На жаль, єдиний мужчина», — майнуло йому в голові. Як могла така красуня, така розумниця лишитися в самоті?

— Знаєш що, Лідо, — сказав він їй просто, навіть не помітивши, як в нього вихопилось це «ти». — Давай на решті поговоримо відверто.

Вона подивилась на нього уважно, гостро. Не відповіла. Повернулася до дверей у другу кімнату і прислухалась до сопіння брата. Здавалося, в цю мить її ніщо, крім Віктора, не цікавило.

— Я давно хотів сказати тобі, Лідо, що наші стосунки, оця нез'ясованість... — Ясень затнувся.

Ліда підійшла до нього і поклала йому на долоню свою теплу руку.

— Тарасе, краще їх не з'ясовувати... Принаймні зараз, — сказала тихо. — Йди додому.

І вже в коридорі, коли він одягнув пальто і відчинив двері, вона, задихнувшись раптом від плачу, взяла його за відлоги пальта.

— Я знаю, що це по-дурному... — зашепотіла йому просто в груди, і він відчув її гаряче дихання, що, здавалося, обпекло йому тіло навіть крізь сорочку. — Я знаю, що ти думаєш. Але не можу... Повір, усе зроблю, щоб ти переміг. Тільки ми не можемо... разом... Який сором забирати від живої дружини чоловіка!.. Люблю тебе, як нікого в житті... Але... не можу... Іди, йди!

Він не чув, як за ним грюкнули двері. Солодка втома оповила його тіло. Припав до стіни і на мить затамував подих. Тиша дзвеніла в усьому домі, світла й легка.

З якогось часу старому Жербині почало здаватися, що ось-ось, не сьогодні-завтра, він має вмерти. Прийде косямаха по його спрацьовану душу, загляне йому в очі і поклече на суд праведний, де ні великим, ні малим нічого не прощається. Власне, він навіть точно міг визначити, коли ним оволоділо те зловісне, загрозливе почуття — з приходом до університету новоспеченого доктора наук Ясеня, з тієї хвили, коли він, Жербина, найповажніша і найсолідніша в університеті людина, віддав Ясеню ключі від своєї кафедри.

Сидячи вдома в старовинному червоному фотелі, погладжуючи висохлою, пергаментно-жовтою рукою плюшеві бильця, знову й знову згадував ту мить, коли він, як переможений полководець, як збанкрутілий картяр, якому вже нікуди податися й нічим врятувати програну ставку, схилив голову перед Яснем, цим струнким здорованем з добродушним, відвертим обличчям, і як потім, ніби на знак свого цілковитого приниження, був змушений вислухати повчальну тираду, де кожне слово було правдою і звучало, мов присуд.

«Звичайно, молодість сама по собі велика перевага, — міркував старий, погойдуючись в своєму чи й не катрипинських часів фотелі. — Коли на горизонті з'являється нова сила, люди звертають до неї очі, як до Месії, справедливо вбачаючи в ній, якщо не здатність, то принаймні щире бажання до поступу. Я теж зустрів Ясеня очима смертного, забувши про власну спадщину, про вистраждані, сто разів перевірені міркування. Я забув, а він? Він — ігнорував. Але чому ж все, що робив Жербина, — гідне зневаги, і тільки те, що збирається робити доктор наук Ясень, заслуговує на вселюдське схвалення?»

Професор знову глянув на свою жовту руку, і йому яскраво уявилася широка, з міцними довгими пальцями рука Ясеня. Ось вона бере від нього ключі, ось вона відкриває всі шафи й шухляди, ось вона вигрібає звідти пожовклі папки, сувої якихось паперів, звітів, планів. Рука порядкує, зневажливо перекреслює все зроблене до неї, тягнеться вище й вище. Зноситься до трибуни. Стукотить у двері начальства. Начальство милостиво тисне її, вказує на стілець...

Жербині раптом перово засіпалося повіко, він закашлявся і забубонів щось глухо й болісно. На його кашель вбігла старенька бабуся, його давня няня-помічниця, яка жила при ньому ще з тих часів, як вмерла його дружина.

— Може, вам чаю, Віктор? — Няня належала до старовинного німецького роду, що переселився в Росію за петровських часів. В своїй поведінці, в звичаях, в характері вона досі зберегла паївну ппху і старання удати з себе світську даму.

— Хто дзвонив? — різко спитав професор, піднімаючи гривасту, сиву голову.

— Знову якісь хлопчачи,— обурено мовила старенька.— Але я добре їм вичитала. Mein Gott! Щоб у наш час студент наважився турбувати свого професора.

— То був ваш час, а тепер їхній,— зітхнув Жербина. Не приймати нікого наказав він сам, але тепер йому було чогось ніяково і навіть досадно. Ось вже кілька днів, відколи він захворів, студенти вперто добиваються до нього. Правда, вони не зважуються прийти. Але увесь час озивається телефон, і то один, то другий неспіливий голос цікавиться здоров'ям Віктора Андрійовича. Чого їм там треба? Невже він, професор Жербина, ще когось цікавить? Невже він комусь іще потрібен?

— Я вас прошу, Клархен.— натужно підвів на стареньку свої засльозені очі Жербина,— коли знову подзвонять... покличете мене.

— Але ж ви... ваше здоров'я! — смикнулася бабуся, і на її гострому, дзьобатому личку вималювався справжній жах.

— Отож, для мого здоров'я й покличете.

— Вам не можна хвилюватись, Віктор!

Професор перово випростався, закашлявся. Його кістляві, з гостро проступаючими жилами руки вчепилися в червоні бильця фотеля. Глухе роздратування пройняло його душу. Як це Клархен не розуміє того, що мусив би зрозуміти дворічний хлопчак? Невже їй хочеться запакувати його живцем в труну? В голосі Жербини, роздратованому й вимученому, забриніли потки непокори. Він не хотів більше відгороджуватися від білого світу. Він зпудьгувався за людьми, за працею, за неспокоєм. Це Ясень підірвав його від живого діла, накинув на нього запинало мертвотної тиші, глухої, бездіяльної немочі.

Але цьому треба покласти край! Годі! Повідчиняти всі вікна, провітрити оселю, пускати всіх, хто приходитиме в їхній дім.

У бабусі нервово тремтіли губи і пукаті, як у сови, очі лякливо стріляли на всі боки. Очі вбирали високі, заповнені золотистими корінцями книг шафи, старовинні, в багетових рамках, родинні фотографії, якийсь могутній темно-бронзовий барометр над древнім столом на вигнутих, стилю рококо, ніжках. Ті очі бачили навколо себе ніби загусклий, навічно устояний лад і водночас бачили, що це все валиться і ніхто не спроможний оборонити дорогого їй звичного життя.

Впустити в дім студентів! Чи вона добре зрозуміла слова Віктора? В дім, поріг якого не переступала жодна стороння людина, за винятком хіба що найближчих родичів!

Але наказ було дано, і старенька бачила, що професор цього разу від свого не відступить. Ну, що ж, вона відімкне всі двері. Хай буде так, як того забажав старий мудрагель. Хай буде!

І ось уже знову дзвінок, і там десь на другому кінці проводу чути неслівний віддих юнацьких грудей. Бабуся, закусивши в куточках сухих губ сардонічну посмішку, тлюпотить до кабінету і кличе професора. Почалося те, нове! Ось тепер він знатиме, що значить впустити до себе в дім молодих, галасливих! Ось тепер йому урветься тихе життя.

Але професор не звертає на її настрій ніякої уваги.

— Прошу, прошу, приходьте!

Поклав трубку і войовниче потер холодні, сухі руки. Навіть не спитав, хто це напросився до нього в гостину. Швидким, кульгавим кроком задріботів у свій темний, наче закапелок старовинного храму, кабінет, розглядівся по боках. Вперше розглядівся і вперше ніяково, аж до почуття незручності в усьому тілі, відчув старечу захлаптість власної оселі.

— Клархен! Ви погляньте! На мого бюрку пил. І ось на шафі теж... Боже, що ж це робиться! Що вони подумують про мене!

— Mein Gott! «Що вони подумують!» — іронічно повторила бабуся і почала долонею витирати пилію з червоного бюрка.— Ви не дозволяли мені торкнутися пальцем до свого столу.

— А тепер дозволяю, — загув старий, і собі щось витираючи. — І вимагатиму від вас. Чуєте? А долоньями пилюку не змітають, треба мати для цього ганчірочку.

— У мене немає ганчірочки! — спалахнула старенька. — І взагалі, Віктор... взагалі, ви забуваєтесь! Якби meine liebe Mutter побачила, що я стала покоївкою... Це просто обурливо!

Та професора годі було вгамувати. Йому раптом захотілося відчутти свою силу, в нього, як в золоті часи молодості, затріпотіло серце. На злість Ясеню, щоб не зазнався і не брав собі в голову бозна-чого, він, професор Жербина, ще покаже, як треба й нині жити.

Нарешті в коридорі почувся обережний, короткий дзвінок. Клархен неквапно, ніби роблячи професорові величезну послугу, пішла відчиняти двері. Жербина нервово озирнувся по кімнаті, тоді, схопивши зі стола якусь книжку, опутився у своє улюблене червоне крісло.

Він чув, як в коридорі неголосно пазвали його ім'я. Чув легке човгання ніг об підстилку («чемний і акуратний, халамидник!»), чув, як хтось стримано, очевидно, більше для певності, прокашлявся і потім несміливо рушив коридором до дверей кабінету.

І тільки тут старому майнуло в голові запізніле питання: хто б це міг бути? Хто міг прийти до нього із студентів, із великого гурту молоді, всупереч його усім відомим примхам? Напевно ж, людина, до якої він виявляв певну симпатію. Хтось із пайрозувніших, найталановитіших...

Відкриваються двері. Неквапно, тихо, обережно. В темному отворі з'являється плечиста постать — чорняве волосся, бліде обличчя... Професор прискіпливо вдивляється в те обличчя, кліпає засльозненими очима, нахилив вперед голову. Хто б це міг бути? Ось хлопець зробив крок, спинився на поштивій відстані, коротко усміхнувся.

— Здрастуйте, професоре.

Жербина мовчить. Ще уважніше придивляється до гостя, ще пильніше прищулює старечі очі. І враз... впізнав!

— Борзень?!

— Так, професоре. Дозвольте мені...

— Коли вже прийшли, то дозволяю. Заходьте!

Борзень зробив крок уперед. Глянув старому в обличчя. На кілька секунд запала тиша.

— Шановний професоре... мене послано, так би мовити, як дипкур'єра. — В куточках Сергієвих губів прокрадається добра посмішка. — Від імені всього третього курсу і ще від Ясеня...

Старий кліпнув важко очима, звів над хрящуватим носом густі кошлаті брови. Ясень! Знову Ясень!

— І що ж передає мені шановний мій колега?

— По-перше, він просив вітати вас, побажати вам здоров'я і потім...

— Що «потім»? — густішає бас старого.

— Ви, очевидно, знаєте, що на завтра ми готуємось... що у нас відбудеться перший семінар-диспут? — Сергію стало якось холоднувато під пронизливим поглядом професора, він замовк, спрагло ковтнув слину. — Це дуже важливо... Ми гадаємо, що це буде початком...

Жербина криво посміхнувся. Важливо! Буде початком! Для кого початком? Для них? Для нього це буде кінцем! Дурень він, дурень! Чогось сподівався від цього приходу, думав побачити свою буремну молодість, свою розтривожену совість. А їм болять тільки дрібненькі службові справи.

Досада обхопила професорову душу. Він відчув себе ще більше обійденим, забутим, зневаженим.

— І що ж ви хочете від мене? — нахилиється він уперед усім своїм гороподібним тілом.

— Ми... власне, ми хотіли б, щоб ви погодились...

— Щоб я погодився?

— Так, щоб ви...

Нервова судорога пройшла тілом старого. Він завогтузився на кріслі.

— Я не декан... і не завідуючий кафедрою, і вам не потрібна моя згода!

— Шановний професоре...

— Все! Ви прийшли не за адресою, молодий чоловіче.

— Дозвольте, професоре...

— Не дозволю! Чуєте? Не дозволю! — В горлі Жербини заклекотіли гнівні потки, він впився очима коршака в знічене Сергієве лице. — Скажіть своєму Ясеню, що професор Жербина має право на особисте життя і на спокій. Одне малесеньке право — всього тільки на оці темні

кімнати і па це блаженське крісло. І не чіпайте мене з своїми вигадками! Годі!..

Сергієві відібрало мову. Сором, почуття жалю до знервованого дідугана охопили хлопця, і в ньому тепер тріпотіло тільки одне бажання: якомога швидше вирватися з цього дому, звільнитися від обтяжливого, прискіпливого погляду натруджених, вологих очей. Чим же він, Сергій, завинив перед професором, чим викликав отаку його немилість? Колишньою своєю невинністю на заліку, тим, що не зробив так, як робив Крижак, як робили всі оті безпринципні хитрунчики, ладні обдурити будь-кого і цього старого професора теж?

Опустивши голову, Сергій покійно вислуховував болісну мову професора. «Невезучий я,— снувалося в його голові.— І діла не зробив, даремно похвалявся перед хлопцями».

Справа в тому, що Сергій пообіцяв друзям розворушити старого, викликати в його серці цікавість, симпатію до їхнього діла і нарешті запросити його на перший диспут. Присутність Жербини уявлялася всім найсильнішим доказом важливості їхнього починання. Якщо вже старий професор прийде на диспут, сам «дідуган», сам древній «нахарара», то хай спробує хтось закинути слівце сумніву! Професор був потрібний. Хай би оце зараз гнівався, кричав, тільки б вислухав його до кінця.

Якби ж то він вислухав! Та, видно, цьому не бувати. Сергію, Сергію! Першу важливу справу «клубу» — і ганебно провалив. Та й не тільки провалив! Погіршив усе діло, настроїв старого проти себе...

— Дозвольте мені йти, професоре,— з безнадійністю в голосі мовив Сергій.

— Ідіть! — вже тихше буркнув професор. — Бувайте здорові!

— Пробачте, професоре! — ще тихіше озвався Сергій і з жалем озирнувся по кімнаті. Скільки тут книжок! Які мудрі думки витали тут, між цими стінами! І все втрачено, все закрито від студентів, відгороджено червоними очима професора.

Далі лишатися було незручно. Ковзаючи востаннє поглядом по золотих корінцях книг у височенних шафах, по темно-багряному, вишугляному столику з чудернацькими ніжками і з безліччю конторських ящиків,

глянувши на похилену, наче уві сні, голову Жербини, хлопця неквапно повернувся і рушив до дверей.

Бабуся стояла в коридорі, нетерпляче чекаючи, доки він вийде, щоб зачинити двері. Вона була напружена, войовнича, її обрамлені зморшками очі виблискували переможною втіхою.

Обминувши бабуся, Сергій кинув їй на прощання щось коротке й сухе, чи то: «бувайте здорові!» — чи: «хай вам добре живеться», зірвав із вішалки пальто і взявся за ручку дверей. Бабуся підбігла ззаду, щоб допомогти йому відімкнути двері, старенькі, вузлуваті пальці заметушилися біля масивного замка. Хвилини розтягнулися і ніби завмерли в цім непривітнім, наповнім гострим нафтаїним запахом коридорі. Сергієві зробилося ще досадніше, гіркіше, і він уже хотів сам взятися за діло, як раптом почув за спиною в себе професорові кроки.

— Молодий чоловіче, — сказав Жербина, визирнувши в коридор, — зайдіть сюди. — І коли Сергій, сповнений вкрай суперечливих почуттів, знов переступив поріг кабінету, професор узяв хлопця за гудзик сорочки, глянув йому уважно в очі: — Коли почнеться отой ваш диспут?

— Завтра. Рівно о другій.

Відчуваючи у себе на грудях кістляві, цупкі пальці дідугана, Сергій раптом збагнув, що злість старого була не тією злістю, якої треба лякатися, і що за цими червоними очима ховалася ображена людська душа. Він ніби відчув її подих, ніби зазирнув до неї.

— Дорогий професоре... пробачте, що я так...

— Слухаю! — не відпускаючи Сергієвого гудзика, одним видихом прохрипів Жербина.

— Я мав передати вам, професоре... — Сергій затнувся на мить, бо йому здалося, що в Жербининих очах блиснула пекуча крижинка іронії. — Ми обрали вас почесним членом нашого студентського «клубу».

— Спасибі, — сказав професор трохи урочисто.

— Власпе, це «клуб» запрошує вас на перший диспут, а не кафедра.

— Спасибі, — тим самим урочистим тоном промовив професор. Обличчя його якось чуднуватو здригнулося. Помовчавши хвилю, він кивнув головою, відпустив Сергієвого гудзика і посунув у гліб кабінету.

На приміській дачі Маркушевського було людно. Господар і кілька студентів, серед них Стась Станевич, порядкували в саду і біля дому. Одні прикривали виноград, інші стосом складали парникові рами. Маркушевський походжав у коротенькому робочому пальті, в заношеному картузику, кидав жартівливі слова, перемовлявся із Стасем.

Цього ранку був добрий морозець, заповідалось на справжню зиму. Перші грудневі дні розгулялися рвучкими вітровицями.

— Хмари, хмари! — бурмотів занепокоєно господар, дивлячись на важкі темні копиці хмаровиння, що швидко пливли з півночі. — Будуть великі снігопади. Як випав перший сніжок, я просто розгубився. Добре, що розтало.

— Та не бідкайтесь, Софроне Борисовичу! — озався Стась, який у своєму лижному костюмі здавався восьми-класником.

— Тобі, Стасю, легко говорити, а в мене душа болить, — зітхнув Маркушевський, все ще розглядаючи темне небо. — Давно треба було братися до роботи...

— Чого ж ви раніше мовчали? Скільки ми їздили сюди, скільки шкоди робили, усі грядки витоптали, а ви ні слова.

— Ах, Стасю, Стасю, ти не знаєш, що таке людські язика! Усіх отих Ясенів і Снігурів, що тільки й чигають на якийсь мій промах.

— Ну, на Ясеня скоро буде управа, — бундючно мовив хлопець, заніс над землею лопату і щосили рубонув нею якусь гілляку. — Я розповів татові про його вибрики...

— І що ж? — зацікавився Маркушевський.

— Екстра-кляса! — Стась в цю хвилину виглядав іще пихатіше, ніж завжди. — Тато обіцяв завтра ж поговорити в обкомі про «революційні» заходи товариша Ясеня.

— Треба, щоб він зайшов і до ректора, — не стримавшись, підказав Маркушевський.

— І це можна, — погодився Стась, все більше проймачись почуттям милостивої добрودушності.

Стась добре знав «слабкі» місця Тараса Володимировича. Чув про «непевні» взаємини Ясеня з Дністровою, і про його домашні нелади, і про розрив з Маркушевським. Скаржачись татові на «жандармське свавілля»

нового завідуючого кафедрою, Стасик не забував прибрехати кілька слів і з іншої опери. Ясень, мовляв, найтиповіший представник старокультивських часів, ретроград, вороже настроєний проти всього передового й свіжого. Онде як він наскандалив з Фрайтагом. Через нього ж тепер по всьому світу горлатимуть про «гоніння» й «переслідування» в Радянському Союзі. Та й це ще не все. Ясень ненавидить його, Стася Станевича, кидає брудом в його батька, паплюжить добре ім'я академіка.

— Треба б тільки якийсь «матеріальчик» на нашого героя,— скрипився в самовдоволеній посмішці Стась.— Тоді б діло пішло.

Маркушевський уважно глянув Стасеві в лице, щось зважив, тоді обережно і дуже тихо сказав:

— Це така річ. Сьогодні немає, а завтра, дивись, і з'явився. Всі ми смертні...

І, нахиливши голову, рушив уздовж виноградника.

В кінці посадки трійко хлонців старанно засипали землею руді, вузлуваті корневища. Працювали на совість. Коли Маркушевський наблизився, вони, ніби по команді, виструнчилися і відкинули в гвардійському салюті лопати.

— Дозвольте доповісти! — гарикнув рудуватий, в ластовинні, Юрченко, відомий забіяка і гульвіса. Настрій його, підігрітий чималою дозою спиртного, а ще більше думками про недалекі вечірні гулі, рвався назустріч Маркушевському веселим, безпашаним блиском очей і зухвало випнутими боксерськими грудьми. Але докінчити свого рапорту він не встиг, бо раптом наткнувся очима на стурбований погляд Маркушевського і враз знітився.

— Кидайте лопати! — втомлено мовив декан.— Вже й так натрудилися. Сьогодні ж субота. Дівчата, мабуть, заждалися вас.

— Не дуже й заждалися,— мугикнув з удаваною скромністю Юрченко.— У дівчат сьогодні свій клопіт.

— Що ж там таке?

— Що! — парубчак збив собі хвацько набакир яскраво-голубий берет, сперся розвалькуватю на лопату.— Ішачать наші дівчатка на фабриці-кухні.

В груди Маркушевського війнуло холодком. Пригадав усе: і фабрику-кухню, і усміхнені обличчя студентів, і цілоденні розмови про «куховарочок», які вже прославилися мало не на все місто... Даремно, даремно він за-

вів сюди оцю братію. Виходить, відірвав на власну дачу од громадських справ. З цим тільки попадись Снігурові на язик — перемеле з кісточками!

— Ось що... — замислився на мить, обвів темним оком сад, доріжки, новенький голубий паркан, — негаймо кінчайте і ходійте вечеряти. Негаймо!

Пішов у дім, несучи на собі здивовані погляди. Три-вога все дужче й дужче закрадалася в серце. Нічого, правда, такого вже страшного немає в тому, що приїхали ці молоді помічники. Приїжджали ж раніше, влаштовували тут святкові вечори, розважалися, палили багаття в су-сідньому лісі над річкою, співали чудернацьких пісень... І весь факультет знав, що професор Маркушевський запрошує до себе студентів, що, він, власне, віддав свою віллу для загального користування, виявив справжній колективізм...

— Стасю, — сказав він під час вечері, — краще поїдьте до тих куховарів, чимось допоможіть їм. Хоч би показатися їм на очі, що й ви були там. Гаразд?

— Ні, Софроне Борисовичу, — круто відрубав Станевич, смачно пережовуючи шинку, — у нас свої плани.

— Але ж треба!

— Пробачте, Софроне Борисовичу, — не можемо, — Стась посміхнувся повним ротом, налив собі вина і, неквапливо випивши, пояснив: — О сьомій зустрічаємось з паном Фрайтагом.

— Ой, щось мені не до серця оте ваше братання, — похмуро сказав Маркушевський. — Вже й так плещуть про вас бозна-що.

— Хай плещуть! Скоро їм урветься — тим, що плещуть. — Стась із таємничою міною схилився до декана і, пережовуючи шинку разом з блажепною, самовдоволеною усмішкою, зашепотів: — Пан Фрайтаг готує до всесвітнього фестивалю документальний фільм про нашу країну. Так що ми станемо в якійсь мірі персонами світового масштабу. Типові стопроцентні радянські студенти. Що, здорово?

Маркушевському зробилося від його усмішки ще моторошніше, і він мимоволі одвернув обличчя. Але, може, це й краще, що в них стільки самовпевненості, стільки войовничого, наступального духу? Така епоха, таке ведіння часу...

Хтось із хлопців згадав про Мартиненка.

— Ох і викаблучується наш Вольдемарчик! І Борзень біля нього зовсім запанів. Куди там — активісти!

Маркушевського наче вкололо.

— А хто вам заважає бути активістами? — спитав строго. — Хто вам заважає взяти в свої руки громадську роботу на факультеті, відтіснити отих... — він не договорив.

— Як хто? — втрутився в розмову Стась. — Ми з Борзнем в різних ешелонах летимо. Він на висоті тисяча двісті метрів, а я — на висоті триста. Він землі не бачить під собою — самісінькі ідеали, а ми землю відчувати хочемо. Щоб нам пахло, щоб ми себе господарями уявляли, а не безплідними борцями за ідею.

Стась потягнувся до пляшки, але Маркушевський спинив його руку.

— П'яти годі! Завтра диспут. Забув?

— Щось зробимо, Софроне Борисовичу.

— «Щось» — мало. Стрижак мусить бути першим. Цими диспутами зацікавився сам ректор, з інших факультетів вже приходили.

— Ну гаразд, — мляво погодився Стась. — Буде першим. Нокаутуємо Серьожку в першому ж раунді — і баста! — Він глянув затуманеними очима на своїх друзів, повільно, неохоче підвівся. — Ну, лицарі сивухи, час в дорогу! Пан Фрайтаг, напевно, заждався нас в своєму люксовому номері. А світова преса чекати не любить.

49

У великій залі їдальні вже гасли люстри. На столах ніжками догори лежали стільці. Втомлені куховарки перемовляли за вікном видачі, чулися брязкіт посуду, грюкання дверей десь на чорному дворі. Дівчата-«історики», помившись у душовій, розташувалися тут же в залі і на швидку чепурилися. В напівтемному кутку вечеряли хлопці. Над ними стояв Ясень і, розповідаючи їм якусь історію, щораз широкі змахував руками.

Роботи сьогодні було багато. Але втома не пригнічувала і не забирала веселості.

— ...Ну і прочив його генерал, назавжди відбив охоту від таких дивертисментів, — скінчив свою розповідь Ясень. — Більше той кухар не виловлював м'яся в казані. Відтоді усім ділив порівну.

Чорнявенький худенький Сакоп'ян загадково кивнув у бік кухні.

— А тут шеф-повар який? Сто п'ять кілограмів! Кажуть, з'їдає за один раз три порції борщу і десять котлет.

— Це як один славнозвісний український диригент і композитор,— докинув Мартиненко.— Збираючись на курорт, обов'язково купує три путівки. За трьох харчується, та й то ще йому мало.

Не знати звідки до гурту непомітно наблизився шеф-повар, виріс, наче гора, за спиною у Ясеня і добродушно поплескав його по спині.

— Перемелюсте мої кісточки? — сказав незлобивим баском і опромінив хлопців таким добрим, батьківським усміхом, що їм від сорому позаціплювало.— Їжте, їжте! Я до вас претензій не маю. Живіт мій винний! — На драглистому обличчі шеф-повара майнула журна задума.— Їсть він небагато, а пивце любить. Сказитись би йому, клятому!

Одразу ж усім полегшало. Почалися балачки про те, про се, про давні і недавні діла, хтось згадав цілину, як там годували в перший рік, як там виривали хліб у бур'янів, у лютих морозів, потім перескочили на класиків, сягнули думкою аж до древніх греків.

— Кажуть, раніше випивали вина...

Однак екскурс у сиву давнину раптово обірвав грюкіт парадних дверей. Шеф-повар побіг у вестибюль. За мить почулося тупотіння, якісь крикливі, впевнені голоси, сміх, і ось уже до напівтемної зали входить чималий гурт людей на чолі із Стасем Станевичем, тим самим Стасем, якого не раз згадували сьогодні тут лихим словом.

Надто вільні рухи, гордий погляд, нахабний блиск очей, гучний, владний голос.

— Це наша студентська фабрика-кухня, панове! — широкий жест в бік залу і чемний нахил голови до якихось невиразних постатей, що юрмляться в нього за спиною.— А це наші молоді сили...— Стась раптом побачив Ясеня і вмить зі'яв.— Тарасе Володимировичу... пробачте... не знав, що ви тут...

— А я знав, що вас тут немає,— глузливо відказує Ясень.

— Наші шановні гості попросили мене показати їм якийсь громадський, так би мовити, заклад...— Стась дурнувато усміхнувся до своїх гостей.— Де не п'ють, а тільки

споживають тверезий харч...— він п'яно вибалушив свої чорні очиці на Ясеня.

Раптом чиясь впевнена рука підпхнула його вбік, і на передній план, просто під світло напівпригаслих люстр виступив... пан Фрайтаг.

Можливо, за інших обставин, пан Фрайтаг і не вчинив би цього непродуманого кроку, принаймні виявив би більше обачності в презентуванні своєї поважної персони. Але, як сказав колись Алкей: «Вино є дзеркалом людської душі», а він набрався таки добряче.

— О, пане доктор!.. Яке щастя!..— весело зацокотів він.— Ваша присутність тут... Хто б міг подумати?

Здавна відомо, що раптовий подив може приголомшити людину. Однак, хоч Ясень і пережив у цю мить щось близьке до приголомшення, його думка миттю напружилась і язик набув тієї гостроти, коли він стає страшнішим за лезо ножа. Але зовні він лишився спокійним і коректним.

— Я теж радий, що ви завітали до нас, пане Фрайтаг,— сказав він з ледь перебільшеною ввічливістю.— Тепер я бачу, що ви по-сиравжньому цікавитеся культурним життям нашого народу.

— О, пане доктор! Ми всі, представники західної преси, усвідомлюємо покладені на нас обов'язки. У нас різні смаки, різні характери...— він повів рукою в бік своїх колег,— але нас завжди приваблювала...— Тут йому раптом затуманіло в очах, він схопився руками за живіт і гучно гикнув.— Перепрошуюсь, пане доктор!.. Українська кухня надто... умг!.. для мого хворого шлунка!

— І українська горілка? — схоже було на те, що Ясень жартує з непростеним гостем.

— Звичайно, звичайно! — дурнувато зрадів пан Фрайтаг.— Українська горілка — це найвище досягнення вашої нації... Це, якщо хочете знати...

Стась заметушився біля нього, підтримав його під лікоть, зашепотів йому квапливо на вухо ламаною німецькою мовою:

— Дас іст унзер... наш ф'оргезетце... кафедра... розумієте? Іх бітте зі!..

Але пан Фрайтаг із зухвалістю п'яного купчика відштовхнув від себе наполошеного Стася.

— Що він мені торочить? — підморгнув він змовницьки Ясеневі.— Я чудово розумій український мова...

— От і добре, — сказав Ясень. — Сідайте, прошу вас. Пригощати вас, на жаль, нічим, бо вже пізня година, але погостити — будь ласка!

Та, мабуть, «голі» балачки менше всього цікавили цих пещених, шикарно одягнених джентльменів. Один з німців швидко розстебнув товстого портфеля, вийняв кілька пляшок і демонстративно поставив на стіл. Фрайтаг одразу втратив усю свою урочисту поштивість, підбіг до столика, за яким сиділи дівчата, і почав мало не силоміць тиснути їх на «хороший руський банкет». Лице в нього зробилось масним, нахабним. Йому хотілося веселощів, він не визнавав ніяких відмовлянь. Ах, боже мій, що це таке? Невже руська медхен не хоче випити келишок з президентом газетного об'єднання? Чому пан Станевич не замовить слово?

Стась розумів, що німець перебрав міру і наражається на скандал.

— Гер Фрайтаг, їх бітте зі... — белькотів він знічено. — Унзере медхен зінд мюде...

— Кайне мюдігкайт! — репетував німчик. — Я прошу в ім'я дружби... Я, чесний німець, хочу руський банкет!

Якби він менше випив перед цим і повадився пристойніше, можливо, все скінчилось б добре. Чого б не випити чарку-другу за мир, навіть коли його пропонує отакий вгодований, неприсмний тип, як цей король газетного об'єднання? Але припрошення було нечувано нахабним.

Ясень зробив крок уперед і ввічливо, але з притиском на кожному слові попросив пана Фрайтага вгамувати свій запал. Дівчата не будуть пити, дівчата справді втомилися. До того, яка ж дівчина згодиться сісти за стіл в робочій блузі? Хай пан Фрайтаг прийде іншим разом.

Але німець ще більше розпалився.

— Ви ображаєте німецький турист. Так, так, ви ображаєте нашу бундесреспублік!..

— Пане Фрайтаг, що ви кажете? — стримано заговорив Ясень. — Товаришу Станевич, поясніть, що в нашій країні так не поводяться. Є рамки пристойності.

Та на пана Фрайтага вже ніщо не діяло. Він увесь тремтів, захлинявся, шарпався в усі боки, вигукував якісь брудні німецькі лайки, несамовито розмахував руками. Пан Фрайтаг був з тих людей, які звикли в себе на батьківщині чинити суд і розправу, які не знали, що таке «ні» і що таке «не можна». Товста кишеня пана Фрай-

тага давно засліпила йому очі, з цією кишенею і з усіма прив'язаними до неї звичками він з'явився й сюди, на українську землю.

— Ви робите провокацію!..— кричав він.— Абер я бачив усе... Ви ненавидите німець... Да, да, ви ненавидите німець. А ось ця медхен любить мене. Що? Га? Ніхт вар? — він схопив пляшку, швидко відкоркував її і, наливши в склянку якоїсь темної рідини, тицьнув під ніс одній із студенток.— Ось ця шене медель буде пить.— На губах його замасніла посмішка, але очі, маленькі, гострі, мов розпечені гвіздки, злісно вп'ялися в обличчя дівчини.

Тендітна дівчина здригнулася, рвучко захитала головою і, наче рятуючись від отрути, обома руками затиснула собі рот. Студенти обурено загомоніли, кілька чоловік почали звужувати навколо німчика коло. З обличчя пана Фрайтага наче вітром здуло улесливу посмішку.

— Ви теж ображати!.. Ви... ви...— Він у безтямній люті потягнувся обома руками до студентки, затряс перед її очима міцно стиснутими кулаками.— Мало ми вас... ферніхтен! Азіатішес гезіндель! Барбарай!..

Щось наче вирвалось з Ясенових грудей, дико зойкнуло і червоним, кривавим полотном забাগрило йому зір. Перед ним був уже не турист, не прилизаний, чемненький гер президент, а один з тих розбещених, озвірілих солдафонів, що колись топтали його рідну землю. Зціплені кулаки перед очима дівчини наче вдарили його самого в груди.

— Геть звідси! — закричав він і, не тямлячи себе, схопив німця за ті стиснуті, чавунні кулаки.

Німець відкинувся назад, заточився, але не впав. Вмить до нього повернулась свідомість. На круглому, лискучому обличчі згас вираз люті, очі холодно вп'ялися тепер уже в Ясеня.

— Ви підняли руку на президент зюддейче цайтунгс-ферайнігунг,— процідив він крізь зуби.— Добре... Ми будемо писать наш посол...

Німці заметушилися. Впало кілька слів, сухих і коротких, як постріли. Пан Фрайтаг щось коротко наказав. Весь гурт швидко й слухняно посунав з їдальні. В залі запаувала гнітюча тиша. Червоне запинало злетіло з Ясенових очей. Отака вийшла «бесіда» з шановними туристами!

В цю мить Ясень побачив перелякане, бліде обличчя Стася. Хвилиenne вагання паралізувало хлопця. Але ось він рвучко повернувся до Ясеня і прошепотів з відчаєм у голосі:

— Нащо ви так, Тарасе Володимировичу?.. Це ж... це міжнародний скандал.

На сходах ще чулися кроки. Німці швидко, ніби тікаючи від переслідувачів, спускались до виходу.

50

До семінару-диспуту готувались як до урочистої події. Щоправда, ніхто не хотів виявляти свого хвилювання і зацікавленості, але настрій у всіх помітно змінився. Студенти збиралися купками, сипали жартами, перемовлялися латинськими фразами.

Особливо гостроязиковими були в ці дні «інтелектуали». Вони хизувалися. Настав їх час. Сьогодні вони продемонструють і свою силу, і свій розум.

— Нелегко буде нашим нещасним «гомо повус»¹, — посміхався Стась в гурті своїх друзів.

— Що зробиш, — підтакував Крижак, — «ад аугуста пер ангуста»².

Збоку озвався Юрченко:

— Чули, старого не буде? Відмовився від сумнівних експериментів.

— Жаль, а то б він побачив, як ми розпотрошимо ясенівську гвардію, оті їхні «ідеали мужніх мрій».

Ясень журився. Йому боляче було за Жербину. Не схотів навіть до пуття вислухати Борзня. Хоч як намагався Сергій пом'якшити враження від розповіді про відвідини професорового дому, хоч як витискував із своєї пам'яті окремі «сприятливі» деталі, картина виходила дуже невтішна.

«Тут я нарубав дров, — міркував Ясень. — Справді, може скластися враження, ніби я перекреслив дідову роботу. І на інших кафедрах, мабуть, через те хмуряться на мене. А тут ще й Софрон напускає туману, паплю-

¹ Гомо повус — поза людина; в перепосному значенні: людина, яка піднялася з пічого, вискоченя.

² Ад аугуста пер ангуста — високих цілей досягають, подолавши великі труднощі.

жити ідею. Де ж там! «Новенький» прийшов у колектив і давай рубати з плеча! Наробив шарварку. Онде й Брайко наче хмуриться, а Гуртовий тримається осторонь. Не з того почали ми. Не з того!»

Але й сказати собі певно, з чого треба було почати, Ясень не міг. Бо, зрештою, все йшло так, як мало йти, і люди, по суті, не перечили Ясеневим думкам. Боротьба за студентські серця, рішучий наступ на безідейність, пошлість, зарозумілість давно вже стали вимогою дня. І тут Ясень був чи не найяскравішим виразником загального настрою. Одначе він не міг собі навіть уявити усієї сили тої протидії, яку чинив йому Софрон Борисович. Настоженість колективу йшла не від ворожості до Ясєневих замірів, а була першим передвістям тієї нервової недовіри, тієї ажіотажної колотнечі, що її готував «правлячий синдикат» факультету проти Ясеня зовсім на іншому фронті.

А тим часом оманливий спокій ще тишив Ясеневі душу. Засліплені були його очі, вгамовані його пристрасті. Він бачив тільки свою працю і їй віддавав запал своєї душі.

Нарешті й очікувана друга година. Друга година, а з нею...

План семінару розроблений до найтонших нюансів. План простий, але водночас і чимось загадковий. Тут не буде ні Ясеня, ні Снігура, ні Дністрової. Їхня присутність умовна, сказати б — споглядальна. Все вирішуватиметься спільною думкою курсу, спільною оцінкою колективу. Диспут провадять двос — Борзень і Крижак. Тема диспуту — за бажанням. Сергій викладатиме головні тези, Крижак — буде доповнювати його або ж спростовувати.

Ясень з останньої партії оглядає аудиторію. Вони втрюх — Ліда праворуч, Михайло попереду — мовчазно стежитимуть за перебігом дискусії. Немає тільки старого... Оголосив війну! Зневажив! Добра нерозумна голова! Тягнулися б до твоєї мудрої сивини очі чистої юності. А тепер скнієш у самоті. Ех, діду, діду!

Борзень іде до столу. За ним лінькувато, ніби знехотя, простує Крижак. В кожному русі вчувається бажання підкреслити свою зверхність.

Сідають обоє лицем до аудиторії, наче мають екзамнувати своїх товаришів. Опускають погляди, обдивляються надто прискіпливо свої манжети, стіл, якісь там плямки.

Сергій намагається зосередитися думкою на найважливішому. Він знає, що сьогодні судитимуть не тільки його знання, не лише його погляд на речі, але і його недалеке минуле. Оту його короткочасну ворожість до світу, оту втечу в похмурий відчай.

Крижакові ніби легше. Права рука Станевича, гостроязикий і кмітливий, він ніскільки не бентежиться за перебіг диспуту. Стрілочки його вусиків рівно плавають у зверхній, спокійній посмішці, бліде обличчя — холодне. Він вирішив бути безжальним і буде безжальним до кінця. Він не збирається підпірати опонента, будувати з ним якусь єдину спільну концепцію. Тільки повна перемога, тільки остаточний крах Борзня!

— Починайте! — гукає хтось з задніх рядів.

Борзень одірвав очі від своїх рук. Можливо, в цю мить він почув не голос товариша, не голос свого курсу, а далекий батьків поклик — з Сибіру, з тайгових заростей. Як почати? Звичайними сухими словами, вчитаними з підручників, чи, може, якимись спогадами? Але які в нього спогади? Не воював, нікуди не їздив далі рідного міста, нікого не бачив... Не бачив?.. А вчорашня фізіономія, вчорашній регіт пихатого німця? А нахмурене, з печаттю страждання й сумнівів обличчя професора Жербини?..

Борзень устав.

— Ми з Крижаком обрали спільну тему...

Він схилив голову до свого опонента і хотів уже, за звичаєм, подарувати йому поштиве слово, як раптом грюкнули двері і з коридора всунулась масивна, костиста по-стать.

Сергій аж розтулив рота і в радісному подиві заціпенів. На порозі стояв, підслінувато мружачи очі, професор Жербина.

Наче якась невидима рука вмить шарпнула всі обличчя до дверей. Тиша. Щасливий усміх.

— Ви за старшого, молодий чоловіче? — спитав професор, вкладаючи в свої слова якийсь обережний незлий гумор.

— Я... тобто... — Сергій, ніби шукаючи поради, потягнувся очима через усю аудиторію до Ясеня.

— Тоді дозвольте бути присутнім, — ще важче насупив брови дідуган і квапливо, накульгуючи на обидві ноги, лунко гатячи ціпком по підлозі, рушив від дверей.

Став посеред аудиторії, обернувся до Сергія, помахав на нього костуром.— Говоріть, говоріть своє! — І повільно втиснувся за парту.

Можна було починати. Все повернулося на своє місце. Старий прийшов на його, Сергіїв, поклик. Старий був тут, бо не міг лишитися байдужим до Сергієвих думок, до Сергієвої душі.

І слова зірвалися з Сергієвих вуст легко й вільно, як шугливі птахи, як подих стрімкого вітру. Він знову побачив перед собою неосяжний і близький світ, він почув у собі тремтіння напруги, яка зробила його дужчим, ніж будь-коли. Він заговорив швидко, впевнено, рубаючи кулаком повітря: про війну, про підступність західних дипломатів, про чадну тривогу, що запаутипила світ хмарами ядерних вибухів.

— Життя показало,— говорив у чіткім, наростаючій темні Сергій,— що міжнародне право і міжнародні організації все більше спотворюються імперіалістичними агресорами, що з них вихолощується сама їхня серцевина, сам кристал — дух миролюбності й спілкування народів. Політики Заходу хотіли б перетворити ООН і її виконавчий орган — Раду Безпеки — в слухняний придатак своїх агресивних блоків. Згадаймо вбивство Патріса Лумумби, яке було вчинене при цілковитому потуранні генерального секретаря ООН, згадаймо Кубу... Є міжнародне право і сила, котра могла б його реалізувати на користь миру. Але сила обертається проти права, і право стає безсилим. Це не каламбур, це тяжка дійсність наших днів. Це дійсність, яка...— Сергій підвівся, на мить опустил голову, примружив очі.— Яка часом заглядає навіть в нашу оселю! Згадайте вчорашню підлу витівку західнонімецького мільйонера, його зухвалість, його провокаційну поведінку в чужому домі! Так само зухвало ці пани тримаються й за дипломатичними столами, в залах міжнародних конференцій. Але зараз...— Сергій прикушує губу.— Я пропоную вашій увазі кілька міркувань щодо суті цієї політики, щодо її гносеологічного коріння і джерел. Хто породжує дух свавілья в міжнародному житті? Хто керує рукою американської воляччини, яка скрізь, на всіх широтах несе розорення, порушення найелементарніших норм міжнародного, вселюдського спілкування?

Ясень сидить, до краю напружений, намагається про-

стежити за найменшими порухами думки Сергія. «Чи вдасться перший експеримент? Чи не пройде він безслідно, як деякі заплановані згори «заходи»?

Його тривожить і реакція аудиторії, і обличчя Борзня і Крижак, і репліки з місць. Крижак і Борзень зовні наче спокійні, у легкій, вільній манері ведуть свою розмову. Власне, веде диспут поки що Сергій. Крижак тільки вряди-годи кине якесь уципливе слівце, підтакне або ж багатозначно посміхнеться: стривайте, мовляв, ми ще своє покажемо!

— Отже, підсумовую, — нарешті каже Борзень, — мілітаризм це прояв і результат економічного, соціального й політичного ладу країни.

— Пробач, може, згадаєш висловлювання класиків марксизму з цього приводу? — з ехидною серйозністю, розрахованою явно на сміх слухачів, питає скромно Крижак.

— Найперше — слова Володимира Ілліча Леніна про те, що війна є продовженням політики іншими засобами! — з незворушним виглядом каже Сергій.

— Спасибі, — усе з тою ж комічною серйозністю покійно каже Крижак.

— Чи згоден мій шановний опонент з формулюванням в цілому? — знову ігноруючи його кривляння, питає Борзень. У нього той академічний тон, який так полюбляє зелена молодь, коли хоче бути серйозною.

— Згоден.

— Тоді дозволь мені звернутися до фактів.

Крижак поблажливо киває головою, уможується зручніше, слухати ж, мовляв, доведеться багато, а нового почувеш мало. А втім — він саме втілення чемної уваги.

— Все? — питає він, коли Сергій нарешті замовк.

— Все. Тепер охоче вислухаю свого опонента.

— Охоче чи неохоче, а вислухати доведеться, — повільно, ніби нехотя, підводячись, говорить Крижак. В цю мить душа його сповнена вагання. Правду сказати, він схильний був би підтримати Борзню. Хлопець таки має рацію. Досить було послухати його, щоб... Та Крижак же й сам ще раніше це знав. І на диспуті ж не обов'язково заперечувати опонентові. Можна, наприклад, просто вдаліше, ніж опонент, захистити ту ж саму тезу. Але його аж пересмикнуло від самої думки про «нічню». Ні, Семен Крижак повинен найефективніше довести свою перевагу. В ім'я своєї честі, свого авторитету.

— Мій шановний опонент,— починає він, і на його блідому обличчі розливається нервова рожевість,— багато говорив про агресивність не стільки мілітаризму, скільки політичного ладу капіталістичних держав.— Обличчя його ще більше рожевіє, вусики нервоно сіпаються.— Я не можу нічого заперечити проти фактів. Факти в мого шановного опонента блискучі. Але все ж таки я інакше уявляю собі справу: з сьогоднішнього дня ми розпочали серію диспутів не заради того, щоб повторювати старі, відомі аксіоми. Тарас Володимирович (легкий шанобливий уклін в бік Ясея) обіцяв нам цілковиту свободу творчої дискусії. Користаючись цією обіцянкою, я хочу одразу ж заявити, що я говоритиму не про ті факти, що ілюстрували б давно відомі незаперечні закономірності, а про ті, які свідчать про деяке відхилення від цих загальновідомих законів в сучасному світі. Ось пропоную вашій увазі статтю відомої французької журналістки Женев'єви Табуї.

Він виймає газету з великим крикливим заголовком, неквапно розгортає її, читає, на ходу перекладаючи текст.

— Як бачите, товариші, зібравши ряд цікавих і найновіших фактів і не виявляючи при цьому будь-яких симпатій чи антипатій, ця журналістка розвиває цікаву думку, що, зрештою, випливає сама з цих фактів. Ось вона пише: «Політичне спрямування цивільної американської адміністрації в Лаосі докорінно відрізняється від воєнностратегічних замірів військових кіл». Вам зрозуміле значення цієї думки, шановний мій колего? Докорінно відрізняється! А ось слухайте далі: «Несподіване розширення війни в Лаосі є також внутрішньою американською боротьбою між цивільними і військовими властями — авіацією і, головним чином, військово-морським флотом, яким президент мав необачність дати в Південно-Східній Азії своєрідний карт-бланш для деяких, точно окреслених випадків».

— Значить, на твою думку, дорогий опоненте,— спокійно спитав Борзень,— мілітаризм це щось уже майже окреме від капіталізму? І, отже, якщо мілітаризм — страшний, то капіталізм — це щось майже невинне?

— Не те, щоб окреме, але поволі армія там стає самостійною силою. Військові шантажують всіх і все. Штовхають буржуазні уряди на шлях агресії. Ану скажи, що не так?

— Слухай, ти ж усе перевернув догори ногами! — не витримавши академічного тону, схоплюється з місця Борзень. — Ти забув, що політичний лад, економічна система, зрештою, виробничі відносини, умови існування не тільки були, а й залишаються вирішальними факторами життя суспільства! При чому тут те, що військові штовхають уряди на агресію? А хто ж, чії інтереси штовхають самих військових? Забув?

— Прошу без емоцій! — звискус Крижак. — Леніна я читав і знаю не гірше за тебе! Ось усі можуть бути свідками того, як ти павмисне перекручуєш мої слова. Ти хочеш звинуватити мене в залереценні ленінських положень. Але це брехня! Я просто виступаю проти догматизму.

— Це я — догматик? — вже знову спокійно питає Борзень.

— Абсолютний! Ти не хочеш помічати змін, які відбуваються в світі. Не можна поспиратися на праці класиків марксизму-ленінізму, забуваючи про реальну дійсність, про живі, конкретні факти.

— Стривай! Як установка — це ж чудові слова. Але ж дійсність не дає підстав для твоїх висновків. То що ж? Хай неправильне твердження, аби нове? Так у тебе виходить?

— Ні, ви послухайте його! Які гучні слова! — злісно кривить губи Крижак.

— Що ж, шановний мій опоненте, — незворушно ввічливо веде далі Борзень, — я змушений буду довести тобі, що ти говориш не лише абсурдні речі, але й не пові. І ніякий це не розвиток теорії в нових умовах. Проти думки, яка тобі так подобається, виступав ще приблизно років сто п'ятдесят тому відомий всьому світові генерал пруської армії, професор Берлінської військової академії Клаузевіц. Це він змушений був визнати, що війна — продовження політики. І це тоді це викликало бурю гніву серед європейської реакції. Он де твої однодумці. Добрав? Ось я тобі прочитаю виписки з Віллізена, Шліффена, Фон Секта. Радій.

Закінчивши цитування під загальний схвальний сміх, Борзень спиняється на мить, важко дихає. В наступ ки-
нуто всі сили, всі знання.

— Безперечно, мілітаризм, військова каста посилюють загрозу війни, — ще по хвилі додає він. — Але наївню

було б відривати мілітаризм від тієї соціальної бази, яка його породжує, живить, повертає куди хоче. Думати так, як ти, це значить применшувати приреченість капіталізму і небезпечність капіталістичного ладу для миру. Мовляв, буржуазний устрій ні при чому. Армія винна.

Борзень швидко сів, склав поперед себе руки. В кімнаті дивовижно тихо. І раптом зривається шквал оплесків...

Ясень обвів очима ряди студентів. «Розмова тільки починається,— думав він.— Але для початку — наче непогано».

51

Десь за годину Маркушевський викликав Ясеня до себе.

— Ви вчинили безглуздя... ідіотський диспут всупереч моїй забороні! — Маркушевський був по вінця налитий гнівом.— Це хамство!..

— Вашої заборони я не порушував,— стримано сказав Ясень.— Ми провели семінар після лекцій, у вільний час. До того ж, згідно з ухвалою всієї кафедри.

— Ніякої ухвали немає! — аж верескнув Маркушевський.— Брехня! Без Жербиши я не визнаю вашої кафедри. Це... це... ви знехтували думкою найстарішого професора, мудрістю, честю факультету. Ми не дозволимо вам топтатися по заслужених людях!..

— Стривайте, Софроне Борисовичу! — важкий сміх підкотився Ясеню до горла.— Хто ж топчеться?

— Вам ще треба пояснювати? Ганьба, ганьба! — благородний гнів тряс Маркушевського.— За професора Жербишу встане весь університет!

Більше втриматися Ясень не міг. Кімічність ситуації була настільки разючою, що тільки камінь міг би лишитись незворушним. Ясень обхопив руками лице і засміявся.

— Смістесь? — задихнувся Маркушевський.

— Сміюсь, Софроне Борисовичу!.. Сміюсь!.. І молю вас: не захищайте старого Жербишу! — опанувавши себе, але все ще черволий, сказав Ясень.— Тут, бачте, маленька коректива: професор цілком приспав до рішення кафедри і павіть... був присутній на диспуті.

Кілька хвилин Маркушевський педовіриливо дивився на Ясеня, потім, мабуть, досягнувши почуте, кислувато скрикнув губи, весь ніби осів.

— Це не міняє справи.

— Ні, міняє. Міняє, шановний Софроне Борисовичу.— Перша спроба була настільки змістовною, дає такі підстави для серйозних висновків, що я не бачу причин до суперечок принаймні на цьому ґрунті.

Тепер настала черга зловтішатися Маркушевському.

— Ви особисто ніяких висновків робити вже не зможете! Ні на якому ґрунті! — Сірі його очі звужуються, перетворюються на шпаринки, і крізь ті шпаринки порскає холодна зневага. Щоб дати простір своїй збуреній душі, він стрімко підводиться з-за столу, хапає якийсь аркушик паперу і, підійшовши до Ясеня, тисне йому в лице.— Ось масте! Все місто вже знає про скандал, який ви вчора вчинили в студентській їдальні. Вам було мало Шугайла? Ви не доволі патішилися своїм невіглаством? Тепер ви вдалися до одвертого хуліганства. Якщо справа дійде до Москви... я не знаю, я просто не знаю, чим це скінчиться.— Він майже впаав усім тілом на стіл, почав поквалливо шукати щось серед паперів, нарешті вихопив великий, густо списаний аркуш.— До речі, ще одна деталь! Можливо, це охолодить вашу войовничість.— Смуглява рука піднімає в повітрі папір, потягує ним.— На вас подано заяву. Дуже неприємну заяву щодо вашої аморальної поведінки в сім'ї. Ви вигнали дружину, зав'язали амурну історію...

— Я прошу!..

— Я теж прошу! — півнем звився Маркушевський.— Ви зайшли в безвихідь, колего. Ваше перебування на кафедрі стає неможливим. Найближчим часом я подам у ректорат доповідну і всі матеріали... Раджу вам, доки не пізно, зробити самому належний крок.— Він сів у крісло і демонстративно розгорнув папку.— До речі, в Одеському університеті є вакансія.

Ясень мовчки повернувся і пішов до дверей. Спинився біля самого порога, кілька секунд напружено дивився собі під ноги, нарешті звів голову.

— Якщо не секрет — від кого заява?

— Секрет! Цілковитий секрет! Дізнастесь через кілька днів.

Ясень тільки кивнув головою. Більше говорити було

ні про що. Взявся за ручку, потягнув до себе двері і по-вільно, паче хворий, вийшов з кабінету.

Папка сіріла на столі, новенька, туго зав'язана, з чітким написом: «Справа Ясеня». Каліграфічні літери, з фігурними завитками на кінцях, стояли рядком, хизуючись своєю красою.

Маркушевський провів рукою по папці. Персональна справа Ясеня! Дотягнути б її до кінця, а там — як буде! Тільки б уже швидше, тільки б позбутися цієї непевності.

Він покликав Валю.

— Скажіть, щоб Троян зайшов.

Троян швидко підійшов до столу, спинився перед Маркушевським, на обличчі його застиг вираз похмурої за-тятості. Збоку могло здатися, що це людина крутого характеру, вольова й гостра.

Власне, в цю мить Троян і був таким. Він приніс із собою вистраждану, виношену довгими почамі рішучість до дії, він прийшов на розмову, якої жахався і водночас гаряче прагнув. В глибині душі Троян не був ні боягузом, ні пристосованцем, ні кар'єристом. Тихий, неговіркий, працьовитий, він здавна присвятив себе викладацькій роботі, мріяв написати колись докторську дисертацію. Обрання його парторгом самому йому здалося дивним, але він в міру своїх сил прагнув робити те, що від нього вимагалось за формальними приписами статуту.

Вічно заглиблений у свої конспекти, наукові праці, вічно обтяжений домашніми клопотами, Троян не вмів розпізнавати людей. І Маркушевського він не знав як слід і не розумів. Зрештою, хто б не сидів в кріслі декана — Софрон Борисович чи хтось інший — для Трояна було байдуже. Він знав, що декан — це уособлення адміністративної влади, порядку, регламенту, дисципліни, тому в усьому і завжди без вагаць і особливого вникнення в суть справ, з чистим серцем підтримував декана. Правда, його дратувало надмірне самозвеличення Маркушевського, і вже з відвертою ворожістю він ставився до Парамона Аристарховича. Але він просто всіляко намагався відмежуватися від нього. Та й тільки. Збори, партійні внески, звітні доповіді. Часу на роздуми залишалося мало.

Однаке останнім часом, після приходу на факультет

Ясеня, в Трояновій свідомості стався певний злам. Він таки прийшов до висновку, що парторг з нього ніякий. Він гостро відчув свою неспроможність знайти правильну лінію в складному конфлікті між Маркушевським і Яснем, між двома таборами на факультеті.

Він уже зрозумів, що правда на боці Ясеня, на боці тих, хто хотів би розворушити їхнє надто спокійне життя.

І оце сьогодні він зважився на відверту розмову...

Маркушевський дивився на нього непорозуміло, холодно, чекально.

— Ви мене кликали, Софроне Борисовичу? — спитав навмисне грубим, низьким голосом Троян.

Декан кивнув на крісло.

— Вибачте, Платоне Степановичу, що я вас потурбував. Я чув, що найближчими днями ви збираєтесь провести партійні збори?

— Вам відоме рішення партбюро, Софроне Борисовичу.

— Відоме, звичайно... — Маркушевський силувало посміхнувся. — Стривайте, що з вами, дорогий мій? Ви погано себе почуваєте? Чи, може, у вас трапилося якесь лихо?

— Так... власне, я хотів би... — Троянові розпирило груди, він відчув, як все його тіло ліби наливається пружною силою. — Я хотів сказати вам, Софроне Борисовичу, що справу Ясеня ще не можна ставити на загальні збори.

Маркушевський аж потемнів з лиця.

— Ви що?.. Ви... — Він спазматично ковтнув слину. Неясно розумів, що Троян переживає якийсь внутрішній злам і що цей злам таїть в собі небезпеку для нього, Маркушевського. Цього Трояна не можна випускати з-під свого впливу, нізащо не можна.

— Ви хочете взяти під захист того інтригана? — стиха спитав Маркушевський.

Троян поворушив густими, чорними бровами і раптом швидко, наче у нього всередині розправилася сталева пружина, встав з крісла.

— На мою думку, персональна справа Ясеня вимагає перевірки, — заговорив він. — Я не вірю в аморальність Ясеня! І взагалі, Софроне Борисовичу... взагалі, ми не по-партійному поставилися до нього. Я не можу так... Не можу!

Маркушевський і собі встав з-за столу. Але рухи його були зважені, він не клапався, обдумував кожне слово.

— А ви знаєте, Платоне Степановичу, що перемога Ясеня означатиме ваш провал? Ви знаєте, що Ясень і його друзі перевернуть усе догори дном на факультеті, що вони заведуть тут нові порядки, що вони проженуть усіх німечних, недолугих філософів і книжників? — Підійшовши впритул до Трояна, Маркушевський взяв його за плечі, глянув йому в лице своїми сіро-свинцевими очима. — Вас першого виженуть. Ви знаєте, що це я, один я досі підтримував вас, я витягнув вас і на секретарство. Я дбав про вас. Я забезпечував вам легкі курси, я уболівав за ваше майбутнє. І тепер в подяку за всі мої старання...

— Спасибі, Софроне Борисовичу, — аж відступив Троян, — мені не треба більше ваших старань. Я... я навіть не помічав їх... Але ви цього не зрозумієте... Я ніколи не кривив душею і не покривлю! А секретарем, може, мені й не бути... Інші прийдуть, сильніші, кращі, хай працюють. — Він ураз спалахнув, худе, кістляве його обличчя взялося буряковою краскою. — І я прошу... я вимагаю чесності в цих ділах! Чуєте? Чесності!

Він схопив зі столу «персональну справу Ясеня», притиснув її до грудей і швидко пішов до дверей.

52

Ясень зрозумів, що тепер не можна зволікати жодного дня. Маркушевський зробив хитрий, тонко продуманий крок і готується до нового удару. Ректор, звісно, на його боці, а в парткомі непевність. Бруз, може, й співчуває, але чомусь так дивно, так незрозуміло почав ставитись до Ясеня.

Ось і вчора. Зустрілись біля університету, і замість колишньої радісної усмішки Ясень побачив стримановвічливу, холоднувату ніяковість.

— Я мушу з тобою поговорити, Володю, — зупинив все-таки його Ясень.

— Заходь, поговоримо.

— А так просто — вже не приймаємо?

— Так просто не вийде. Багато говорити доведеться. — І розумні очі Бруза щось сховали в своїй глибині. Хмарою вкривається лице, нахмурюються брови.

Невже і він став на бік Маркушевського?

Розійшлися холодно.

Дома застав молодят. Саме обідали. Марко схопився з-за столу, поступаючись місцем. Ясень відмовився. Уже обідав в їдальні. Спасибі, спасибі! Пішов до себе в кабінет і ліг.

Згадалась Ніна. Де вона зараз? Дурне теля, отак усе сколошкала, отак усе споганила. Напередодні зустрів сусідку. Вона пасторожено привіталася до нього, потім обернулася і коротко сказала, що Ніна збирається заміж. Він розсміявся, голосно й непристойно. Але в грудях йому щось згойднулось. Настирливо билася думка, якої не міг позбутися: збирається заміж! Та, зрештою, в цьому немає нічого дивного. Адже він її не любить. Тепер це вже не було для нього болючим сумнівом, який ночами краєв серце. Знав, що живе в ньому велике кохання до Ліди. І все ж таки... Збирається заміж...

Коли пізніше згадав розмову з сусідкою, йому раптом наче просвітліло. Значить, не любила, пі крихти не любила. Як їй все було просто!.. Збирається заміж!.. І він уявив вже не сусідчине обличчя, а обличчя самої Ніни. Під світлими кучериками вдоволено поблискують водянисті очі, які вміли так легко плакати і так раптово спалахувати в мстивому гніві.

Одного разу він таки справді побачив її. Світлі кучері впливали з людського потоку під яскравим сонцем морозного дня, і він з подивом відзначив у думці, як вірно він відтворював її образ. Водянисті очі байдуже глянули на нього і... відвернулись. Ще більше розповніла поstatt у хутряному пальті — такого в неї не було — пропливла повз нього, і тільки тоді він збагнув, що поруч неї був іще хтось. Ну хто ж? Ясень одразу ж пізнав розвалькувату ходу, широкий помах рук, сірий капелюх... Брязнули дверцята «Волги», і блискача машина, за шибками якої сховались сіре хутро і сірий капелюх, повільно, наче з викликом, рушила від тротуару.

Іншим разом він зустрів Ніну Остапівну саму.

— Дай хоч погляну на тебе, герой! — кинула вона погрудливо, дивлячись на нього чужими, спокійними очима.

— Здрастуй, Ніно! — стримано привітався Ясень.

— Не забув ще, як звати!.. Кажуть, твоя мила підсобляє тобі воювати за правду? — І вся налилася люттю. — Гляди, отак разом і довоюєтесь!

Ясень мимоволі відступив від неї на крок.

— Невже ти серйозно повірила в ці вигадки?

— Знаєш що, дорогий хлопчику,— манірно схилила набік голову Ніна Остапівна, притулившись щокою до ніжного хутряного коміра,— не вдавай із себе святу овечку! Доки зі мною жив, то про нову квартиру не хотів і думати, а тепер людей прилисуєш? Мабуть, голубочка твоя на трикімнатну мітить?

Йому враз загуманилось в голові, спазми здушили горло. Вже не чув нічого. Була перед ним залюднена вулиця, якою він ішов, майже біг, тікав, наче від самого себе... Все стрибало перед ним, все зміщалося в рожевий туман, і тільки голос, ядучий і повільний, як звук терпуга по залізу, переслідував його, гнав вулицею, бив у потилицю. І коли нарешті спинився десь далеко, над яром, над білим проваллям, і побачив удалині широку просторінь засніженого поля, йому здалося, що він прокинувся від кошмарного сну...

Відтоді в душі його щось наче порвалося. Наче прірва пролягла між минулим і сьогоднішнім днем, наче не було Ніни, а був тільки безглуздий спогад. Зрештою, не було нічого. Гострий спалах ненависті до цієї жінки стер в його пам'яті всі деталі і всі барви, що могли б нагадати йому прожиті з нею роки.

Тепер була тільки Ліда. Не ховався від неї, не змушував себе забути її. Холодність, стриманість, підкреслена офіціальність Ліди вже не гнітили його. Він знав, що вона кохає його і десь попереду будуть прекрасні, світлі дні.

Йому приснилось майже забуте: кримський берег, морські хвилі, льотчик, що сидить з Лідою на піску... Прокінувшись, він не переставав думати про це. Йому уявилося, як тоді, в Криму, під шерхіт хвиль той льотчик перешіптувався про щось з Лідою, засмаглою, стрункою, в блакитному, мов небо, купальнику. Вони, певно, були закохані одне в одного і не ховалися зі своїми почуттями. Ясень знав, що вночі, коли на море лягала срібляста, непевна доріжка від місяця, вони цілувались. Тепер він згадував усе, виривав з пам'яті найдрібніші деталі: легкий нахил Лідиної голови до льотчика... дві їхні постаті на високій скелі над пінявим морем... Перелякані Лідині очі, коли льотчик запливав надто далеко...

Він ревнував її до того льотчика. І це було нестерпно. Ревнував її до загиблого, до самої його пам'яті. Він терзався ревностями. Жорстока пам'ять не давала спокою.

Ліда говорила піжні слова тому льотчикові... З нею він сидів на теплому, вигрітому за день камені і дивився в чорну морську безодню... З нею ходив у гори. Тільки їм двом світила вечірня зоря. Тільки він, той молодий, замислений льотчик, знав, як пахне Лідине волосся, тільки він відчував пружність її дівочих грудей...

Не розумів, що це було просто почуття вистражданої любові, яка вимагала виходу і, не знаходячи його, викидала наверх гіркий накип злості.

Одного чистого морозного дня було влаштовано загальноуніверситетський лижний крос — виїзд за місто, на далекі гори. Стрімкі пориви вітру, сонце, що пливло десь над сивими від інею осоками, мов цікаве око велета... На білому тлі рівнини чітко вирізнялись рожеві, голубі, червоні фігурки.

Ясень піднявся на згірок, озирнувся навкруги. Вдалині до моста наближався товарний поїзд, повільно, ліниво сунув по насипу, кидаючи на голубуваті сніги химерні, покарлючені тіні. Ясень хотів вже й собі спускатися і раптом побачив Ліду: вона була, як і студентки, струнка, рухлива. Біля неї не було нікого, вона незграбно, якимсь по-дитячому, переставляла палиці, робила невеликі хисткі кроки, дивилася весь час собі під ноги.

Він помчав до неї. Лідо! Він нісся до неї, наче всі вітри підхопили його й кинули до коханої. Був такий дужий, зугарний, в усій його постаті відчувалося стільки молодечої сили. Він летів їй просто в обійми, він летів, щоб на шаленій швидкості зробити біля неї віраж, загальмувати в сніговій куряві і стати перед нею, як лицар перед дамою на середньовічному турнірі.

Сніжна завія порснула Ліді в обличчя.

— Ой, ти герой у мене! — вона затулилась від снігу ліктем.

— Козацькому роду нема переводу!

— Навчи їздити, якщо ти такий хвацький козак.

— Давай палицю.

Схопив палицю і потягнув Ліду по рівному. Вона зачепилася об якийсь горбок, мало не впала.

— А хай тобі! Краще я сама. Ставай поруч, і поїдемо долиною.

Вона звернула на стару, уторовану колію, він пішов цілиною, ламаючи іскристий, перламутровий наст. Намагався йти в ногу з Лідою. Їй ніби наддалося вправності

біля нього. Голубі сніги дихали тишею, все мов дрімало під сонцем.

— Вчора заходив Індиковський.— Останнім часом вона називала дядька тільки на прізвище.— Хвалився, що подано якусь заяву на тебе. І ще говорив про великі неприємності в «Інтуристі». Кажуть, ти мало не вбив якогось німця?

Ясень дивився собі під ноги. Він не дивувався вже нічому, знав, що будуть і побрехеньки, і злісні плітки, і заяви. А з німцем він справді, мабуть, погарячкував.

На мить йому захотілося уповільнити крок і глянути на Ліду. Йому почулося в її голосі приховане глузування. Звів очі і побачив її обличчя, зосереджене й суворе. Ні, на ньому не було й тіні радості. Вона розповідала з боєм, з гіркотою.

— Дядько не дас мені жити... Ти розумієш... Мос становище... Можливо, Маркушевський дізнається, і тоді буде лихо...

— Про що він дізнається? Дурнецька! Ми ж нікого не кривдили, і нам нічого боятися. Зате я тобі по секрету розповім кілька новин.— Він таємниче озирнувся, ніби в цім розлогім спіжнім степу хтось міг підслухати його.— Вчора ректор пообіцяв дати Задорожнюкам кімнатку. У фізиків двоє аспірантів одержали в міськраді квартиру, а комірчинку їхню — молодятам нашим. Тісно — зате своє. Далі: завгоспа на партком викликали за отой склад. Пообіцяв через два дні впустити наших дівчаток. І ще одне. Завтра з філологічного прийде до нас на семінар ціла делегація, хочуть вивчати наш досвід. І Бруз буде, і ще хтось з парткому.

Він нижче схилювся до Ліди, глибше встромив у сніг палиці, злігши на них грудьми. І понісся думками в далекий їхній дім, в бентежну їхню долю, що жила там, у місті, що забирала всі їхні сили і поки що дарувала їм самі тільки прикrostі.

Гуркотіли на мосту поїзди. Сніги кричали сонцем, небо мліло на пухових подушках хмар, і хмари песли його повільно, величаво, нестримно у безмежну, одвічно загадкову далечінь.

Ліді захотілось чимось розважити Ясеня.

— Тобі привіт од Віктора.

— Маєш лист?

— Аж два! — кивнула Ліда і пустотливо звела ко-

лечком губи, ніби поцілувала Ясеня на відстані. Ясеня чи свого далекого Віктора? В ній було все таке хороше, тепле, дружнє.

Він поставив палицю на її черевик і злегка притиснув. Що ж він пише, хвацький льотчик з дитячими очима?

— Мали демобілізувати, то він подав заяву. Уяви собі — в північну авіацію!

— Молодця! — тихо мовив Ясень, і йому пригадався світлий, розтривожений погляд веснянкуватого юнака з кокардою на кашкеті. — Взагалі льотчики — чудовий народ!

Ліда не зрозуміла двозначності його слів. Чи вдала, що не зрозуміла? А він, засоромлений своєю вихваткою, нахмурився, підняв палиці і повільно почав звільняти з пухкого снігу лижі.

— Ми теж не гірші за них! — дзвінко гукнула Ліда. — Ану, доганяй! Полетимо на південь, як ти обіцяв колись!

Її лижі застряли в пухкому снігу, але вона швидко й незвичайно вправно випільнула їх, стріппулася всім тілом, скинула карими очима і через найглибшу цілину помчала до високого горба.

53

— Вас просить до себе ректор.

Закохано дивляться на Ясеня гостренькі оченята з-під рудого, аж наче палаючого волосся, прудкі наманікюрені пальці завмерли на клавішах машинки. Вони ще встигнуть настукотітись, набігатись. А зараз така важлива розмова, така нагальна справа.

Ясеня викликано до ректора. До самого Якова Івановича. Нащо? І чому — терміново? І чому саме сьогодні, в перший день після тривалої, тяжкої хвороби, яку літній, підточений усіма болячками ректор ледве-ледве переборов десь у столичній клініці?

У кабінеті ректора світло, холоднувато. За вікном колючий вітер третється з шерхотом об шибки. Ректор зайнятий, втупив очі в папери і щось читас. Прийшов Ясень? Будь ласка, він просить сісти. У нього невеличка телефонна розмова. Бере трубку і говорить, довго, нудно

говорить про зовсім сторонні речі, згадує вугілля, скло, фарби, погашені банківські рахунки.

Вітер пхається у вікна, просторість кімнати обдає Ясеня холодком. Погано, що Яків Іванович так довго говорить. Недобра ознака. Ясень знає Якова Івановича, клопітливого, працьовитого й чесного. І звички його знає. Коли йому ніяково, він намагається закопатись у своїх паперах, на сцену виходять телефон, фарби, банківські рахунки.

І раптом чужі очі.

— Добре, що ви зайшли, товаришу Ясень.

«Товаришу Ясень»! Он воно що! І очі, підтиснуті низьку набряклыми подушечками, дивляться кудись у порожній куток кімнати. Голос хрипкуватий, сухий. Ректор хоче знати, що там трапилось з німецькими гостями. Ректор ніяк не може второпати, що там було. Якщо товариш Ясень хильнув зайвого — треба сидіти вдома, а не зчиняти скандал. Якпй же це приклад для студентства? Грубість, лайка, розбещеність... Так можна далеко зайти! Ректор просить про все це детально написати в доповідній. І якомога швидше!

Холоднеча кладе Ясеневі на плечі свої лапи і важко натискує на нього. Сил немає підвестись. І не хочеться, зовсім не хочеться нічого робити. Навіть підводитись не хочеться. Ректор кивнув головою. Він може йти? Гаразд, він піде. З ним не прощаються, йому забули подати руку. Ну що ж...

Ясень мляво, байдужно підводиться, іде до дверей, неквапно тягне їх на себе. Тьху, забув! Ці ж двері відчиняються в інший бік. Натискує на них, робить крок уперед.

— Одну хвилинку.

Голос за спиною затримує його. Він стоїть і, не повертаючись, слухає усім тілом. Секунду, може, більше.

— Обов'язково поясніть у доповідній і всі інші мотиви... ви розумієте мене?

— Які мотиви?

Очі ректора впали на стіл і в ту ж мить, мов гумові м'ячики, підскочили вгору.

— Які мотиви? Мотиви сімейної поведінки. І взагалі все, що стосується моральної сторони справи, все, про що написала в своїй заяві ваша дружина.

Ясень вийшов, щільно, старанно зачинивши за собою

двері. «Все, про що написала в своїй заяві ваша дружина». Написала... То, значить, ось про що говорив тоді Маркушевський. Яку ж заяву? Про що? Невже знову новий наклеп, неville й Дністрова там згадується?

І вмить до болю, до щемлячого болю стало прикро за себе, за Ліду, за свою кафедру, стало жаль своїх мрій, загублених, змарнованих днів, нервових, недоспаних ночей. Задля кого він старався? Задля кого ніс цей тяжкий хрест? Віддають його на поталу якимсь інтриганам. А Ніна! Дурненька, нещасна Ніна. Не мав на неї злості. Бідна, обдурена, засліплена ревностями. Пішла на все, опікірилася на прощання звірячою люттю.

Пройшовши довгий коридор, він спустився у вестибюль. Простоволосий, без пальта. Йому назустріч, прямо з холодної купелі морозу, ступило з сміхом, гомоном, штовханиною кілька дівчаток — зимових трояпд у клубках пари. Тоді збагнув, що треба одягнутись, що він же залишив пальто в деканаті.

Валя подала йому пальто, шапку, і він мовчки, тупо дивлячись у підлогу, натягнув усе те на себе. У Валі були якісь чудні, заціпенілі очі, вона невідривно дивилась на Ясеня, ніби намагалася вловити в його рухах щось надзвичайно важливе для себе, піби в ці хвилини вирішувалась доля усього її життя.

Він зробив крок до дверей.

— Тарасе Володимировичу... ви шарф забули.

Він дійсно забув шарф. Ну, це нічого. Це все минеться. Треба тільки взяти себе в руки. Він зараз піде і гарненько все продумає. І знайде в собі спокій, тишу. І звільниться від цього важкого, пекучого щему в грудях.

Коридор гув пустою, з вікон лилося холодне, зимове світло. Внизу, у вестибюлі, старенький «дід Марс» голосно розмовляв з поштарем. На всіх кінцях будинку чогось гучно хрюскали двері. «А протягу нема», — подумав раптом Ясень, і йому зробилося смішно. Значить, він уже заспокоївся. Ось і думає про таке просте, і все здається йому звичайним, буденним.

Хтось біг за ним. Дріботіли квапливі кроки по лункому паркету, чулось швидко дихання. Але він ішов не озираючись. Не хотілось повертати голови. Хіба не все одно?

— Тарасе Володимировичу! — ще не догнавши його, гукнула Валя.

Боже, вона таки щось мала до нього. І ті її очі, заціпенілі, в сльозах... І руки, з блиском кривавих наманікюрених нігтиків, притиснуті до гострих грудей...

— Я все знала... пробачте... Тарасе Володимировичу!..

— Що, Валю?

Дивний, всевладний спокій ліг каменем на його плечі, всотався йому в кров, забрав у нього голос.

— Я все, все знаю... І я їй сказала.

— Що з тобою... Валечко? Що з вами, дівчинко?

— Ви не гнівайтесь, Тарасе Володимировичу, що я... у ваші особисті справи...— Дівчина нахилила голову, і руде пасмо волосся геть закрило її обличчя.— Я знаю, вони дурили і її, вони так дурили її!

Важко було зрозуміти дівчину, сором і біль змішались в її голосі. Вопа знала багато, вона мусила сказати те, що знала. Про кого? Хто дунив і кого? Ясень обережно взяв Валю за лікоть, відвів до вікна.

Відчувши теплоту його руки, Валя світло і ясно глянула навкруги, піби прокинувшись від важкого сну.

— Я говорила з Ніною Остапівною... розказала їй усе: про вашу роботу, про фотокартку... Як вони забрали фотокартку з нашого альбома...

— Що ти кажеш, Валю? Який альбом?

— Ну, у нас, на факультеті. Всіх колишніх випускників. Там і ваша картка була... з Лідою Петрівною... От вони і забрали її. А я одразу ж здогадалась для чого. Ось, думаю, яка підлість... Як фашисти, як хулігани...— Валя знову зіщулилась уся і дрібно затремтіла.— І нічого в них не вийде!— На Валиному обличчі раптом майнула похмура тінь.— Тепер я не буду мовчати. Не буду мовчати! Хай мене женуть з роботи, хай що хочуть!..

Валя підкинула до вуст стиснутий кулачок, прикусила його щосили і тужко пішла до вестибюля.

54

Пізнього вечора Ясень повертався додому. Двійко молодят стояли, обнявшись, біля телефонної будки. Серед туману, серед білого мороку. Ясень бачив: дівчина пестила обличчя юнака, тягнулася до нього і заглядала йому у вічі, маленька, віддана йому. Ясень прискорив ходу. Темна вулиця лишилась за спиною, широким про-

спектом тихенько піднімалися тролейбуси. Сісти б в один з них і їхати, їхати... Третя зупинка — університет. Зараз він німий, похмурий. Але заждіть, це тільки зараз так.

Ясеневі уявилась картина: світлий конференц-зал, пронизаний золотими стрілами сонця, червоний оксамит на столі президії, залюднені ряди, притиснений гомін, і він, Ясень, іде між рядами, твердо ставить ноги на рипучий, темно-бурий паркет. Бачить ущипливо-веселого Снігура, ловить очима підбадьорливий погляд Валі, а там, далі, свіє голова професора Жербини... Він розповість про своє шукання, про тернисті шляхи до молодих сердець.

Ясеневі захотілося раптом побачити Ліду. Піти до неї зараз, серед ночі, розбудити, нагадати про себе, нагадати, що вона, Ліда, не самотня. Ще будуть у них щасливі дні, все повернеться на краще...

Але одразу ж і персудував. Смішно. Уранці ж побачить Ліду в університеті.

Онде вже й будинок його — на пустирищі, серед розкопаних рівчаків. Ліхтар на стовпі моргає йому в імлістий п'ятмі жовтим оком. Перший, поки що одинокий, будинок, впертий, гордий, виріс на крутих схилах, а скоро стануть пліч-о-пліч з ним такі ж, як він, стрункі красені.

Ясень перестрибнув через рівчак, обійшов невеличкий паркан. У дворі було ще темніше. Старенькими бабусями вирізнялися на білому тлі дитячі грибки. Внизу, біля снігової гірки, сапчата чекали на своїх повелителів.

Ясень підійшов до парадного. Звів очі і... завмер.

Відділилась тіль від дверей, непевний, хисткий силует гойднувся йому назустріч.

— Ти?

Заплющив очі. Невже це не видіння, пе сон?

Ліда взяла його за руку, легенько стиснула її.

— Подзвонила до тебе, а твої квартиранти кажуть, що вийшов. От і чекаю тут.

— Давно?

— Може, годину, а може, менше. — Вона притягнула Ясеня до себе, притулилася головою до його грудей. — Ти сам. Я знаю, що ти сам і тобі важко.

Він непевно водив рукою по її волоссю, не хотілося говорити. Все було так просто і ясно. Вона прийшла до нього у найтяжчу хвилину.

— У тебе є дрібні? — спитала тихо Ліда.

— Щось тут брязкотить,— прошепотів він і почав шукати в кишенях.— А що? Всі крамниці вже зачинені.

— Ходім, подзвониш своїм, щоб не чекали.

Тремтлива, палочка здогадка прокинулась в його серці, він глянув на Ліду і побачив її близькі, теплі очі. Про все говорили ті очі, все його життя було в них. Він нахилився й обережно, ніби боячись завдати їй болю, поцілував її в ті очі.

— Ось на, дві монетки і ще є...

Вона розсміялась.

— Годі, сховай. Не будеш же ти сповіщати все місто про наше кохання!..

— Справді... Зі мною щось сталося. Усе переплуталося в голові...

— І зі мною,— призналася Ліда. Взяла його за лікоть і вивела в насторожену ніч.

Він прокинувся над ранок. Ліда уже не спала. Дивилася на нього нильно, ніби хотіла назавжди запам'ятати кожну рисочку його обличчя.

— Ти давно не спиш?

— Давно.

Йому стало соромно. Скільки він отак пролежав під її поглядом? Навпевно, вже світає, скоро залупають в парадному кроки. Діти підуть у школу. Постукає листоноша...

Але вони будуть вдвох. З ними буде їхнє щастя і їхня велика таємниця.

— Не треба журитись, Тарасику! Може, все на краще.

Він пригорнув її до себе, покірну, наче дитина, що не знала іншого захисту, окрім його слова, його кохання. Пристрасть згасла, тихо й лагідно лежала на грудях у нього русава голова з теплими волоссям. Йому пригадалися ті дні, коли вони зустрічалися в коридорі, мов чужі, обмінювались холодними, незначними словами, байдуже тисли одне одному руку, хоч пасправді вже тоді все було вирішено і вони знали, що буде саме так, що прийде ця ніч; і всі ті довгі й короткі ночі, які чекали їх попереду.

— Якби можна було вирватися звідси... на один місяць, на літо! — говорила Ліда наче у півсні.— Пішли б з тобою десь у степи, ішли б день, другий, цілу вічність,

зустрічали б усе нових і нових людей, і ніхто б не знав, що ми вкрали у когось щастя...

Голос її згас у подушці, змішався з тихим зітханням.

Ясень не втішав. Та й чим? Ніхто не виправдає їх, нікому не доведуть вони, що далі не могли жити нарізно, що вибороли, вистраждали це своє кохання. Навіть найближчий друг засудив його: «Сім'я для мене свята». Але ж сім'я, в якій усе розвалилось,— не сім'я. Йому цього не збагнути. Хто не пройшов через пекло сімейного розладу, ніколи не зможе бути безстороннім суддею в таких справах.

— А потім житимемо біля моря,— вела далі Ліда,— щоб чути було, як хлюпочуть хвилі. Біля зеленої води.

Він одразу ж згадав льотчика: віражі на піску, передзахідне небо, шлюпку в смузі тріпотливих, посріблених місяцем хвиль. І вже не ревності і не жалю, а якийсь сором пройняв його дупу. Колись той льотчик мавив Лідою, присягався їй у вірності. Але він загинув, і радість, і все багатство Лідиного кохання дістались йому, Ясеневі. Невже потрібна була чиясь смерть, щоб стала можливою їхня любов?

Ліда тихо заснула, наче заслухавшись Ясеневого серця. М'яко лоскотали йому чоло тонкі кучері. В півтімні чітко вирізнявся її профіль: тонкий ніс, рівне чоло і хвилька волосся над лобом. Дихає рівно, стискає нервово його долоню, ніби їй лячно, що втратить його, що пролине ця швидкоплинна ніч, не липивши й згадки про себе. Це була вона, жінка його кохання, яку відтепер він мусив берегти, яка прийшла до нього у горі.

55

У приймальні секретаря обкому на Ясеня глянула старенька секретарка. Піднявши до нього вузьке, кістляве лице, обрамлене сивим, гладенько зачесаним волоссям, вона кілька секунд уважно дивилася на нього, доки він підходив, потім перша усміхнулася широко, молодю, наче до свого старого знайомого, і показала йому на стілець.

— Ви до Андрія Степановича?

— До нього.

— Зараз він звільниться. Зачекайте трішки.— Вона знову глянула на Ясеня тепло й цаче запитливо.

Деся у далекому коридорі чути було стукіт друкарської машинки, чийсь приглушений кашель. І від того тиша, що панувала в усьому будинку, здавалася ще владнішою і ширшою. На блискучому паркеті яскраво горів квадрат сонячного світла. Ясень втупився в нього поглядом, і йому ніби вчувся запах теплого, зимового дня, підталої криги, темнуватого, осілого снігу під парканами, дзвінких крижаних бурульок, з яких повільно й монотонно скапує вода.

Секретар обкому вийшов у передпокій, проводжаючи якогось огрядного, з цілою купою папок товариша. Побачивши Ясеня, пішов просто на нього.

— Ви що, бірманський оракул? Я ж оце саме сьогодні думав запросити вас.

— Чуло моє серце, Андрію Степановичу. Чуло.

Секретар завів Ясеня до кабінету, швидко пройшов до свого широкого блискучого стола. Хоч кімната була велика і стіл тиснувся аж десь під задньою стіною, Ясеньві вона чомусь не здавалася ні великою, ні холодною. То було, мабуть, від того, що Ясень одразу ж відчув у голосі Андрія Степановича прихильність, хоч разом з тим і якусь невиразну потку занепокоєності.

Стрункий, літній, з сивим волоссям, секретар стояв біля свого стола. Якусь хвилину мовчали.

— Ну, от що, Тарасе Володимировичу, я хочу запитати вас про одну річ.— Він швидко сів за стіл, висунув шухляду.— Ви з якого часу працюєте в університеті? З жовтня?

— Так точно, товаришу генерал! — блиснув очима Ясень. Секретаря, свого колишнього фронтового генерала, він знав уже років двадцять.— З жовтня цього року!

— Ну да, двадцять четвертого ж у вас був захист,— пригадав відразу Андрій Степанович.— Не дивуйтесь, у мене зовсім не феноменальна пам'ять. Просто в цей день мені стукнуло шістдесят. Так, так, друже мій, рівно шістдесят. Я був у Москві і там чув про ваш успіх.— Раптом він увесь поринув у якусь тривожну думку.— Тоді, значить, ви нічого не знаєте. І нічим пам не допоможете. Так, так, нічим! — Він з силою ляснув по столу важкою долонею, прикривши нею якийсь аркуш паперу.— Вступні іспити коли?

— З першого по шістнадцяте серпня.

— І потім одразу ж державна комісія?

— Приблизно так. Десь числа двадцятого всі справи здаються вже в архів.

— В архів, кажете! — Андрій Степанович розгладив обома руками аркушик на столі. — Ну, гаразд, що ж у вас нового?

Ясень розповів секретареві обкому, як ідуть справи на факультеті. Не скаржачись, не ремствуючи, просто виклав свої сумніви.

— А тут ще оця халепа з іноземцями... казна-що! — Він похнюпив безпорадно голову. — Мені сказали, що ви цікавилися цим і що... взагалі, все дуже погано. От я й прийшов.

Андрій Степанович ще раз розгладив аркушик паперу, встав, підійшов до вікна. Внизу шофер готував машину до далекого рейду по селах області. Андрій Степанович поклав руку на шибку і з силою прстер її, аж заскрипіла. Виїжджати треба було одразу ж, його чекали люди. Але ж як бути? Він відчував тривогу, неясну тривогу за справу, яка завжди чомусь залипалася поза його увагою.

— Я заходив учора в «Інтурпст», — заговорив обережно Ясень, — і мені сказали там, що, мабуть, доведеться їхати в Міністерство закордонних справ, пояснювати.

— А що, власне, пояснювати?

— У мене неприємність була... з іноземцями.

— Знаю.

— Може, не треба було так... Але ж уявіть собі: приїхав цей газетний король Фрайтаг. Де не з'явиться, там від нього самісіньке лихо. Про нашу виставку розпустив пліток на весь світ. А тепер прийшов до молоді. П'яний, нахабний. Розперезався, як в окупованій країні. Дівчата мало не плачуть від нього... Ну... довелося його заспокоїти.

— Як же ви заспокоїли?

— Відштовхнув його — і все.

Андрій Степанович похитав головою.

— Не па мене він наскочив. Я б його зі сходів спустив!

— Де ж там! Персона грата, — зітхнув Ясень. — І так Маслюков каже, що Фрайтаг поскаржився в своє посольство, є загроза міжнародного скандалу.

— І ви йому повірили, тому Маслюкову?

— Мусив повірити. Старший референт...

— Він уже не старший референт! Після сутички в їдальні був сигнал. Тривожний сигнал. Нас інформували, що ви поводитися надто різко, образили іноземного гостя. Довелося втрутитися і все розслідувати.— Очі секретаря обкому наливаються сміхом.— Молодчина ви, Тарасе Володимировичу! Побільше б нам такої «різкості», такої «гостроті». Бо дехто ще пасує перед отакими іноземцями. А їх, нахаб, треба гнати! Нещадно! До речі, оскільки мова зайшла про Маслюкова, після вашого «конфлікту» ми були змушені познайомитися і з методами його роботи, з його клієнтурою. Отак живеш роками, займаєшся великими справами і того не знаєш, що під боком у тебе прижилася нікчема. Безхребетний слизняк! — Андрій Степанович дістав зі столу папку, розкрив її, подав Ясеню маленький аркушик паперу.— Полюбуйтеся на Фрайтага в його першородному вигляді. Солідний знімок, правда? Фрайтаг без піджака, з стільцем в руці. Це він у Ризі перед від'їздом додому влаштував дебош в матроському клубі.— Андрій Степанович закрив папку, з відразою одкинув її подалі на стіл.— Хай їм грець! Поговоримо краще, Тарасе Володимировичу, про наші справи. Думаю я оце, думаю, перебираю факти, придивляюся до людей і часом подив мене бере: звідки ще в наш час, в час незвичайних духовних і виробничих звершень, береється всіляка короста? Мені розповідали, що син Станевича виходить у «герої». Правда?

— Підмочений, але все ще «герой».

— Значить, хтось перестарався.

— Хтось перестарався, а хтось недостарався.

— Чув, ви там воюєте?

— Воюю, Андрію Степановичу.

— Добре.— Секретар обкому звів задумливо брови, помовчав хвилику.— Знаю, важко. Але, думається мені, не спасуєте. Тільки ось що... як би вам це сказати, щоб не образилися? Не давайте собі чіпляти собак на шию... Собі особисто... Розумієте? А що до діла — людей гуртуйте, з комуністами, з молоддю разом...

Встав, підійшов до вікна.

Великий сонячний квадрат горів на паркеті. Андрій Степанович глянув на нього, посміхнувся. Можливо, і він у цю мить відчув запах підталого снігу, повів стрімкого степового вітру, тонке, ніжне гудіння бруньок, що спали,

охоплені маренням весни, і, пройнявшись отим передвесняним настроєм, відчув у собі новий приплив сил.

— Ну, Тарасе Володимировичу, щастя вам!

І Ясень пішов просто на великий сонячний квадрат.

56

Того ранку академік Станевич був на диво бадьорий. Клопоти в лабораторії, безсонні ночі, проведені над складними розрахунками, суперечки в інституті — все лишилося позаду. Тріумфуючи, він думав про свою перемогу. Його відкриття схвалено, визнано. Ще вище піднесено ім'я в світлому сузір'ї кращих імен країни.

Рівно о дванадцятій ночі вирушає поїзд, яким він виїде до Москви. Його, славнозвісного астрофізика Станевича, мають обрати членом союзної Академії наук.

По обіді він відпустив машину і пішки пройшовся по місту: поміж кучугурами снігу, повз сяючі вітрини. Ходив тут колись студентом, потім молодим вченим, ще пізніше — з гвинтівкою в руках, бійцем народного ополчення... Тут працював день і ніч, не помічаючи, як поволі насувається старість. Тепер він уже всесвітньовідомий вчений, та йому мало зробленого, він знову мріє, знову молодіє душею.

Прийшов додому і застав пустку: не було ні сина, ні Софії. В день його від'їзду розійшлися у своїх справах. Самотність болем лягла йому на душу. І одразу час немов спинився. Хвилини потяглися безконечно довго, ніби навмисне посилюючи його сум. Було ціле життя за плечима, і всі ті роки померкли раптом, зробилися нічим у порівнянні з холодною самотністю цього вечора.

Десь о восьмій прийшов Маркушевський.

— В такий день я не міг не завітати до вас, Петре Пилиповичу, — поставив у коридорі біля дзеркала загорнуту пляшку. — Ви самі?

— Та начебто.

— Жаль. Тоді вдвох і відсвяткуємо ваш від'їзд, я дістав чудовий кубинський ром. Прима!

Вони пили кубинський ром. Маркушевський з роблючою безтурботністю розповідав про останні університетські новини, про справи на факультеті. Але в очах його млів затамований страх. О, не все так добре й утішно

було, як йому б хотілося. Не все лягало до його ніг, не все обіцяло йому перемогу. Готувались партійні збори факультету. Вперто ходили чутки про якісь непевні справи під час минулих вступних екзаменів. Невідомо, хто докопався до старих актів і вимагав розслідування.

Лишалась надія на підтримку всемогутнього академіка.

— Невже Ясень до такої міри опустився? — тихо сопів старенький Станевич, хоч справа ця й не дуже його турбувала. Мав доволі клопоту в своїй власній родині.

— О, ви його ще не знаєте!

Маркушевський із жвавістю актора схопився з-за столу, одним ковтком перехилив чарку, поставив її дзвінко на стіл і, дивлячись на академіка гарячими очима, заговорив про зазнайство Ясеня, про його безпринципність, про сумнівні його амурні справи...

— Ви уявляєте: кипув жінку, закрутив голову Дністровій. Цілковита моральна спустошеність.

Академік скрушно хитав головою. Але, видно було, він думав про щось своє. Сива борідка безсило лягла на сухі, синьо-бліді пальці з подагричними вузликами.

І Маркушевський ніби вгадав його настрій. Почав скаржитися на свою долю, на байдужість друзів, на гіркотну самотність. Немає в нього ні кохання, ні родинного затишку, ні вірної подруги...

— Я завжди співчував вашій самотності, Софроне Борисовичу, — озвався неголосно академік, дивлячись поперед себе погаслими очима. — Я співчуваю, бо я сам одинокий. Так, дорогий мій друже, одинокий. В своїй сім'ї я не маю друга. Та що далеко ходити: в день мого від'їзду, в такий знаменний день, жодної душі в домі. Останнім часом мені почало здаватися, що Софі щось приховує від мене... Страждає... Вона молода, я розумію її. Хто може звинувачувати молодість? Я старший від неї на двадцять два роки. Раніше ми не відчували цієї різниці. Але час зробив своє. Можливо, не тільки час, а й виснажлива робота, вічні недосилання. Чим глибше я проникав у безмежність неба, тим менше сил мені лишалось на нашій земній справі. Отій альфі Центавра я віддав більше пристрасі, ніж своїй дорогій Софі. І найгірше те, що вона мучиться, буквально згорас на очах. Якби вона сказала мені правду, відкрилась чистосердно — хіба б я став їй на заваді? Жіноче серце — вічна тасмниця...

— Мені здається, Петре Пилиповичу, — озвався Маркушевський непевним голосом, — що час — кращий лікар. Я не вірю ні в яке захоплення Софії Іванівни. Вся її душа з вами, її мрії, її кохання, її щирі турботи належать тільки вам.

На обличчі академіка проступив вираз надії. Його голова похитувалась в такт словам Маркушевського. Він слухав і вірив, слухав і уявляв собі те життя, яке колись ненадовго прийшло в його дім, щоб потім залишити після себе порожнечу і сум.

А Софрон Борисович, все більше запалюючись своїми ж словами, вів далі:

— Софія Іванівна хотіла б відчутти більше уваги. Не пристрасті, не молодечого запалу — солідну жінку таким не привабиш. Їй потрібна міцна, надійна рука чоловіка-друга, його піклування, його тепле слово. Ви мусите бо-дай частково зрадити свою альфу Центавра в ім'я більш земних радощів.

— І це порятує нашу сім'ю?

— Я певний, що порятує. Софія Іванівна належить тільки вам, і за неї треба боротись. Ви розумієте, Петре Пилиповичу? Ця чудова жінка — ваша дружина, і ви не повинні нікому віддавати її.

Станевич безпорадно озирнувся. Хіба він не боровся за свою Софі? Робив для неї все, що міг, обсилав її грішми, дав їй можливість жити так, як вона ніколи й не мріяла.

— Я інколи сам починаю вірити...

Він замовк, почувши за спиною крокп. Маркушевський теж здригнувся і підвів голову. На порозі стояла Софія Іванівна. Тихо відімкнула двері своїм ключем і зайшла непомітно. І все чула. З її очей він збагнув, що лиха не минути.

— Софія Іванівна! — зірвалося йому з губів вимушено-привітно. — Ми тут без вас... скромненько...

Нічого не відповідає Софія Іванівна. Строга, крейдяно-біла, стоїть на порозі й нерухомими — якими ж нерухомими! — очима дивиться в порожнечу кімнати. І Маркушевському здається, що перед ним стоїть сліпа людина, що страждання, сумніви випалили її очі, і вона ніколи більше не гляне на білий світ.

За мить вона швидким кроком проходить до себе, зачинає за собою двері.

Маркушевський теж підводиться.

— Ви куди, Софроне Борисовичу? — насторожився академік.

— Пробачте... Софія Іванівна, мабуть, не в настрої...

— Вона завжди так. Сідайте!

— Ні, ні, дорогий Петре Пилиповичу. Я мушу йти.

Як на злість, в коридорі темно, понаставлювано всіляких речей, стільців, шафок. Софрон Борисович не може повернутися. Де його пальто? Знайшов нарешті. Одягнув похашцем, насунув важку коричневу шапку і... аж відсахнувся.

В дверях вітальні стоїть Софія Іванівна. Вона одягнута по-дорожньому, в руках у неї маленький чемоданчик. Що з нею? Що сталося? Академік теж ошелешено дивиться на дружину, на чемоданчик, благально зводить очі на Маркушевського. Чого ж він не втрутиться, не спинить цю навіжену? Боже, боже, яка ще нова примха?

Ні, не нова. І зовсім не примха. Цього разу Софія Іванівна не плаче, не падає в істеричному приступі на диван, не заламує рук.

— Ви думали втекти звідси раніше за мене, Софроне Борисовичу?

— Софі!.. Що сталося?..

— Який ви... ви просто дрібна, нікчемна людина...— Софія Іванівна схопила руками за груди, спазма стиснула горло, в очах стали великі, болючі сльози.— Все життя в брехні, в лицемірстві...

До неї кинувся чоловік, поклав їй на плече свою пергаментну руку, але вона скинула її одним порухом пліч.

— Не треба! Не заспокоюй мене!.. І він...— Вона затримала на Маркушевському сповнений ненависті погляд.— Він нехай не світить такими безневинними очима! Хай розповість, як дурих тебе, Петре, як умовляв мене стати його коханкою, як втирався в наш дім.— Вона поставила чемодан і закрила обличчя руками.— Сором мій! Сором і горе!..

Академік розгублено дивився на свою занапащену любов і буквально на очах старів, згасав, меркнув.

— Схаменися, Софі!.. Хай усе буде по-старому!.. Хай усе лишиться...

Вона віднімає од лица руки і заперечно хитає головою. Що може лишитися? Брехня, лицемірство? Чи, може, любов, якої ніколи не було? Вічне приховування, що

її син, її дорогий Сергійко, живе тут, поруч, страждає самотньо, ненавидить її і проклинає? Ні, з неї доволі!

— Але ж куди ти?

— Я зустріла свого чоловіка...— Йї голос задзвенів викликом: — Свого чоловіка! Він тут, у місті. Один жалюгідний боягуз,— його фронтовий товариш, рятуючи свою шкуру, штовхнув його у в'язницю, вкрав його молодість, розбив його сім'ю. Тепер я мушу повернути йому все. І любов, і сім'ю, і сина.

У темряві коридора Маркушевський сліпо, очманіло намагає ручку дверей. Тремтливий голос Софії Іванівни обдає його гарячим жаром. Аби втекти звідси, зникнути, розтанути!

— Ідіть, ідіть, Софроне Борисовичу! — доганяє його словами Софія Іванівна.— Та не забудьте вигадати ще якусь нову каверзу на Ясеня. Ваша нікчемна інтрига провалилась.

Він, спотикаючись, задкуючи, виходить у парадне. Двері відтяли голос Софії Іванівни, але тіло його горить в страшному вогні. «Невже кінець усьому? Невже?.. А може, ще поборемось? Аби знайти сили і відшукать рівновагу. Аби втриматися!..»

Гуде парадне, гуде тиша. Сходи хитаються під ногами.

57

Зник, розтанув у морозній імлі поїзд. Сергій озирнувся навкруги. Ловив у пам'яті невизначний образ. Батько! І ще з ним мати. Змарніле обличчя, сльози у рідних, вимучених очах. Дві дорогі постаті. Немає... Порожньо, холодно, вітряно. Гуде паровоз десь на запасних коліях, брязкають вагони...

Уперше за багато років сказав собі: батько й мати. Ніби хтось дав йому право вимовити ці два слова, ніби забрав у нього злість і вплив натомість у груди велике, п'янке почуття щастя. Батько й мати!

Вони помирилися. Мама поїхала з батьком в його трудне сибірське життя, на його неходжені геологічні дороги. Тато, коли стояв біля вагона, був мовчазний і втомлений. І очі його були сірі, сірі. Сергій ніби бачить ще ті очі. Ніби чує ще сумно-жартівливі татові слова:

«То що ж, сину, будеш з маминим дівочим прізвиськом ходити чи, може, час до батькового повернутися?»

Мамине дівоче прізвисько? Як воно тоді сталося, що після батькового арешту, мама навіть у Сергія в метриці поперемініювала все на Борзень. Привчила його до цього прізвиська, так і в життя вивела. А ось зараз, коли батько, без злості й без докору, нагадав про те, вона чи не найбільчіше за всі роки відчула свою провину перед ним.

Сергій поспішас в університет.

Йому назустріч Мартиненко.

— Ходімо швидше. Там «інтелектуальчики» мітингують. Склали заяву до ЦК, просять захистити Софрона Борисовича від наклепів. Уяви собі: захистити Софрона Борисовича!

— І хто ж закрутив це діло?

— Крижак, як завжди. Бере нахабством. Лякає всілякими нісенітницями.

Підійшов якийсь юнак, звернувся до Мартиненка:

— Вас у партком просять.

— Зараз?.. У мене лекція.

— Якийсь лист, особисто вам.

— Дякую! — В погляді Володі тривога й надія. — Іди до них, Сергію. Я хутко.

Він побіг коридором, і Сергій лишився сам.

Ось і аудиторія. Чути голос Крижака, студенти входять, виходять, юрмляться біля дверей. Притишені розмови. Маркушевський... Ясень... Два прізвиська хвилюють усіх. Хтось розповідає останні новини:

— Вчора Ясень на партійному бюро розмахнувся, але йому дали по кумполу!

— Що ти верзеш? «Дали по кумполу»! Просто Індиковський, як завжди, кинувся захищати свого шефа і скаламутив воду.

Підходили інші, виринали нові чутки.

— Правда, що Індиковський говорив вчора в деканаті про Дністрову?

— А ти не знаєш цього бовкала? Навіть свої племянниці не пожалів.

— Чим же кінчилось?

— Нічим! Завтра партійні збори. Кажуть, що всі факти підтасовані. Тепер буде нова справа: Софрончика за вушко та на сонечко.

Сергій зайшов до аудиторії. Одразу запала тиша. Крижак з якимось аркушиком у руці вороже звів на нього очі. Раптова рішучість опанувала Сергія. Не стямився, як підійшов до стола.

— Ану покажи, що ти тут затіваєш?

Крижак високо підніс аркуш над головою. Із злости-вою посмішкою на устах тріумфуюче крикнув:

— Ось вони, дивіться! Агентура! — розлюченими очима втупився в Сергія. — Ти! Горлохват! Мало тобі трибуни і мітингів, так ти ще хочеш нам тут рота заткнути? Хлопці! Жеміть його в шию!

Кілька чоловік схопились з-за парт, хтось шарпнув Сергія за руку.

— Іди геть!

— Не хочеш підписувати — не сунься!

Важкий, незграбний на вигляд «інтелектуаліст» Борис Юрченко підступив впритул до Сергія і замахав перед його носом товстим пальцем. Золотий перстеник майнув перед Сергієвими очима.

— Досить нам драконівських методів! Зроби, детка, так, щоб я тебе не бачив! — Юрченко славився на факультеті боксерськими кулаками і нерідко пускав їх у хід для підсилення своїх словесних аргументів. Його рука потяглася до Сергієвих грудей. — Зроби, детка, щоб я за тобою скучав! — прохрипів він з ненавистю.

Сергій мимоволі відступив, вперся спиною в стіну. В ньому теж закипала лють, лють за себе, за друзів, за світлий щасливий настрій, потьмарений очима крикунами. Але раптом шпигнула думка, що Юрченко недурно шукає приводу для бійки. Ославить тоді на весь університет, ще, чого доброго, Ясеня вплутають.

Сергій швидко повернувся лицем до аудиторії. На нього дивились десятки очей, були там друзі, були й такі, що не знали, куди схилитись. Напружені обличчя видавали тривогу, подекуди розгубленість. Кому вірити?

— Товариші! — голос Сергія зірвався. — Хто хоче, може підписати цей брудний пасквіль...

— Заткнись, горлохват!.. — вигукнув нестямно Крижак. Але Сергій вів далі:

— Все одно ця нікчемна шпаргалка нічого не вирішить. Справу вирішуватимуть партійні збори. Але мені соромно, що ви вірите брудним пліткам «блідодлицького».

Всі знають Тараса Володимировича, скільки він сил віддав нашому курсові...

— Ха-ха!

Товстопикий Юрченко тицьнув у Сергія пальцем, грубо засміявся:

— Ви погляньте на цього правдолюбця! Ти що, стипендію відробляєш? Так я тобі тридцятку підкину, може, ти й за мене виголосиш промову!

Сергієві перехопило подих. Він бачив тільки очі, маленькі і зловтішні очі Юрченка. Сергій уже не міг володіти собою. Наче хто каменюкою побурив йому в груді. Він кинувся вперед, схопив локатого за відлоги піджака.

І раптом відчинилися двері.

— Що за баталія? — Мартиненко стояв на порозі, тримаючи якийсь великий конверт.

Юрченко важко відсапувався. Втручання Мартиненка не віщувало нічого доброго.

Володя зайшов широким кроком, спинився біля стола.

— Прошу уваги! — Пролунав його голос рівно і владно.

Юрченко, задкуючи, відступив до дверей, Крижак, усе ще тримаючи в руках листа з підписами, насторожено випростався. Він був готовий до бою, до останньої сутички. Дивився на Мартиненка гарячково, долаючи дрож у руках, важко дихаючи. Як він ненавидів цього юнака, його впевненість, його спокій, його голос!

— Читати німецькою мовою чи одразу перекладати? — спитав Мартиненко.

Аудиторія завмерла. Саме питання ховало в собі таємницю, несло грозу. Крижак, ніби відчувши щось лихе, зробив крок до дверей. Але сповнені зневаги очі Мартиненка спинили його на півдорозі.

— Тебе це стосується в першу чергу, Крижак!

Аудиторія раптом сколихнулась, хтось вигукнув, що зараз буде дзвінок і немає часу чекати. Що там за лист?

— Лист від наших друзів з німецької комсомольської газети «Юнге вельт», — проголосив Мартиненко. — Мій німецький друг Стефан Андре, працівник апарату редакції, повідомляє... Та ви краще послухайте самі: «...і тому ми були здивовані й обурені появою цієї статті, яка зводить наклеп на велику країну соціалізму, на дружбу німецького й радянського народів...» — Володя замовк на

мить, і всі почули, як він пошепки читає довгі німецькі фрази.— І далі: «Ми всі добре знаємо, що Фрайтаг — вірний слуга реваншистів, що в роки війни він особисто брав участь у страхотливих езекуціях на території Радянської України... Як же могло трапитись, що студенти вашого університету, вашого факультету так заприятелювали з ним, вірніше б сказати, піддалися на його провокацію?..— Голос Мартиненка зробився гострим, обличчя йому залила блідість. Студенти оточили його стіною: — «...У своїй статті Фрайтаг, посилаючись на ваших товаришів, твердить, що у вашому вузі панують хаос, невігластво, що студенти пригнічені морально й матеріально, що вони мріють про життя «у вільному світі», тобто в капіталістичному «раю». Я не буду переказувати тобі, друже, всі ті вигадки, якими пан Фрайтаг намагається очорнити велику країну миру, перших супутників і людського щастя. Посилаю тобі статтю, прочитай її сам. Ми здивовані, що серед вас є люди, які так сліпо довіряють облудним словам деяких панків із Заходу, забуваючи про уроки минулого, про тяжку боротьбу радянського народу і всіх його друзів за мир і прогрес. Хто вони такі — Крижак і Станевич, хто дав їм право від твого імені, мій друже, від імені вашої прекрасної, героїчної молоді виголошувати промови на захист ідеалів гнилого «вільного світу»? Коли ми в себе в редакції одержали «Гамбургер ехо» з статтею і фотографією пана Фрайтага, на якій він обнімає ваших хлопців, нам стало боляче й гірко...»

Мартиненко обвів поглядом зацікавлену аудиторію. На обличчі в нього грали жовна.

Він підняв в руці німецьку газету.

— Ось вони, дивіться! — І показав фотографію. Тоді повернувся до Крижака.— Що ж, «блідодилцій», впізнаєш себе і свого Стася?.. Ви зробили своє чорне діло, можете радіти!

З сірої зім'ятої газети шкірив у посмішці зуби пан Фрайтаг, біля нього тислись незугарні постаті Крижака й Станевича. Чимось жалюгідним, принизливим віяло від тієї фотографії. Мартиненко склав учетверо газету і сховав у кишеню.

— От і все, брати слов'яни. А тепер, хто хоче — може підписати ще одну заяву гера Крижака!

Найбільше він любив її руки. Голубу жилку біля зап'ястя, гостренькі кісточки, бліді нігті. Він цілував їх, він дихав на них, зігрівав їх своїм тілом, і вони стискувались у маленькі кулачки. Його руки, його ніжність. Ніжність його Ліди.

Він і зараз, ідучи самотньо вулицею, згадував ті руки і в думці пестив їх. Скільки вони зробили за своє життя, доки вибилася Ліда на той шлях, про який мріяла! Худенькі пальці довгими ночами писали реферати, готували лекції, робили виписки для майбутньої дисертації. Потім ті руки порались у кухні — між облупленою плитою і маленьким, незручним умивальником. А впочі знову були книги і думка, яку так важко було примусити лягти на папір.

Поки що він не міг дати їй великого полегшення.

Сьогодні вдруге він прийшов до неї додому. Побачив, як її руки ледь-ледь здригаються на червоній скатертині. Він поцілував їх.

Вони говорили про такі милі, безжурні речі, наче їх чекали тільки радість і спокій. Вони ніби брели в якомусь теплому, шовковому мареві, відчуваючи на собі ніжний повітряний степового вітру, пестливі промені весняного сонця.

— Іди сміливо, — сказала Ліда, вивівши його на вулицю. — Я думатиму про тебе весь час.

— Ні, краще ти засни до вечора. І коли все скінчиться, я прийду і розповім.

— Гаразд, я спатиму.

— Ну, побажай...

— Ні пуху тобі, ні однієї пушинки, ні пір'їнки.

І ось він ішов. Лідині побажання ніби були ще в ньому, бриніли йому тонкою мелодією, щемом стискали серце. Крім слів, які вона говорила йому, він ще бачив її очі, він ще чув голос її, він ще ніс у душі її образ; худорлява дівчинка з хвилястим волоссям, вузьенькі очі з промінчиками зморщок на скронях. І покірні, добрі, віддані руки...

Треба було якось пробути до партійних зборів. Лишилося дві години — всього дві години, такі короткі у великому плині життя і такі нестерпно довгі для Ясеня в цей тяжкий, суворий день. Він бродив вулицею, радий,

що ні з ким не зустрівся і що ніхто не намагався заглянути йому в очі.

Коли наблизився до університету, в просвітку між хмарами проступило сонце. У високих вікнах забабряніли шибки. Ясень прискорив ходу.

У вестибюлі до нього підійшов Снігур.

— Альма матер вітає свого вірного сина! Салют!

Ясеневі болісно зіпшляся на перенісся брови.

— Дорогий мій Михайле, як мати, вона мусить мене вітати й любити, але не обов'язково бути до мене поблажливою.

Снігур набрав ще урочистішої пози.

— Зле говориш про матінку-годувальницю. Зле! Древні називали її найсправедливішою із справедливих.— Снігур обіймає свого друга за плечі і веде в глиб коридора.— Ану, швидше, швидше до славного фінішу!

І його настрій, його парубоча розхристаність, його запальність якимось раптово передаються Ясеневі.

— А бий їх лиха година! Ходімо, Михайле! Помирати, так по-козацькому: із сміхом і піснею!

— А ти до смерті готуєшся?

— До смерті, Михайле. До тяжких мук і найлютіших кар.

Його голос бринить і жартом, і тугою, і песяною надією. Якимсь там буде. Аби не відсахнулися друзі, аби не повірили тим клятим, навісним пліткам.

— Свербить у мене ніс! Ой свербить, Тарасику! Якби не така велика урочистість, я б з тебе зараз добру чарчину стягнув.

— За що ж чарчину, товаришу комеск?

— За одну новину. Сьогодні вранці... Не смійся! Сьогодні Ніна Остапівна забрала з партбюро свою заяву.

— Забрала заяву?

— Оцими руками тримав руку милої, давно утішеної Ніни Остапівни. Палко поздоровляв її з щасливим шлюбом... Ну, не з шлюбом... Принаймні з надійними перспективами. Приїжджала разом із своїм професором. Видушила сльозу, як личить порядній жінці, зітхнула кілька разів і швиденько пірнула в надійний кузов «Волги». Присила вітати тебе. Взагалі вона ніскільки не травмована, а от ти... ну, ти — інша річ. Гамлетівська похмурість, вічне каяття...— Тут уже Снігур не витримав: — Та облиш скітні, друже! Глянь вперед. Бачиш?

— Анічогісінько.

— Ти не бачиш Софрона Борисовича Маркушевського? І не бачиш його пісної фізіономії? Його вогких від сліз очей?

— Годі, годі, Мишко! Він може почути...

— Маєш рацію. Він скоро багато чого почує.

Маркушевський нерішуче зробив крок назустріч Ясеню.

— Тарасе Володимировичу... якщо ви можете, на кілька хвилин.

Снігур зрозумів натяк і, спохмурнівши, відійшов набік. Маркушевський взяв Ясеня за лікоть, тепло, зпову як старого приятеля. Але рука його була квола, пальці злегка тремтіли. Він не дивився Ясеню у вічі. Мовчав.

Мовчання стало нестерпним.

— Немає ще Бруза? — спитав Ясень.

— Здається, прийшов, — похопився Маркушевський. — Я, власне, хотів вас просити, Тарасе Володимировичу, щоб ви... Зрозумійте мене правильно. Я розраховую на вашу порядність. Ви були колись моїм учнем...

— Так, я був вашим учнем...

— Власне, я не про те. Тобто я сподіваюсь... — Маркушевський раптом підніс руку до очей. — Ми з вами вже й так чимало накоїли лиха. Сьогодні вирішується доля факультету, наша з вами доля. Я не боюся за себе, але мені жаль великої справи, яку ви почали. Якщо ви мене підтримаєте, я обіцяю бути вашим помічником. Ми обоє припускались помилок. Чого не буває в суперечках!..

Ясень мовчав.

— Можливо, я не завжди ставився чуйно до ваших пошуків. Але тепер я обіцяю вам: все буде інакше, — стиснув йому лікоть Маркушевський.

Він іще про щось говорив. Пальці правої руки вперто вибивали дріб на гудзику піджака. Він так хотів переконати Ясеня в своїй щирості, він не шкодував гарних слів, він обіцяв, доводив. Але Ясень не слухав його. Раптова огида пройняла його душу... Не було й сліду тієї жалості, яку відчув у першу хвилину.

— Софроне Борисовичу, воно, звичайно, боляче учневі усвідомлювати помилки свого вчителя. Але ще важче буває розчаровуватись у людині... якій вірив, — безжально сказав він.

— Я так само жалкую, що вірив вам і сподівався, —

посірів Маркушевський і рівно, твердо, заціпеніло поніс на змарнілому обличчі вираз болісного розчарування.

Ясень вперся поглядом в його молодечо-струнку спину. Чи назавжди розійшлися їхні шляхи? І чому навчить їх ця драма?

— Шановний колего! Пропшу, прошу!..

Коридором ішов професор Жербина, могутній, неохитний велетень із сивим гривастим чубом, славний корабель, що переплив велику ріку часу. І знову, як тоді, як у перший день після повернення з Москви, Ясеневі здалося, що на нього повіяло колючим, духмяним вітром пройдених просторів.

Під сивим лев'ячим чубом спокійно грала посмішка. Затиснені брезкими повіками очі хитрувато мружились.

— Годі вам, колего, фрондувати проти старого професора!

— Вікторе Андрійовичу, дайте мені вашу руку і дозвольте хоч раз по-дружньому сказати все...

— Запізно, голубе! Запізно! Добрі люди вже сказали. Нам'яв би я вам вуха, схимнику, за оту дурну гордість! Ач, герой! Ну що ж, великому кораблю — велике плавання! Пливи, козаче, пливи. А якщо сутужненько стане, то і стару гвардію згадай! Підемо, чи що? Там уже люди зібралися послухати твоєї правди.

— Я зараз... Вікторе Андрійовичу... Зараз...

— А-а, зосередитись хочеш перед баталією? Ну, подумай, подумай! Це корисно! — І він важко, надійно, мов тягнучи за собою все своє славне, розумне, добре життя, посунув коридором.

Ясень підійшов до вікна: понад засніженими, рожевими у вечірньому присмерку дахами будинків небо було червоне, роз'ятрене.

Він полинув думкою до Ліди. Згойднулося серце від солодкої згадки. «Люба, єдина, чом ти не зі мною зараз?»

Стоячи, дивився, мріяв. Сонячна заграва над містом горіла рівно, нетремтливо. А він посміхався і вбирав у себе звихрену глибину неба, що обіцяло неспокій і щастя перемоги.

ЮРИЙ ДМИТРИЕВИЧ БЕДЗИК

А льма матер

Роман

(На украинском языке)

*

Редактор *Л. Г. Баранович*

Художник *Л. Д. Принцевский*

Художний редактор *В. В. Машков*

Технічний редактор *В. Ю. Зеленкова*

Коректор *О. Т. Супруненко*

БФ 34923. Здано на виробництво 19/VII 1963 р.
Підписано до друку 30/XII 1963 р.
Формат паперу $84 \times 108^{1/32}$.
Фізичн. друк. арк. 9,625.
Умовн.-друк. арк. 15,785.
Обліково-видавн. арк. 17,035.
Ціна 66 коп. Замовл. № 414. Тираж 30000.

*

Держлітвидав України.
Київ, Володимирська, 42.

*

Книжково-журнальна фабрика
Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР,
Київ, Воровського, 24